PAŽINTIS

PETER L. BERGER

SOCIOLOGIJA

SERIJA "PAŽINTIS"

PETER L. BERGER
SOCIOLOGIJA

Vienas žymiausių JAV sociologų profesorius Peteris L. Bergeris - ilgametis Bostono universiteto Ekonomikos Kultūros tyrimų instituto direktorius, yra daugelio knygų apie sociologiją autorius. Tarp garsiausių paminėtinos "The Sacred Canopy", "A Rumor of Angels", "The Capitalist Revolution" ir " Social Construction of Reality". Patraukliai ir gyvai parašyta Peterio L. Bergerio "Sociologija" suteikia galimybę susipažinti su svarbiausiomis sociologijos kryptimis, su šio mokslo reikšme žmonių pastangoms suprasti savo gyvenimą, tarpusavio santykius ir veiklą.

Serija "Pažintis", leidžiama nuo 1992 m.

Jau išleista:

John Gray	*Liberalizmas*
Peter Burke	*Renesansas*
Robert Nisbet	*Konservatyvizmas*
A.Mickūnas, D.Stewart	*Fenomenologinė filosofija*
J.L. Ackrill	*Aristotelis*
G.P.Brabant	*Psichoanalizė*
R.C.Epping	*Pasaulio ekonomikos ABC*
George Steiner	*Heidegger*

Rengiama spausdinti:

A.J.P. Taylor	*Tarpukario Europa*
Nicholas de Lange	*Judaizmas*
John V. Baldwin	*Viduramžių kultūra*
Alan Williams	*Europos bendrija*

PETER L. BERGER

SOCIOLOGIJA

HUMANISTINIS POŽIŪRIS

LITTERAE UNIVERSITATIS

1995

UDK 33

Versta iš: Peter L. Berger. *Invitation to Sociology. A Humanistic Perspective.* - Anchor Books, Doubleday, New York, 1963
ISBN 0-385-06529-9

Vertėja Rita Dedonienė
Redaktorė Urtė Urbaitė
Autoriui leidus, viršeliui panaudota Algimanto Kezio nuotrauka

Knygą remia Atviros Lietuvos fondas

Copyright © 1963 by Peter L. Berger
This translation published by arrangement with Doubleday, a division of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc.
© Vertimas į lietuvių kalbą Atviros Lietuvos fondas, 1995
© Litera

ISBN 9986-457-08-2

TURINYS

	ĮŽANGA	1
1.	SOCIOLOGIJA KAIP INDIVIDUALUS ŽAIDIMAS	3
2.	SOCIOLOGIJA KAIP SĄMONINGUMO FORMA	28
3.	PRIEDAS: KAITA IR BIOGRAFIJA (ARBA: KAIP SUSIKURTI PRAEITĮ)	56
4.	SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - ŽMOGUS VISUOMENĖJE	68
5.	SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - VISUOMENĖ ŽMOGUJE	94
6.	SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - VISUOMENĖ KAIP DRAMA	124
7.	PRIEDAS: SOCIOLOGINIS MAKIAVELIZMAS IR ETIKA (ARBA: KAIP SUDERINTI SĄŽINĖS SKRUPULUS SU APGAUDINĖJIMU)	154
8.	SOCIOLOGIJA KAIP HUMANISTINĖ DISCIPLINA	167
	BIBLIOGRAFINIAI KOMENTARAI	180
	RODYKLĖ	190

ĮŽANGA

Šią knygą reikia skaityti, o ne studijuoti. Tai ne vadovėlis ar bandymas sukurti teorinę sistemą. Tai kvietimas į intelekto pasaulį, kuris, aš manau, išties labai reikšmingas ir jaudinantis. Pateikiant tokį siūlymą, būtina nors trumpai apibūdinti pasaulį, į kurį kviečiame skaitytoją. Tačiau tuoj paaiškės, kad jam teks ieškoti papildomų šaltinių, jei apsispręs rimtai priimti šį kvietimą.

Kitaip sakant, knyga skiriama tiems, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių susidomėjo sociologija. Manau, tarp jų bus studentų, dar tik koketuojančių su idėja rimtai atsidėti sociologijos studijoms, taip pat ir labiau subrendusių tos mitologinės grupės, vadinamos "išsilavinusia publika", narių. Tikiuosi, kad galbūt ši knyga sudomins kai kuriuos sociologus, nors vargu ar jie ras ką nors visiškai naujo. Bet kam gi nemalonu gėrėtis savo atvaizdu? Kadangi knyga skiriama gana plačiai auditorijai, kiek galima vengiau specifinės terminijos, kuri jau ir taip sociologams užtraukė abejotiną reputaciją. Taip pat nesistengiau perrėkti ar nuginčyti skaitytojo: tokia pozicija man atrodo atstumianti. Be to, visai nenoriu kviesti čia žmonių, ypač studentų, kuriems reikia prievarta ką nors įrodinėti. Atvirai prisipažįstu, kad iš gausybės kitų šiandieninių akademinės veiklos rūšių sociologiją aš laikau "karališku žaidimu" - juk į šachmatų turnyrą nekviečiami tie, kurie nemoka žaisti net domino.

Neišvengiama, kad toks įsipareigojimas atskleis ir paties autoriaus nuostatą savo srities atžvilgiu. Tai reikia atvirai pripažinti iš pat pradžių. Jei šią knygą kartais skaitytų kiti sociologai, ypač Amerikos, kai kuriuos iš jų tikrai erzins

knygos orientacija, kiti prieštaraus kai kuriems argumentams, o dar kitiems atrodys, kad labai svarbūs dalykai iš viso nepaminėti. Galiu pasakyti tik tiek, kad stengiausi ištikimai laikytis pagrindinės tradicijos, susijusios su šios srities klasika, ir tvirtai tikiu šios tradicijos tęstinumu bei pagrįstumu.

Mano palinkimas - religijos sociologija. Tai turbūt bus aišku iš pateikiamų pavyzdžių, nes jie lengviausiai atėjo į galvą. Tačiau stengiausi neapsiriboti vien tik savo specializacija. Aš noriu pakviesti skaitytoją į pakankamai didelę šalį, o ne į mažą kaimelį, kuriame gyvenu.

Rašydamas šią knygą turėjau rinktis: pateikti begales nuorodų ar iš viso nė vienos. Aš pasirinkau antrąjį variantą, nes jaučiau, kad bus maža naudos, jei knyga primins senovės germanų traktatą. Tekste mokslininkų pavardės minimos tada, kai idėjos nėra visuotinai aprobuotos šioje srityje. Šios pavardės dar kartą paminėtos knygos gale, bibliografiniuose komentaruose, kuriuose skaitytojas ras keletą pasiūlymų tolesnėms sociologijos studijoms.

Už visa, ką pasiekiau, esu be galo dėkingas savo mokytojui Carlui Mayeriui. Jei jis kartais skaitytų šią knygą, įtariu, kai kurios mintys jį nustebintų. Aš visgi tikiuosi, kad čia pateikta sociologijos koncepcija jam neatrodys parodija to, ką jis stengėsi perteikti savo studentams. Viename skyriuje aš laikausi požiūrio, kad visos pasaulėžiūros yra sąmokslo rezultatas. Tas pats pasakytina ir apie požiūrį į mokslinę discipliną. Baigdamas šią trumputę įžangą, norėčiau padėkoti trims kolegoms sąmokslininkams, su kuriais daug ginčytasi bei diskutuota - Brigittai Berger, Hansfriedui Kellneriui ir Thomasui Luckmannui. Šių diskusijų atgarsiai ne kartą paminėti knygos puslapiuose.

Hartfordas, Konektikutas
P.L.B.

1. SOCIOLOGIJA KAIP INDIVIDUALUS ŽAIDIMAS

Apie sociologus tėra vos keletas anekdotų. Žinoma, tai jų nedžiugina, jei palygintų save su savo antros eilės pusbroliais - psichologais, kuriems fortūna čia daug palankesnė ir kurie seniai okupavo tą amerikietiškojo humoro sritį, kurioje anksčiau karaliavo dvasininkai. Jei pobūvyje pristatomas psichologas, tai jis iš karto tampa dėmesio centru bei linksmų sąmojų šaltiniu. Analogiškoje situacijoje atsidūręs sociologas nesusilaukia jokios ypatingos aplinkinių reakcijos - į jį žmonės reaguoja beveik taip pat kaip į eilinį draudimo agentą. Sociologas turi pats, kaip ir visi kiti, užkariauti aplinkinių dėmesį, - tai nėra lengva. Ši situacija apmaudi ir atrodo neteisinga, tačiau labai daug pasako. Sąmojų bei anekdotų apie sociologus trūkumas pirmiausia byloja, kad jie nėra tokie populiarūs kaip psichologai. Turbūt dar reiškia tai, kad žmonių susikurti sociologo įvaizdžiai yra gana migloti. Todėl pirmiausia būtų naudinga iš arčiau susipažinti su kai kuriais iš šių įvaizdžių.

Jei paskutinių kursų studentų paklaustume, kodėl jie pasirenka sociologiją kaip pagrindinę savo discipliną, tai dažnai atsakymas būtų toks: "Todėl, kad man patinka dirbti su žmonėmis". Jei dar pasiteirautume šių studentų apie būsimą profesiją, kaip ją įsivaizduoja, neretai išgirstume, kad jie ketina dirbti socialinį darbą. Bet apie tai kiek vėliau. Kiti atsakymai dar neapibrėžtesni ir abstraktesni, tačiau visi šie studentai teigia, kad mieliau dirbtų su žmonėmis, o ne su daiktais. Jie minėjo tarnautojų darbą, žmonių santykius pramonėje, visuomeninius santykius, darbą reklamos srity-

je, bendruomeninio gyvenimo planavimą ar be galo įvairią pasaulietinę veiklą religinėse bendruomenėse. Vyrauja bendra nuostata, kad visose ką tik paminėtose veiklos srityse galima "padėti žmonėms" ar "dirbti visuomenei naudingą darbą". Tokį sociologo įvaizdį galima apibūdinti kaip sekuliarizuotą liberalios protestantų dvasininkijos pavyzdį, kada Jaunųjų Krikščionių asociacijos sekretorius bando užmegzti ryšį tarp bažnytinės ir pasaulietinės labdaros. Sociologija čia suvokiama kaip klasikinio amerikietiškojo "dvasinio pakylėjimo" šiuolaikinė variacija. Sociologas tada suvokiamas kaip asmuo, kuris kaip profesionalas užsiima švietėjiška veikla individų ir visos bendruomenės labui.

Kurią nors gražią dieną Amerikoje turi būti parašytas romanas apie begalinį nusivylimą tokia motyvacija, kurį teks patirti daugelio ką tik išvardytų profesijų atstovams. Jaudinančiai graudus likimas tų "žmonijos mylėtojų", kurie, pradėję dirbti tarnautojais, pirmą kartą susiduria su realybe - streikais, ir jiems tenka kovoti vienoje barikadų pusėje pagal negailestingai nužymėtas mūšio linijas; arba kurie, tik pasinėrę į socialinius santykius, suvokia, ką iš tikrųjų turi atlikti - įgyvendinti tai, kas vadinama "prisitaikymo inžinerija". Gaila ir tų, kurie eina dirbti į bendruomenių agentūras, ketindami pradėti griežtą švietimo kampaniją prieš spekuliaciją nekilnojamuoju turtu. Dabar nesirengiame nuplėšti nekaltybės šydo. Mums labiau rūpi sociologo įvaizdis, kuris yra netikslus ir klaidingas.

Žinoma, gali būti, kad kai kurie buvę skautai tapo sociologais. Tiesa ir tai, kad geranoriškas domėjimasis žmonėmis gali būti stipri paskata studijuoti sociologiją. Tačiau svarbu pabrėžti, kad lygiai taip pat paveikti gali ir piktavališkas ar mizantropiškas požiūris. Sociologinė intuicija bei įžvalga pravarčios kiekvienam, užsiimančiam veikla, susijusia su žmonėmis. Tačiau ši veikla ne visuomet humaniška. Šiandien Amerikoje vienos valstybinės agentūros samdo sociolo-

gus norėdamos sukurti ir užtikrinti tinkamesnes savo nacijai bendruomeninio gyvenimo sąlygas. Kitos valstybinės agentūros įdarbina sociologus siekdamos nušluoti nuo pasaulio žemėlapio joms priešiškų nacijų bendruomenes, jei kartais iškiltų tokia būtinybė. Kad ir kokia būtų šių veiklų moralinė potekstė, nėra jokių priežasčių atsisakyti įdomių sociologinių tyrinėjimų abiem atvejais.

Kriminologija, kaip atskira sociologijos sritis, atskleidė daug vertingos informacijos apie nusikalstamumą šiuolaikinėje visuomenėje. Ši informacija labai pravarti tiems, kurie stengiasi kovoti su nusikaltimais, bet ji taip pat labai praverstų ir darantiems tuos nusikaltimus. O tai, kad dàugiau kriminologų įdarbina policija, o ne gangsterių grupuotės, galima paaiškinti pačių kriminologų etine nuostata, visuomeniniais policijos ryšiais ir galbūt gangsterių nemokšiškumu. Tai visai nesusiję su pačios informacijos pobūdžiu. Apskritai "darbas su žmonėmis" gali reikšti ir norą ištraukti juos iš lūšnų, ir siekimą uždaryti juos į kalėjimą; propagandos skleidimą ar bandymą išvilioti pinigus (ir teisėtu, ir neteisėtu būdu); skatinimą gaminti geresnius automobilius ar tapti geresniais bombonešių pilotais. Taigi, apibrėždami sociologo įvaizdį, žmonės išsako pageidavimą, kokį jį norėtų matyti. Iš to galima suprasti taip pat bent jau pradines paskatas, dėl kurių kai kas imasi studijuoti sociologiją.

Reikėtų paminėti, kad sociologas dažnai tapatinamas su socialinio darbo teoretiku. Tokį sociologo įvaizdį galima geriau suvokti turint omenyje sociologijos raidą Amerikoje. Vienas iš amerikietiškosios sociologijos šaltinių - socialinių darbuotojų rūpesčiai, susidūrus su gausybe problemų tuoj po pramonės revoliucijos: spartus miestų augimas, o kartu ir lūšnų daugėjimas, masinė imigracija, masiniai žmonių judėjimai, tradicinio gyvenimo būdo irimas ir šių procesų sukelta individų dezorientacija. Panašios problemos paskatino daug sociologinių tyrimų. Štai kodėl paskutiniųjų kursų

studentai, ketinantys dirbti socialinį darbą, dažnai savo pagrindine disciplina pasirenka būtent sociologiją.

Tačiau socialiniam darbui Amerikoje, kuriamai jo "teorijai" didesnę įtaką padarė psichologija, o ne sociologija. Tikriausiai tai susiję su jau minėtais dalykais apie žmonių požiūrį į sociologiją ir psichologiją. Socialiniams darbuotojams teko smarkiai ir ilgai kautis, kad juos pripažintų kaip "profesionalus", kad jie užsitikrintų šį pripažinimą atitinkantį prestižą, galią ir (ne mažiau svarbu) užmokestį. Ieškodami sau tinkamo "profesionalo" modelio, jie pastebėjo, kad labiausiai jį atliepia psichiatras. Ir štai šiuolaikiniai socialiniai darbuotojai priiminėja "klientus" savo priimamajame, veda su jais penkiasdešimties minučių "klinikinius pasikalbėjimus", išnarsto pokalbių rezultatus po kaulelį ir po to juos su visa "prižiūrėtojų" hierarchija aptarinėja. Perėmę išorinę psichiatro darbo formą bei metodus, jie perima kartu ir jo ideologiją. Todėl šiuolaikinė Amerikos socialinio darbo "teorija" - tai kiek paredaguota psichoanalitinės psichologijos versija, primenanti vargšo žmogaus froidistinę analizę, kuri padeda įteisinti socialinio darbuotojo pretenzijas padėti žmonėms "moksliniu" būdu. Mes nesirengiame čia tyrinėti šios sintetinės doktrinos "mokslinio" svarumo. Pakanka pasakyti, kad ji tėra labai mažai susijusi su sociologija ir jai būdingas visiškas socialinės tikrovės ignoravimas. Tai, kad žmonės dažnai tapatina sociologiją su socialiniu darbu, liudija tam tikrą "kultūrinį atsilikimą". Šio reiškinio šaknų reiktų ieškoti tuose laikuose, kai dar netapę "profesionalais" socialiniai darbuotojai dažniau nagrinėjo skurdo, o ne lytinio šaltumo problemas ir savo darbe nenaudojo diktofono.

Net jei socialinis darbas ir neperėjo į patogią padėtį užimančio populiariojo psichologizmo pusę, vis tiek būtų neteisinga sociologą suvokti tik kaip socialinio darbuotojo teorijos mokytoją. Socialinis darbas, nors ir tvirtai teoriškai

pagrįstas, yra tik tam tikra *praktinė veikla* visuomenėje. Sociologija nėra praktinė veikla, tai *pastanga suprasti.* Žinoma, ir praktikui šis supratimas gali būti labai naudingas. Šiuo atžvilgiu galima tvirtinti, kad socialiniam darbuotojui labai praverstų gilesnis sociologijos išmanymas, kuris išgelbėtų jį nuo būtinumo pasinerti į mitologines "pasąmonės" gelmes aiškinant dalykus, kurie yra visiškai sąmoningi, gerokai paprastesni ir iš tikrųjų yra *socialinės* prigimties. Apskritai sociologijos prigimčiai būdingos pastangos suprasti visuomenę nebūtinai skatina imtis tokios arba kokios kitos praktinės veiklos. Susipažinti su sociologija reikėtų ne tik socialiniams darbuotojams, bet ir pardavėjams, slaugėms, auklėms, pamokslininkams, politikams - visiems, kurie siekia manipuliuoti žmonėmis, nesvarbu, koks būtų jų tikslas ar moralinės nuostatos.

Būtent šią sociologijos prigimties koncepciją ir atspindi klasikinis Maxo Weberio - vieno iš reikšmingiausių sociologijos mokslininkų - teiginys, kad sociologija yra "laisva nuo vertinimų". Mums ne kartą teks grįžti prie to, todėl pravartu išsamiau pasiaiškinti. Žinoma, šis teiginys jokiu būdu *nereiškia,* kad sociologas nesiima nieko vertinti arba neturėtų to daryti. Šiaip ar taip, žmogus beveik negalėtų egzistuoti be jokių vertinimų, nors, žinoma, kiekvieno vertybių skalė labai plati. Sociologas, kaip pilietis, privatus asmuo, religinės bendruomenės ar kokios nors kitos žmonių grupės narys, išpažįsta vienokias ar kitokias vertybes. Tačiau jam, kaip sociologui, tėra viena fundamentali vertė - mokslinis integralumas. Netgi ir čia sociologui, kaip žmogui, tenka susidurti su savo įsitikinimais, emocijomis bei išankstinėmis nuostatomis. Tačiau jis stengiasi suprasti ir kontroliuoti šiuos dalykus kaip *tendencingumą,* kurį reikėtų kiek įmanoma šalinti iš savo darbo - tokia jo intelektinė pastanga. Savaime aišku, tai nėra lengva, bet nėra neįmanoma. Sociologas stengiasi pamatyti bei suprasti, kas yra iš tikrųjų. Jis

gali norėti vienokių ir baugintis kitokių tyrimų rezultatų. Tačiau jis stengsis suprasti, nepaisydamas savo vilčių ar nuogąstavimų. Todėl tai yra grynosios percepcijos *[suvokimo]* aktas: tiek grynos, kiek tik leidžia ribotos žmogaus galimybės, o būtent jas išplėsti ir siekia sociologija.

Analogija padės mums geriau viską suvokti. Bet kokio politinio ar karinio konflikto metu labai naudinga turėti informaciją, kuria disponuoja priešiškos pusės žvalgybos organai. Taip yra tik tada, kai žvalgyba veikia gerai - turi neiškreiptą, netendencingą informaciją. Jei šnipas ją pateikia atsižvelgdamas į savo viršininko ideologiją ar ambicijas, ši informacija nenaudinga ne tik priešui, jei pastarajam pavyktų ją gauti, bet ir paties šnipo pusei. Teigiama, kad viena iš totalitarinių valstybių šnipinėjimo aparato silpnybių yra ta, kad jo agentai praneša ne tai, ką iš tikrųjų sužino, bet tai, ką nori girdėti jų viršininkai. Akivaizdu, jog tai prastas šnipinėjimas. Geras šnipas praneša, kas iš tikrųjų yra. Kiti sprendžia, ką daryti, gavus šią informaciją. Sociologas daug kuo primena žvalgybos agentą. Jo darbas - kuo tiksliau surinkti informaciją apie kokį nors socialinį reiškinį. Kiti asmenys arba jis pats, tačiau jau nebe kaip sociologas, turės nuspręsti, ką daryti su turima informacija. Norėtume atkreipti dėmesį, kad tai jokiu būdu nereiškia, jog sociologas neturi teisės klausinėti savo darbdavių apie jų tikslus ar atliekamų tyrimų panaudojimą. Bet šie klausimai nėra sociologiniai. Juk tokie klausimai turėtų kilti kiekvienam žmogui, atsakingam už savo veiklą visuomenėje. Analogiškai, biologijos žinias galima pritaikyti ir gydyti, ir žudyti. Tai nereiškia, kad biologas nėra atsakingas už tai, kam tarnauja, tačiau svarstydamas apie savo atsakomybę, jis sprendžia ne biologinę problemą.

Yra dar vienas sociologo įvaizdis, gimininga anksčiau dviem aprašytiesiems. Sociologas - tai visuomenės reformatorius. Šis įvaizdis taip pat turi istorines šaknis - ne tik

Amerikoje, bet ir Europoje. XIX a. pradžios prancūzų filosofas Auguste'as Comte'as, sugalvojęs šios disciplinos pavadinimą, sociologiją laikė pažangos doktrina, sekuliarizuota teologijos įpėdine ir mokslų valdove. Iš to plauktų, kad sociologas žmonijos gerovės labui atlieka visų mokslo šakų arbitro vaidmenį. Tokia nuostata, net ir netekusi visų savo fantastinių pretenzijų, labai nenorom blėso prancūzų sociologijoje. Ji susilaukė atgarsių ir Amerikoje. Pavyzdžiui, kai kurie Comte'o mokiniai iš kitos Atlanto pakrantės savo memorandume Brauno universiteto rektoriui visai rimtai siūlė taip reorganizuoti visus fakultetus, kad jiems vadovautų sociologijos fakultetas. Šiandien vos keletas sociologų (ir turbūt joks Amerikoje) taip suvokia savo vaidmenį. Tačiau kai kas išliko iš šios koncepcijos: juk dažnai tikimasi, kad sociologai pateiks bet kokių socialinių problemų sprendimo projektus.

Žinoma, džiugu, kad sociologinė įžvalga ne kartą padėjo pagerinti daugelio žmonių grupių likimą ir būtį, atskleisdama žmogų morališkai traumuojančias sąlygas, išsklaidydama kolektyvines iliuzijas ar demonstruodama, jog geidaujamų socialinių rezultatų galima pasiekti ir humaniškesniais būdais. Štai galima paminėti kai kurių Vakarų valstybių patirtį, kaip bausmių vykdymo praktikoje pritaikomos sociologijos žinios. Arba galima būtų prisiminti sociologinių tyrimų poveikį Amerikos Aukščiausiojo Teismo 1954-ųjų metų sprendimui dėl rasinės diskriminacijos panaikinimo valstybinėse mokyklose. Sociologiniai tyrimai buvo panaudoti ir sudarant žmogui priimtinesnius miestų regeneravimo planus. Aišku, kad sociologui, jaučiančiam moralinę ir politinę atsakomybę, šie pavyzdžiai kelia didelį pasitenkinimą. Tačiau dar kartą reiktų priminti, kad čia minime ne pačią sociologinę dalyko sampratą kaip tokią, o tik šios sampratos pritaikymą. Juk visai nesunku numatyti, kaip tokį supratimą būtų galima pritaikyti ir visai priešingiems tikslams. Socio-

logine rasinių prietarų dinamikos samprata gali efektyviai pasinaudoti tiek asmenys, skatinantys neapykantą tarp grupių, tiek siekiantieji tolerancijos. Ir totalitariniai, ir demokratiniai režimai sociologinę žmonių solidarumo sampratą gali panaudoti savo tikslams. Sveika suvokti, kad tais pačiais procesais, padedančiais sukurti darną bei sutarimą, gali sėkmingai manipuliuoti ir socialinis darbuotojas Adirondako vasaros stovykloje, ir Kinijos koncentracijos stovykloje "smegenis praplaunantis" komunistų agentas. Visai pagrįstas tvirtinimas, kad kartais į sociologą kreipiamasi patarimo, kai reikia keisti, atrodytų, nepageidaujamas socialines sąlygas. Tačiau sociologo, kaip visuomenės reformatoriaus, įvaizdis kupinas neaiškumų bei painiavos kaip ir jo palyginimas su socialiniu darbuotoju.

Visi šie ką tik aptarti sociologo įvaizdžiai liudija esantį "kultūrinio atsilikimo" atspalvį. Dabar aptarkime kitus, šiuolaikiškesnius, sociologo įvaizdžius, susijusius su nūdiene šios disciplinos plėtra. Dažnai įsivaizduojama, kad sociologas tik renka statistinius duomenis apie žmogaus elgseną, jis suvokiamas tik kaip IBM kompiuterio adjutantas. Nešinas anketomis jis atseit vaikštinėja ir klausinėja atsitiktinės atrankos principu pasirinktus žmones, o grįžęs namo suveda tų apklausų duomenis į kompiuterį. Šiame darbe jam, savaime aišku, padeda daug darbuotojų ir jam skiriamas nekuklus biudžetas. Susidarę tokį sociologo įvaizdį, žmonės dažniausiai mano, kad visi jo tyrimų rezultatai yra beveik nereikšmingi, tai tik seniai visiems žinomų tiesų pedantiškas pakartojimas. Kaip glaustai pasakė vienas apžvalgininkas, sociologas - tai vyrukas, kuris išleidžia 100 000 dolerių, kad atrastų savo kelią į prastos reputacijos namus.

Tokį sociologo įvaizdį visuomenės akyse sustiprina įvairių agentūrų, kurias galėtume pavadinti parasociologinėmis, veikla. Šios agentūros paprastai užsiima viešosios nuomonės ir rinkos tendencijų tyrimu. Amerikiečių gyvenime

įvairios apklausos ir jas atliekantys asmenys tapo įprastas reiškinys. Šie asmenys visuomet, kaip tyčia, ateina ne laiku ir domisi žmonių nuomone apie viską - nuo užsienio politikos iki tualetinio popieriaus. Kadangi šių apklausų vykdytojų darbo metodai nedaug kuo skiriasi nuo sociologinių tyrimų, tai natūralu, kad stiprėja šis sociologo įvaizdis. Turbūt jį labai sustiprino Kinsey tyrimai apie amerikiečių seksualinę elgseną. Pagrindinis sociologo klausimas, ką jis betirtų, ar ikivedybines glamones, ar palankumą Respublikonų partijai, ar gaujos tarpusavio santykių aiškinimąsi ginklu, dažnai interpretuojamas tik kaip klausimas "kaip dažnai?" ir "kiek kartų?". Beje, tie vos keli anekdotai apie sociologus dažniausiai ir pagrįsti šiuo statistiko įvaizdžiu (tegu skaitytojas pats prisimena tuos anekdotus).

Gaila, bet tenka pripažinti, kad šis sociologo ir jo amato įvaizdis nėra vien fantazijos vaisius. Tuoj po Pirmojo pasaulinio karo amerikiečių sociologija nuo teorijos gana ryžtingai pasuko prie intensyvaus domėjimosi siaurais empiriniais tyrinėjimais. Žengdami šia kryptimi, sociologai gerokai patobulino savo tyrimų priemones ir būdus. Nieko keisto, kad šioje linkmėje dominavo statistiniai metodai. Maždaug nuo penktojo dešimtmečio vidurio atgimė susidomėjimas sociologijos teorija, ir yra gerų požymių, liudijančių, kad ši tendencija, vis labiau išsivaduodama iš siauro empirizmo, stiprėja ir dabar. Tačiau didžioji amerikietiškos sociologijos dalis - tai nedideli tyrimai, nagrinėjantys neaiškius socialinio gyvenimo fragmentus ir neperaugantys į išsamius teorinius apibendrinimus. Šį teiginį patvirtina pagrindinių sociologijos žurnalų turinys ar straipsnių, skaitomų sociologų suvažiavimuose, sąrašas.

Amerikos akademinio gyvenimo organizacinė bei socialinė struktūra skatina tokį modelį, ir ne vien sociologijoje. Koledžams ir universitetams paprastai vadovauja labai užimti žmonės, kurie stokoja laiko bei noro knaisiotis savo mokslo

darbuotojų ezoteriniuose tyrimuose. Tačiau juk šie valdytojai sprendžia fakultetų personalo įdarbinimo ir atleidimo, paaukštinimo, paskatinimo ar darbo sąlygų klausimus. Kokiais kriterijais jie turėtų vadovautis, priimdami sprendimus? Negalima tikėtis, kad jie skaitytų savo pavaldinių profesorių darbus - tam neturi laiko ir reikiamos kvalifikacijos (tai ypač pasakytina apie technikos disciplinas), kad galėtų juos įvertinti. Profesorių artimiausių kolegų nuomonėmis *a priori* nepasitikima - įprasta mokslo įstaiga tampa negailestingo mūšio tarp frakcijų vieta. Tačiau negalima pasitikėti nė viena iš šių frakcijų, norint priimti galutinį sprendimą kurios nors narių naudai. Dar nepatikimiau būtų pasiteirauti studentų nuomonės. Taigi fakultetų valdytojams tenka rinktis iš daugybės vienodai nepatenkinamų variantų. Jie gali laikytis nuostatos, kad mokslo įstaiga yra viena didelė šeima, kurios kiekvienas narys su metais vis kopia karjeros laiptais aukštyn nepriklausomai nuo savo nuopelnų. Šitai anksčiau buvo įprasta ir savaime suprantama, tačiau šiame konkurencijos amžiuje tuo vadovautis vis sunkiau, atsižvelgiant ir į visuomenės poreikius, ir į rėmėjų lėšas. Kitas variantas būtų pasikliauti kurios nors vienos, pagal tam tikrus kriterijus pasirinktos, žmonių grupės nuomone. Savaime aišku, toks pasirinkimas vargu ar priimtinas ir valdytojui, ir frakcijai - abiem tiesiog liguistai ginantiems savo nepriklausomybę. Trečioji, šiandien labai populiari, galimybė - vadovautis produktyvumo kriterijumi, kaip yra verslo pasaulyje. Kadangi iš tikrųjų labai sunku įvertinti mokslininko, kurio sritis nėra pakankamai gerai pažįstama vertintojui, darbo našumą, tai pastarasis turi stengtis kokiais nors būdais išsiaiškinti, kaip šį mokslininką vertina bešališki kolegos specialistai. Manoma, kad mokslininko veiklą pakankamai gerai atspindi jo parašytos knygos ar straipsniai, priimtini tos pačios srities redaktoriams ar leidėjams. Tai verčia mokslininkus visą savo energiją sutelkti į veiklą, kurios rezultatus galima

nesunkiai ir greitai paversti nelabai dideliu, bet solidžiu straipsniu, tinkamu spausdinti profesiniame žurnale. Sociologui tai būtų labai siauros problemos nedidelis empirinis tyrimas. Dažniausiai tokie tyrimai neapsieina be statistikos metodų. Ši tendencija vis stiprėja, kadangi daugelis mokslo žurnalų nepasitiki tais straipsniais, kuriuose nėra nors trupučio statistinės medžiagos. Ir štai energingi jauni sociologai, dirbantys įvairuose užkampiuose bei siekiantys geriau apmokamos mokslinės veiklos žymesniuose universitetuose, nuolat užverčia mus nedideliais statistiniais tyrimais, nagrinėjančiais savo studentų pasimatymus, aplinkui gyvenančiųjų politines nuomones ar kokio nors netoliese esančio kaimelio klasinę struktūrą. Reikia pasakyti, kad ši situacija nėra jau tokia baisi, kaip galėtų pasirodyti sociologijos naujokui, nes visi suinteresuoti asmenys gerai žino jos ritualinius reikalavimus. Todėl nuovokus žmogus skaito sociologijos žurnalus tik dėl juose pateikiamos knygų apžvalgos ir nekrologų, o į sociologų susibūrimus eina tik tada, kai ieško darbo ar turi kokių kitų interesų.

Statistinių metodų vaikymasis Amerikos sociologijoje šiandien yra tapęs kone ritualu - tai nesunkiai paaiškinama, turint omenyje milžinišką sistemą, kurioje sociologams tenka daryti karjerą. Iš tikrųjų daugelio sociologų statistikos išmanymas vos didesnis nei primityvus, o ir pačią statistiką jie traktuoja su pagarbia baime bei nemokšiškumu ir baikščiai ja manipuliuoja, panašiai kaip kaimo kunigėlis - lotynišką tomistų teologija. Įsisąmoninusiam šiuos dalykus žmogui tampa aišku, kad sociologijos negalima vertinti vien tik pagal šiuos nukrypimus. Jis įstengs sociologiškai pažvelgti į sociologiją ir jau galės ieškoti vidinės prasmės, kuri galbūt slypi po išoriniais požymiais.

Statistiniai duomenys patys savaime dar nėra sociologija. Jie tampa sociologija tik tada, kai yra sociologiškai interpretuojami ir įspraudžiami į sociologinių nuostatų teo-

rinius rėmus. Paprastas skaičiavimas, netgi koreliacijų tarp tam tikrų dydžių nustatymas, dar nėra sociologija. Beveik nerasime sociologijos ir Kinsey ataskaitose. Tai, žinoma, nereiškia, kad tose ataskaitose pateikti duomenys yra klaidingi ar netinkami sociologinei sampratai. Atskirai paimti jie yra žaliava, kurią galima panaudoti sociologinei interpretacijai. Tačiau interpretacija turi būti apimlesnė už pačius duomenis. Todėl sociologas negali įkalinti savęs tik prie ikivedybinių glamonių ar homoseksualizmo dažnio lentelių. Jos vertingos jam tik kaip turinčios daug gilesnę potekstę, leidžiančią suprasti mūsų visuomenės institucijas ir vertybes. Kad šias suprastų, sociologas dažnai priverstas naudoti statistinius metodus, ypač kai tenka nagrinėti dabarties visuomeninio gyvenimo masinius reiškinius. Bet sociologija su statistika susijusi taip, kaip filologija su netaisyklingųjų veiksmažodžių asmenavimu ar chemija su neaiškių kvapų generavimu mėgintuvėliuose.

Kitas įvaizdis glaudžiai siejasi su statistiko įvaizdžiu. Šiandien labai populiaru manyti, jog sociologas rūpinasi tik mokslinės metodologijos tobulinimu, kad galėtų ją pritaikyti žmonių pasaulio reiškiniams. Šį įvaizdį dažniausiai teigia humanitarai ir pateikia kaip įrodymą, kad sociologija yra intelektinio barbariškumo forma. Kritikuodami šia prasme sociologiją, *littérateurs* dažnai pastarosios nenaudai komentuoja sociologų vartojamą gimtajai kalbai svetimą žargoną, kuriuo parašyta daug sociologijos veikalų. Toks kritikas, žinoma, pats prisistato kaip humanitarinių mokslų klasikinių tradicijų sergėtojas.

Būtų galima atremti šią kritiką *ad hominem* argumentu. Intelektinis barbariškumas yra, ko gero, tolygiai pasiskirstęs tarp pagrindinių mokslo disciplinų, besidominčių "žmogaus" fenomenu. Tačiau negarbinga ginčytis *ad hominem*, todėl mielai pripažįstame, kad šiandien daug kas praslysta po sociologijos antrašte, o tada tokią "sociologiją" jau tikrai

galime pavadinti barbariška, jei tik šiuo žodžiu norime įvardyti istorijos ir filosofijos neišmanymą, siaurą eksperimentavimą nematant platesnių horizontų, per daug dėmesio metodo dalykams ar visišką abejingumą vartojamai kalbai. Šiuos elementus pačius galima traktuoti sociologiškai tam tikrų šiuolaikinio akademinio gyvenimo ypatybių požiūriu. Konkurencija dėl prestižo ir darbo vietos mokslo srityse, kurios kas dieną tampa vis sudėtingesnės, skatina specializaciją, labai dažnai sąlygojančią slogų interesų ribotumą. Tačiau vėl būtų ne visai teisinga sociologiją sutapatinti su šia visur prasiskverbiančia intelektine tendencija.

Nuo pat savo pradžios sociologija suprato save kaip mokslą. Būta daug diskusijų dėl tikslios šios saviapibrėžties reikšmės. Pavyzdžiui, vokiečių sociologai visuomet gerokai stipriau akcentuodavo skirtumą tarp socialinių ir gamtos mokslų negu jų kolegos prancūzai ar amerikiečiai. Bet sociologų ištikimybė moksliniam etosui visose šalyse reiškė pasiryžimą ir norą paklusti mokslinės metodikos normoms. Jei sociologas lieka ištikimas savo pašaukimui, tai jo išvados turi būti pagrįstos tam tikromis akivaizdžiomis tyrimo taisyklėmis, įgalinančiomis patikrinti, pakartoti ar patobulinti jo atradimus. Būtent ši mokslo disciplina dažnai turi motyvą, verčiantį skaityti sociologijos veikalą, o ne, tarkim, romaną ta pačia tema, nors pastarasis galėtų pavaizduoti įvykius daug įspūdingesniu bei įtikinamesniu stiliumi. Kadangi sociologai stengėsi sukurti savus aiškius mokslo principus, jie buvo priversti mąstyti apie metodologijos problemas. Štai kodėl metodologija yra reikalinga ir pagrįsta sociologijos dalis.

Tačiau teisinga ir tai, kad kai kurie sociologai, ypač Amerikoje, taip pasinėrė į metodologines problemas, jog visai nustojo domėtis visuomene. To padarinys - jie neatrado nieko svarbaus nė vienu visuomenės gyvenimo aspektu, kadangi moksle, kaip ir meilėje, galioja ta pati taisyklė: per

didelis dėmesys technikai skatina impotenciją. Šį didelį prieraišumą metodologijai galima paaiškinti reliatyviai naujos disciplinos poreikiu būti pripažintai akademinio pasaulio. Kadangi visiems amerikiečiams, ypač akademinio pasaulio žmonėms, mokslas - beveik šventas dalykas, į erudicijos rinką įsiskverbusius naujokus yra užvaldęs stiprus troškimas lenktyniauti su senesniųjų, gamtos mokslų, metodikomis. Pavyzdžiui, eksperimentinės psichologijos specialistai, paklusdami šiam norui, pasiekė tokį lygį, kad jų tyrimai beveik nebeturi nieko bendra su žmogaus prigimtimi ar veikla. Likimo ironija - patys gamtos mokslų atstovai stengiasi atsikratyti šio labai pozityvistinio dogmatizmo, o jų varžovai vis dar deda jėgas perimti jį. Tačiau nepradėsime dabar gilintis į šias problemas. Pakanka paminėti, kad sociologams pavyko išvengti to per didelio, tiesiog groteskinio "metodizavimo", ko neišvengė kai kurie gimininguų mokslo šakų kolegos. Kai sociologai įtvirtins savo pozicijas akademiniame pasaulyje, galima tikėtis, kad šis metodologinio menkumo kompleksas išnyks.

Kaltinimą, kad dauguma sociologų rašo barbariška profesine kalba, galima taip pat priimti su panašiomis išlygomis. Kiekviena mokslo disciplina turi sukurti savo terminiją. Tai savaime suprantama kalbant apie tokią discipliną kaip, tarkim, branduolinė fizika, kuri nagrinėja eiliniam žmogui sunkiai suprantamas problemas, kurias aprašyti nerastume kasdienės kalbos žodžių. Tačiau tiksli terminija yra turbūt daug svarbesnė socialiniams mokslams ir todėl, kad jų objektas gerai pažįstamas, ir todėl, kad jau yra žodžių jam įvardyti. Kadangi mes visi gerai žinome mus supančias socialines institucijas, mūsų supratimas apie jas dažnai klaidingas bei paviršutiniškas. Juk panašiai daugeliui iš mūsų yra gana sunku tiksliai apibūdinti savo tėvus, vyrą ar žmoną, vaikus ar artimus draugus. Mūsų kalba yra dažnai (ir galbūt

su Dievo palaima) neaiški bei paini kalbant apie socialinę tikrovę. Štai, pavyzdžiui, *klasės* sąvoka, tokia svarbi sociologijoje. Kasdienėje kalboje šis žodis gali turėti daugybę reikšmių: tai žmonių grupės pagal pajamas, rasę, etniškumą, įtakos sferas, išsilavinimą ir pan. Savaime aišku, kad sociologai privalo turėti aiškų, nedviprasmį sąvokos apibrėžimą, jei nori savo darbą atlikti moksliškai tiksliai. Turint tai omenyje, suprantama, kodėl kai kurie sociologai susigundė sukurti visai naujus žodžius, kad išvengtų gimtosios kalbos semantinių spąstų. Galima tvirtinti, kad kai kurie šie neologizmai buvo tikrai būtini. Tačiau taip pat tvirtiname, kad įdėjus truputį pastangų beveik visą sociologiją įmanoma išdėstyti suprantama kalba ir daugelį šiuolaikinių "sociologizmų" galima interpretuoti kaip sąmoningą mistifikavimą. Čia vėl susiduriame su intelektiniu reiškiniu, būdingu ir kitoms mokslo sritims. Jį galima paaiškinti didele vokiečių akademinio gyvenimo įtaka Amerikos universitetams jų formavimosi metu. Mokslumas buvo vertinamas pagal mokslinės kalbos įmantrumą ar pompastiškumą. Jei mokslo veikalus įstengdavo suprasti tik nedidelis tos srities pradininkų būrys, šis rodiklis ir būdavo to veikalo intelektualumo *ipso facto* įrodymas. Dauguma amerikiečių mokslininkų veikalų vis dar primena vertimus iš vokiečių kalbos. Tai, žinoma, apgailėtinas reiškinys. Tačiau jis neturi nieko bendra su sociologijos metodų pagrįstumu.

Galų gale pažvelkime į sociologą ne iš profesinės pusės, ne ieškodami jo įvaizdžio panašumų su kitų profesijų atstovais, bet kaip į tam tikrą asmenybės tipą. Taigi sociologą daugelis įsivaizduoja kaip bešališką, kandų stebėtoją ir šaltakraujišką manipuliatorių žmonių gyvenimu. Ten, kur vyrauja toks įvaizdis, visai gali būti, kad jis atspindi paties sociologo pastangų būti pripažintam tikru mokslininku ironišką triumfą. Šiuo atveju sociologas pasiskelbia save "aukštesniuoju", iškilusiu virš kasdienybės, kuris jaučia pasitenki-

nimą ne gyvendamas savo gyvenimą, o šaltakraujiškai stebėdamas bei vertindamas kitų gyvenimus ir įsprausdamas juos į ankštas kategorijas. Taip jis, ko gero, praranda tikrąją stebimų reiškinių prasmę. Kartais manoma, kad įsivėlęs į socialinius procesus, sociologas išlieka niekuo neįsipareigojęs užduočių atlikėjas, kuris manipuliuoja įgūdžiais, tarnaudamas bet kam jį samdančiam.

Šis paskutinis įvaizdis turbūt nėra labai populiarus. Dažniausiai taip mano žmonės, kurie dėl politinių priežasčių nerimauja dėl esamo ar galimo piktnaudžiavimo sociologija šiuolaikinėse visuomenėse. Nepakanka vien paneigti šį įvaizdį. Kaip apibendrintas šiuolaikinio sociologo portretas, jis labai iškreiptas. Jis pritiktų tik keliems individams, - turbūt niekas nenorėtų šiandien su tokiais susidurti. Socialinių mokslų atstovų politinio vaidmens problema iš tiesų labai aktuali. Pavyzdžiui, tai, kad sociologus samdo kai kurios pramonės šakos ar vyriausybės agentūros, kelia moralės klausimus, į kuriuos būtina kreipti daug daugiau dėmesio negu iki šiol. Tačiau šie moralės klausimai liečia visus žmones, kurie jaučiasi atsakingi šiandieninėje visuomenėje. Neapsistosime ilgiau ties sociologo, kaip beširdžio, nesugebančio užjausti stebėtojo ir sąžinės neturinčio manipuliatoriaus, įvaizdžiu. Apskritai istorija pagimdo tik kelis Taleiranus*. Daugelis šiandienos sociologų paprasčiausiai stokotų šiam vaidmeniui derančios emocinės galios, net jeigu karštligiškos fantazijos momentais jiems ir kiltų panašus noras.

Tai kaipgi galėtume įsivaizduoti, kas yra sociologas? Aptarinėdami įvairius visuomenėje populiarius jo įvaizdžius, jau atskleidėme ypatumus, kurie turėtų būti įsivaizduojamo

Š. M. Talleyrand-Perigord (1754-1838) - Prancūzijos valstybės veikėjas, diplomatas. Pasižymėjo dideliu įžvalgumu, užkulisinėmis intrigomis, tikslo siekė bet kokiomis priemonėmis. *(Čia ir toliau paaiškinimai vertėjos.)*

"portreto" sudėtinės dalys. Dabar galime sujungti juos. Tą darydami sukursime "idealų tipą", kaip jį pavadintų patys sociologai. Tai reiškia, kad tokio žmogaus gyvenime nesutiksime. Tikrovėje rasime tik daugiau ar mažiau į jį panašių. Šio "idealaus tipo" nereikia suprasti ir kaip empirinio vidurkio. Negalime tikėtis, kad visi dabar sociologais besivadinantys asmenys be išlygų atpažins save mūsų pateiktame sociologo portrete. Neatpažinusieji šiame paveiksle savęs turi neginčijamą teisę reikalauti apeliacijos. Mes nesiekiame ekskomunikos. Tačiau drįstume tvirtinti, kad mūsų "idealus tipas" atitinka daugelio sociologų, atstovaujančių pagrindinei sociologijos krypčiai, nuomonę apie save istorijos (bent jau šio amžiaus) ir šiandienos požiūriu.

Taigi sociologas yra žmogus, siekiantis nuosekliai ir apibrėžtai paaiškinti tikrovę - tai mokslinės disciplinos apibrėžtumas: visa, ką sociologas atranda ir teigia apie tiriamus socialinius reiškinius, yra pateikiama laikantis gana griežtos mokslinės sistemos. Viena pagrindinių šios mokslinės nuostatų sistemos ypatybių yra ta, kad visos operacijos paklūsta tam tikroms aiškioms, įrodomoms taisyklėms. Sociologas, kaip mokslininkas, stengiasi būti objektyvus, nepasiduoti savo simpatijoms, antipatijoms bei prietarams, aiškiai suvokti reiškinius, o ne vien tik vertinti juos pagal priimtas normas. Šis apribojimas, žinoma, neapima sociologo, kaip žmogaus, gyvenimo, bet yra taikomas tik jo veiklai *qua* sociologas. Taip pat sociologas neturi teigti, kad jo metodinė sistema yra vienintelė, pagal kurią galima vertinti visuomenę. Beje, vos keli bet kurios mokslo šakos atstovai drįstų šiandien reikalauti, kad į pasaulį žiūrėtume vien mokslininko akimis. Narcizą nagrinėjantis botanikas neturi jokio pagrindo abejoti poeto teise pažvelgti į tą patį objektą visiškai kitaip. Egzistuoja daug žaidimo variantų. Esmė - ne stengtis paneigti kitų žmonių žaidimus, o gerai suvokti savo žaidimo taisykles. Sociologo žaidimas grindžiamas mokslo

taisyklėmis, todėl pats sociologas turi perprasti šių taisyklių prasmę. O tai reiškia, kad jam turi rūpėti metodologiniai klausimai. Metodologija toli gražu nėra jo pagrindinis tikslas. Dar kartą primename, kad tai - pastanga suprasti visuomenę. Metodologija tik padeda siekti jo. Bandydamas suprasti visuomenę ar bent jau šiuo metu tiriamą jos fragmentą, sociologas naudoja įvairias priemones bei būdus, taip pat ir statistinius. Statistika gali padėti rasti atsakymus į kai kuriuos sociologijos klausimus. Tačiau statistika dar nėra sociologija. Sociologui, kaip mokslininkui, turi rūpėti tiksli vartojamų terminų prasmė. Taigi jis privalo daug dėmesio skirti ir būti atidus terminijai. Tai nereiškia, kad reikia kurti visiškai naują kalbą, bet reiškia, kad jis negali pasitikėti kasdienine. Galų gale sociologo interesas visų pirma yra teorinis, o tai reiškia, kad jis domisi supratimu dėl paties supratimo. Gali būti, kad jis suvokia, o galbūt net išgyvena dėl jo gautų rezultatų padarinių bei praktinio pritaikymo, bet tada jis iš mokslinės sistemos jau pereina į vertinimų, normų, įsitikinimų ir idėjų karaliją, kuria dalijasi su kitais, esančiais toli nuo sociologijos.

Mes drįstame teigti, kad tokiai sociologo koncepcijai tikrai pritartų labai daug šios disciplinos atstovų. Norėtume dar truputį pasigilinti į šią problemą - iškelti labiau asmeninio pobūdžio (ir todėl, be abejo, labiau ginčytiną) klausimą. Rūpėtų sužinoti ne tik tai, ką sociologas veikia, bet ir tai, kas skatina jį šiai veiklai. Arba, perfrazuodami Maxo Weberio panašiame kontekste pavartotą frazę, norėtume įsigilinti į sociologo demono esmę. Tą darydami kursime ne idealų tipišką anksčiau aprašyta prasme įvaizdį, o asmeninės atsakomybės prasme labiau primenantį išpažintį. Dar kartą pabrėžiame, kad nesirengiame nieko ekskomunikuoti. Sociologijos žaidimas vyksta didelėje žaidimų aikštėje. Mes tiesiog bandome iš arčiau pavaizduoti tuos, kuriuos norėtume įvilioti į savo žaidimą.

Taigi teigiame, kad sociologas (o būtent jį mes tikrai norėtume pakviesti į savo žaidimą) - tai asmuo, intensyviai, nenutrūkstamai ir be jokio gėdos jausmo besidomintis, ką daro žmonės. Jo tikroji būstinė - visos pasaulio vietos, jei tik ten renkasi žmonės. Sociologo dėmesį gali traukti daugybė įvairių dalykų. Bet jo pagrindinis domesys - žmonių pasaulis, jų aplinka, institucijos, istorija ir aistros. Kadangi jį domina žmonės, tai visa, ką jie veikia, negali būti nuobodu. Todėl jį tikrai domins įvykiai, iš esmės lemiantys žmonių įsitikinimus, žmogiškosios tragedijos, didybės ir ekstazės momentai. Jį taip pat trauks banalybė ir kasdienybė. Jis pažins nuolankumą bei pagarbumą, bet tai nesutrukdys jo norui matyti ir suprasti. Kartais jis galbūt jaus pasišlykštėjimą ar panieką. Bet ir tai nepažabos jo troškimo ieškoti atsakymų į dominančius klausimus. Norėdamas suprasti sociologas keliauja po kasdieninio gyvenimo pasaulį, visiškai nejausdamas pagarbos įprastoms demarkacijoms. Kilnumas ir degradavimas, jėga ir tamsybė, intelektas ir kvailybė - visa tai jam yra vienodai *įdomu*, nepriklausomai nuo jo asmeninių vertinimų bei nuostatų. Taip jo domesys gali nuvesti į visus įmanomus visuomenės sluoksnius, labai gerai visiems pažįstamas ir visai nežinomas vietas: tiek didžiai gerbiamas, tiek smerkiamas. Ir jei jis yra tikras sociologas, visur jausis savo vietoje, nes rūpimi klausimai tiesiog užvaldę jį, ir nėra kito pasirinkimo, išskyrus vieną, - ieškoti atsakymų.

Galima visa tai pasakyti ir su mažesniu patosu. Taigi galėtume teigti, kad sociologas - tai asmuo, kuriam dėl jo akademinio laipsnio tenka klausytis paskalų nepaisant savo norų, kuris jaučia pagundą žiūrėti pro rakto skylutę, skaityti svetimus laiškus ir atidarinėti uždarytų kabinetų duris. Kol dykinėjantis psichologas nepuolė kurti testų, nustatančių sociologo tinkamumą pagal sublimuoto vujarizmo kriterijus, skubame pranešti, kad tai tik analogija. Galbūt berniu-

kai, kuriems be galo įdomu stebėti savo netekėjusias tetas vonioje, vėliau tampa užkietėjusiais sociologais. Tai visiškai mūsų nedomina. Tačiau mus domina kiekvieną sociologą apimantis smalsumas už uždarų durų girdint žmonių balsus. Jei jis yra tikras sociologas, tai, be abejo, norės atidaryti šias duris, suprasti tuos balsus. Už kiekvienų uždarų durų jis tikisi atrasti kokį nors naują žmonių gyvenimo aspektą, iki šiol nepažintą ir nesuprastą.

Sociologui rūpi dalykai, kurie kitiems atrodo pernelyg šventi ar nemalonūs, kad galėtų būti bešališko stebėjimo objektais. Jam vienodai įdomi ir kunigų, ir prostitučių kompanija - tai nepriklauso nuo to, kam jis teikia pirmenybę, bet nuo klausimų, į kuriuos tuo momentu ieško atsakymo. Jis taip pat sprendžia problemas, kurios kitiems galbūt seniai įkyrėjusios. Jį domins žmonių tarpusavio sąveika ne tik karų ar reikšmingų intelektinių atradimų metu, bet ir restorano darbuotojų ar grupės mažų mergaičių, žaidžiančių su lėlėmis, tarpusavio santykiai. Jo dėmesio centre - ne galutinė žmonių veiklos svarba, bet pats veiksmas, kaip dar vienas be galo įvairaus žmonių elgesio pavyzdys. Štai tiek apie mūsų žaidimų draugo portretą.

Beklaidžiodamas po žmonių pasaulio labirintus, sociologas neišvengiamai susidurs su tokiais pat kitais, itin smalsiais profesionalais. Kartais šie piktinsis jo buvimu, manydami, kad jis įsibrovė į svetimas valdas. Vienur sociologas susitiks su ekonomistu, kitur - su politologu, psichologu ar etnologu. Tačiau visai tikėtina, kad į tas pačias vietas jį atvedę klausimai skiriasi nuo jo kolegas čia pastūmėjusių problemų. Sociologo klausimai visuomet iš esmės yra tokie patys: "Ką žmonės čia kartu veikia?", "Kokie yra jų tarpusavio santykiai?", "Kaip tie santykiai transformuojami į institucijas?", "Kokios kolektyvinės idėjos turi poveikį žmonėms ir institucijoms?" Sociologui, ieškančiam atsakymo į šiuos klausimus konkrečiu atveju, žinoma, teks susidurti su eko-

nominiais ir politiniais dalykais, bet žvelgs į juos kitaip negu ekonomistas ar politologas. Jo apmąstymų sritis yra ta pati žmonių gyvenimo sritis, dominanti ir kitus mokslininkus. Tačiau skiriasi jų ir sociologų žiūros pozicijos. Supratus tai, tampa aišku, kad nėra prasmės stengtis griežtai pasižymėti tas valdas, kuriose sociologas, niekieno nevaržomas, užsiiminės savo veikla. Sociologas, kaip ir Wesley, turės prisipažinti, kad jo parapija yra visas pasaulis. Tačiau, kitaip negu kai kurie šiandienos Wesley šalininkai, jis mielai dalijasi šia parapija su kitais. Yra vienas keliauninkas, kurio kelius daug dažniau nei kitų kerta sociologas savo kelionėse. Tai - istorikas. Iš tiesų vos tik sociologas iš dabarties atsigręžia į praeitį, labai sunku atskirti jo interesus nuo istoriko. Tačiau atidėkime šių santykių nagrinėjimą. Dabar pakaks pasakyti, kad sociologo kelionė būtų labai skurdi ir nuobodi, jei jos nuolat nepaįvairintų pokalbiai su šiuo kitu keliauninku.

Bet kuri intelektualinė veikla pradeda jaudinti nuo to momento, kai aptinkama atradimo pėdsakų. Kai kuriose mokslo srityse - tai iki šiol nenumanomų ir nežinomų pasaulių atradimas. Tai astronomo ar branduolinės fizikos specialisto susijaudinimas, kai jis įžvelgia visiškai naujas, priešingas anksčiau įsivaizduotoms, ribas realybės, kurią geba suvokti žmogus. Tai gali būti bakteriologo ar geologo susijaudinimas. Taip pat ir savotiškas lingvisto, atradusio naują žmonių kalbinės išraiškos pasaulį, ar antropologo, tiriančio tolimų kraštų gyventojų papročius, jaudulys. Tokių atradimų metu, kai užvaldo aistra, prasiplečia suvokimo ribos, o kartais įvyksta tikros sąmonės transformacijos. Visata pasirodo besanti daug nuostabesnė, negu buvo galima svajoti ar įsivaizduoti. Sociologo jaudulys paprastai būna kitokio pobūdžio. Tiesa, kartais sociologas įsiskverbia į nepažintus pasaulius, pavyzdžiui, nusikaltėlių ar dar jam nežinomų religinių sektų, arba į aplinkumą, sąlygojamą tam tikrų grupių bendrų interesų, tarkim, gydytojų, karo vadų ar

reklamos specialistų. Tačiau dažniausiai sociologas sukasi sferose, kurios gerai pažįstamos ir jam, ir kitiems visuomenės nariams. Jis tiria bendruomenes, institucijas ir veiklą, apie kurias kiekvieną dieną galima pasiskaityti laikraščiuose. Jo tyrimai kelia kitokį atradimo jaudulį. Tai nėra susijaudinimas aptinkant ką nors nauja, iki šiol visai nežinoma, tai greičiau nerimastis, patiriant, kaip žinomi dalykai keičia savo prasmę. Sociologija žavi būtent šia perspektyva, leidžiančia naujai pamatyti visąlaik mus supantį pasaulį. Tai taip pat yra sąmonės transformacija. Be to, egzistenciškai ši transformacija daug paveikesnė už kitų mokslinių disciplinų sužadintas, nes šiuo atveju gerokai sunkiau savo tyrinėjimo sritį atskirti nuo kasdienio gyvenimo. Astronomas juk negyvena tolimose galaktikose, o iš laboratorijos išėjęs branduolinės fizikos specialistas gali laisvai, atsipalaidavęs juokauti, valgyti ir balsuoti, visai negalvodamas apie atomo sandarą. Geologas tyrinėja uolas tik darbo metu, o lingvistas su žmona kalbasi gimtąja kalba. Sociologas gyvena visuomenėje: ir savo darbo metu, ir po darbo. Jo paties gyvenimas neišvengiamai yra jo tyrimų objektas. Sociologai, kaip ir visi žmonės, pajėgūs savo profesinę įžvalgą bei intuiciją atskirti nuo kasdienių reikalų. Bet šitaip elgtis nuoširdžiai - gana didelis žygdarbis.

Sociologas sukasi kasdienio gyvenimo pasaulyje, kurį daugelis pavadintų tikrove. Savo analizėje jis vartoja kategorijas, kurios yra tik patobulinti variantai žmonių nuolat vartojamų kategorijų: valdžios, klasės, padėties, rasės, etniškumo. Todėl kai kurie sociologiniai tyrimai atrodo apgaulingai paprasti bei aiškūs. Perskaito žmogus tokių tyrimų medžiagą, palinksi galva ties pažįstamomis situacijomis, pareiškia, kad visa tai jau ne kartą girdėjęs, ir garsiai nusistebi: negi tie žmonės taip neturi ką veikti, kad gaišta laiką visiems žinomoms tiesoms dėstyti. Tačiau toks požiūris pasikeičia, kai vieną gražią dieną perveria tokia įžvalga, kad

imama abejoti viskuo, kas anksčiau buvo taip tikra bei savaime suprantama. Būtent šiuo momentu ir pajuntamas sociologijos jaudulys.

Paimkime vieną pavyzdį. Įsivaizduokime sociologijos seminarą JAV pietinės dalies koledže, kurio beveik visi studentai yra baltieji pietiečiai. Įsivaizduokime, kad šio seminaro tema - rasinė sistema pietinėse valstijose. Dėstytojas pasakoja dalykus, žinomus šiems studentams nuo pat kūdikystės. Gali būti, kad visas šios sistemos smulkmenas net geriau už dėstytoją žino jo studentai. Todėl jiems nuobodu. Studentams atrodo, kad dėstytojas, kalbėdamas apie labai gerai žinomus reiškinius, stengiasi parinkti įmantresnius žodžius, ir tiek. Taigi dėstytojas gali vartoti žodį "kasta", kurį dabar labai dažnai mini amerikiečių sociologai, apibūdindami pietinių valstijų rasinę sistemą. Bet aiškindamas šią sąvoką, dėstytojas pereina prie Indijos visuomenės tradicijų. Po to analizuoja kastų tabu ir joms būdingus magiškus tikėjimus, socialinę komensalizmo ir vedybų dinamiką, slaptus sistemos ekonominius interesus, tikėjimo ir įvairiausių tabu tarpusavio priklausomybę, kastų sistemos įtaką visuomenės industrinei raidai, ir atvirkščiai, - visa tai Indijoje. Bet štai Indija jau nebeatrodo tokia tolima. Dėstytojas grįžta prie pietinių valstijų problemų. Šios iš gerai pažįstamų virto nebe taip gerai pažįstamomis. Kyla naujų klausimų, kartais galbūt piktai, bet jų kyla. Bent keli sudentai pradėjo suprasti, kad su rasinėmis problemomis yra susiję dalykų, apie kuriuos jiems neteko skaityti laikraščiuose (bent jau vietiniuose) ir apie kuriuos jiems nepasakojo tėvai, nes nei tėvai, nei laikraščių darbuotojai patys nieko nežino apie tai.

Galima tvirtinti, kad pirmoji sociologijos taisyklė tokia: dalykai yra ne tokie, kokie jie atrodo. Šis teiginys taip pat apgaulingai paprastas. Tuoj jis nebeatrodys toks paprastas. Pasirodo, kad socialinė tikrovė susideda iš daugelio prasmi-

nių lygmenų. Kiekvieno naujo lygmens atradimas keičia visumos suvokimą.

Terminu "kultūrinis šokas" antropologai įvardija visiškai naujos kultūros poveikį pirmą kartą su ja susidūrusiam asmeniui. Tokį šoką gali patirti tyrinėtojas iš Vakarų, kai įpusėjus pietums jam pasakoma, kad valgo mėsą tos moters, su kuria dar vakar kalbėjosi. Tokio šoko fiziologinius ir net moralinius padarinius nesunku nuspėti. Šiandien keliautojai retai susiduria su kanibalizmo reiškiniais. Tačiau amerikiečių keliautoją ne mažesnis šokas gali ištikti susidūrus su poligamija ar lytinio subrendimo patvirtinimo apeigomis, ar net pamačius, kaip kitų valstybių žmonės vairuoja automobilius. Šoką gali sukelti ne vien tik nepritarimas ar pasibjaurėjimas, bet ir jaudulys, patyrus, kad viskas gali *iš tikrųjų* taip skirtis nuo to, kaip esame įpratę savo šalyje. Tam tikra prasme tokį jausmą patiria visi, pirmą kartą išvykę į užsienį. Sociologinį atradimą galima apibūdinti taip: "kultūrinis šokas" nepakeitus geografinės padėties. Kitaip tariant, sociologas keliauja savo namuose (tėvynėje) - ir atranda šokiruojančių dalykų. Žinoma, greičiausiai nepaaiškės, kad jam pietums buvo pasiūlyta pažįstamos ponios mėsa. Tačiau ne menkesnį emocinį poveikį gali padaryti atradimas, kad, pavyzdžiui, vietinės parapijos bažnyčia investavo didelę pinigų sumą į raketų pramonę ar kad už kelių šimtų metrų nuo jo namų žmonės nuolat kelia kulto orgijas. Mes nenorime pasakyti, kad sociologiniai atradimai visada ar bent paprastai meta iššūkį moralės normoms. Visai ne. Su tolimų kraštų tyrinėjimais juos sieja viena bendra savybė - tai staigus naujų ir netikėtų žmogaus egzistencijos visuomenėje aspektų atskleidimas. Čia ir glūdi sociologijos mokslo jaudulys ir, kaip parodysime vėliau, jos humanistinis pateisinimas.

Žmonės, kurie šalinasi šokiruojančių atradimų, kurie tiki visuomenę esant tokią, kaip juos mokė sekmadieninėse

parapijų mokyklose, kurie mėgsta taisyklių ir principų garantuojamą saugumą (tai Alfredas Schuetzas pavadino "savaime suprantamu pasauliu"), turėtų vengti sociologijos. Žmonės, kurie nesmalsauja prie uždarų durų, kurių visai nedomina kiti žmonės, kurie žavisi vien tik peizažu negalvodami apie namo kitoje upės pusėje gyventojus - turbūt taip pat turėtų vengti sociologijos. Tokiems žmonėms ji bus neįdomi ar bent jau neatneš pasitenkinimo. Beje, tie, kuriuos žmonės domina tik tiek, kiek galima būtų juos priversti kitaip galvoti, - irgi nusivils. Šiam tikslui sociologija nebus tokia naudinga, kaip jie tikėtųsi. Tie žmonės, kuriuos labiau traukia konceptualios struktūros, galės puikiausiai patenkinti šį savo smalsumą ėmę tyrinėti baltąsias peles. Sociologija pasitenkinimą suteiks tik tiems, kuriems didžiausią džiaugsmą bei ekstazę sukelia žmonių stebėjimas ir pastanga juos suprasti.

Dabar aišku, kad mes sąmoningai sumenkinome šio skyriaus pavadinimą. Sociologija yra individualus žaidimas (pramoga) ta prasme, kad vienus ji domina, o kitiems atrodo be galo nuobodi. Vieniems patinka stebėti žmones, o kitus labiau traukia eksperimentai su pelėmis. Pasaulyje pakanka vietos visokiems pomėgiams ir būtų nelogiška vieniems suteikti prioritetus kitų atžvilgiu. Tačiau žodis "žaidimas" yra per menkas išreikšti, ką mes turime omenyje. Sociologija labiau primena aistrą, o sociologinė perspektyva - demoną, kuris užvaldo sociologą ir prikausto prie savo problemų. Todėl pažintis su sociologija yra kvietimas užsidegti šia nepaprasta aistra. Kiekvienoje aistroje slypi pavojai. Prekę siūlantis sociologas *caveat emptor** privalo aiškiai pasakyti sudarydamas sandėrį.

* Įspėjimas: saugotis pirkėjui! (*lot.*)

2. SOCIOLOGIJA KAIP SĄMONINGUMO FORMA

Jei pirmajame skyriuje mums pavyko paaiškinti, turėjote suprasti, kad sociologiją galime laikyti kai kurių individų intelektine veikla. Tačiau jei pasitenkintume tokiu atsakymu, patys būtume labai nesociologiški. Jau vien tai, kad sociologija, kaip mokslo šaka, iškilo tam tikroje Vakarų istorijos pakopoje, turėtų provokuoti klausimus, kodėl kai kam šovė į galvą jos imtis ir kokios yra šio darbo išankstinės prielaidos. Kitaip tariant, sociologija nėra nei amžina, nei būtina žmonių protinės veiklos linkmė. Pripažinus tai, logiškai kyla dar vienas klausimas - kada ir dėl kokių veiksnių ji tapo būtinybe kai kuriems žmonėms. Turbūt jokia mąstymo linkmė nėra amžina ar tikrai būtina. Bet, pavyzdžiui, religija buvo beveik universali intensyvios protinės veiklos paskata per visą žmonijos istoriją, o dauguma žmonijos kultūrų negalėjo išsiversti nespręsdamos gyvybiškai svarbių ekonominių problemų. Žinoma, tai nereiškia, kad teologija ar ekonomika, kaip mes jas šiandien suprantame, yra universalūs mąstysenos fenomenai; tačiau nesuklysime teigdami, kad žmonijos protas visuomet domėjosi problemomis, dabar sudarančiomis šių disciplinų objektą. Deja, nieko panašaus negalima pasakyti apie sociologiją. Tai greičiau gana naujas bei vakarietiškas pažinimas, ir, kaip bandysime įrodyti šiame skyriuje, pagrįstas itin modernia sąmoningumo forma.

Sociologinės perspektyvos ypatybės paaiškėja įsigilinus į žodžio "visuomenė" *[society]* reikšmę. Šis žodis *par excellence* atspindi mūsų disciplinos objektą. Kaip ir daugelis sociologijoje vartojamų terminų, jis paimtas iš kasdienės vartosenos, kur jo reikšmė nėra pakankamai apibrėžta. Kartais jis reiškia tam tikrą žmonių grupę (pavyzdžiui, "Draugija, kovojanti su smurtu prieš gyvūnus"), kartais - tik prestižo ar

privilegijų lepinamus žmones (pavyzdžiui, "Bostono aukštuomenės ponios")*, o kartais - bet kokią žmonių kompaniją ar susibūrimą (pavyzdžiui, sakinyje "Visus tuos metus jis labiausiai kentėjo dėl visuomenės stokos"). Žinoma, yra dar ir kitų, ne taip dažnai vartojamų šio žodžio reikšmių. Sociologas vartoja tikslesnes žodžių reikšmes, nors ir pačioje disciplinoje tie patys žodžiai kartais turi visiškai skirtingas reikšmes. Sociologui visuomenė - tai didelis žmonių santykių kompleksas, arba, išreiškiant tai sociologine terminija, tarpusavio sąveikų *[interakcijų]* sistema. Šiame kontekste sunku kiekybės atžvilgiu apibrėžti žodį "didelis". Sociologas gali kalbėti apie visuomenę, kurią sudaro milijonai žmonių (pavyzdžiui, "Amerikos visuomenė"), bet taip pat šiuo terminu gali įvardyti gerokai mažesnį kolektyvą (pavyzdžiui, "studentų miestelio antrojo kurso studentų bendrija, arba visuomenė"). Gatvėje besišnekučiuojantys du žmonės vargu ar sudarys visuomenę, tačiau trys į negyvenamą salą nublokšti žmonės tikrai ją sudaro. Taigi sąvokos tinkamumo negali lemti vien tik kiekybiniai kriterijai. Ši sąvoka vartojama, kai santykių visuma yra pakankamai apibrėžta, kad ją būtų galima analizuoti ar suprasti kaip autonominį vienetą, priešpriešinti kitiems tos pačios rūšies vienetams.

Panašiai sociologijoje susiaurinamas būdvardžio "socialinis, visuomeninis" *[social]* vartojimas. Kasdienėje šnekoje juo žymima daug skirtingų dalykų: susibūrimų pobūdis (pavyzdžiui, "tai tiesiog visuomenės pobūvis, neaptarinėkime darbo reikalų"), žmogaus altruistinis požiūris ("jis jaučia didelę visuomeninę atsakomybę už savo darbą") arba bet kas, kylantis iš santykių su kitais žmonėmis ("socialinė liga"). Sociologas vartoja šį žodį siauresne ir tikslesne reikšme, turėdamas omenyje sąveikos ypatybes, abipusę priklausomybę ir savitarpio santykius. Todėl du gatvėje besišnekan-

* Draugija, aukštuomenė anglų k. - *society* (kaip ir visuomenė).

tys žmonės nesudaro "visuomenės", bet tai, kas vyksta tarp jų, yra "socialu". "Visuomenę" sudaro tokių "socialinių" įvykių visuma. Ieškantiems tikslios būdvardžio "socialinis" apibrėžties, vargu ar galima pasiūlyti ką nors geresnio už Maxo Weberio pateiktą "socialinės" situacijos apibrėžimą: tai situacija, kai žmonės orientuoja savo veiksmus vieni kitų atžvilgiu. Iš šios abipusės orientacijos gimstančių reikšmių, prasmių, lūkesčių bei elgesio rezgamas voratinklis ir yra sociologijos analizės medžiaga.

Tačiau šio minėtų terminų tikslesnio apibrėžimo nepakanka norint apibūdinti sociologinį požiūrį. Tą galima geriau suvokti lyginant sociologijos ir kitų disciplinų, tiriančių žmonų veiklą, perspektyvas. Pavyzdžiui, ekonomistas tiria visuomenėje vykstančius procesus, kuriuos taip pat galima apibūdinti kaip "socialinius". Šie procesai turi būti susiję su pagrindine ekonominės veiklos problema: kaip visuomenėje paskirstyti ribotus prekių ir paslaugų išteklius. Minėti procesai domina ekonomistus tik vienu požiūriu, būtent - kaip jie padeda ar trukdo realizuoti šią funkciją. Tuos pačius procesus tiriantis sociologas taip pat turės atsižvelgti į jų ekonominę paskirtį. Tačiau sociologo domesys nebūtinai susijęs su šia paskirtimi. Jį domins įvairūs žmonių tarpusavio santykiai bei sąveikos, kurie čia susiklosto ir gali būti visai nesusiję su ekonominiais tikslais. Juk ekonominė veikla apima galios, valdžios, prestižo, išankstinių nuostatų ar net žaidimo santykius, kuriuos galima nagrinėti beveik atskirai, tik truputį prisimenant tos veiklos ekonominę paskirtį.

Sociologas tyrimų medžiagos gali atrasti visose žmonių veiklos srityse, bet ne visi šios veiklos aspektai yra jo tyrimo objektai. Socialinė sąveika nėra kokie nors ypatingi žmonių tarpusavio santykiai ar specifinė abipusė veikla. Tai greičiau tam tikras tokios veiklos aspektas. Kitaip tariant, sociologas atlieka tam tikrą abstrakciją. Tai, kas yra socialu, t. y. tyrimo objektas, nėra išskirtinė žmogaus veiklos dalis, veikiau aprė-

pia įvairiausias žmogaus veiklos sritis, yra neatskiriama jos dalis. Sociologas juk netyrinėja tokių reiškinių, apie kuriuos daugiau nežino niekas kitas. Tačiau į tuos pačius reiškinius jis žvelgia kitaip.

Dar vieną pavyzdį paimkime teisininko perspektyvą. Šiuo atveju susiduriame su daug apimlesne veiklos sritimi nei ekonomisto atveju. Beveik kiekviena žmogaus veikla kada nors gali susidurti su teisės sfera. Tuo teisė ir žavi. Mes ir čia atrandame labai specifinį abstrahavimo būdą. Iš žmogaus elgesio įvairovės teisininkas pasirenka tik tuos aspektus, kurie tinka (ar, kaip jis pasakytų, yra "medžiaga") teisinei sistemai. Kada nors teismo procese dalyvavęs asmuo gerai žino, kad kriterijai, pagal kuriuos nustatoma, kas yra teisėta, o kas ne, dažnai stebina tiriamos bylos svarbiausius įtariamuosius. Dabar neapsistosime ties tuo. Mums pakanka suprasti, kad teisės sistemą (kodeksą) sudaro griežtai apibrėžti žmogaus veiklos modeliai. Taigi turime aiškius pareigos, atsakomybės ar įstatymo pažeidimo modelius. Turi susidaryti tam tikros, įstatymo apibrėžtos, sąlygos, kad kokį nors empirinį veiksmą galėtume priskirti konkretiems punktams. Šias sąlygas numato įstatymas arba jos turi precedentus. Kai jos pažeidžiamos, veiksmas laikomas neteisėtu. Teisininkas turi žinoti taisykles, pagal kurias kuriami šie modeliai. Remdamasis kodeksu, teisininkas žino, kada sutartis laikoma įpareigojančia, kada automobilio vairuotojas laikytinas kaltu ar kada laikoma, jog buvo išprievartavimas.

Sociologas gali tirti tuos pačius reiškinius, tik jo metodologinis pagrindimas smarkiai skirsis. Svarbiausias skirtumas yra tas, kad jo perspektyvos šių reiškinių atžvilgiu nesąlygoja įstatymai ir precedentai. Jo domėjimasis žmonių santykiais, kurie būdingi verslo sandoriams, neturi nieko bendra su pasirašytų sutarčių teisėtumu. Lygiai taip pat sociologui nerūpi, kokiai teisinei kategorijai priskiriami jį dominantys lytinio elgesio nukrypimai. Teisininko požiūriu, sociologo

tyrimas yra nesusijęs su teisine sistema. Galima sakyti, kad sociologo veikla yra slapta ar net pogrindinė, jei ją palygintume su schematišku teisės pasauliu. Teisininką domina vadinamoji oficiali situacijos samprata. Sociologas dažnai tiria neoficialiąsias sampratas ir interpretacijas. Teisininkui svarbiausia suprasti, ką įstatymas traktuoja kaip nusikaltėlį. Sociologui ne mažiau svarbus ir paties nusikaltėlio požiūris į teisę.

Taigi sociologinius klausimus keliantis asmuo norėtų pažvelgti truputį nuodugniau į visuotinai priimtus ar oficialiai apibrėžtus žmonių veiklos tikslus. Toks asmuo nujaučia ar žino, kad žmogaus gyvenimo įvykiai apima kelis prasmių lygmenis ir kai kurių jų neaprėpia kasdienio gyvenimo sąmonė. Jis gali iš anksto įtarti, kad vyresnybė ne visuomet teisingai interpretuoja žmogaus gyvenimo įvykius - ir politinius, ir teisinius, ir religinius. Turint omenyje šias prielaidas, aišku, kad ne visos istorinės aplinkybės vienodai palankios sociologijos plėtrai.

Tikėtina, kad sociologinės minties plėtotei palankiausios tos istorinės aplinkybės, kurioms būdingi smarkūs smūgiai kultūros savivaizdžiui, ypač oficialiajam, autoritetingam, visų bendrai pripažintam. Tik tokios aplinkybės ir paskatina pagavius bei supratingus žmones atsisakyti mąstymo stereotipų bei šio savivaizdžio formuluočių ir atmesti visus autoritetus. Albertas Salomonas įtikinamai įrodė, kad sąvoka "visuomenė", šiuolaikine sociologine prasme, galėjo atsirasti tik tada, kai normatyvios krikščioniškojo pasaulio, o vėliau ir *ancien régime* struktūros ėmė irti. Taigi galime "visuomenę" įsivaizduoti kaip nematomą struktūrą pastato, kurio išorinis fasadas paslepia ją iš akiračio. Viduramžių krikščioniškajame pasaulyje "visuomenė" buvo nematoma, paslėpta už įspūdingo religinio-politinio fasado, kuris ir buvo visas europiečio kasdieninis pasaulis. Anot Salomono, kai Reformacija sugriovė krikščioniškojo pasaulio vienybę, jį pakeitė

labiau pasaulietinis absoliutinės valstybės fasadas ir atliko ankstesniąsias funkcijas. Irstant absoliutinei valstybei, ėmė ryškėti giliau slypinti "visuomenės" struktūra. Tai - motyvų ir įtakų pasaulis, kurio buvo neįmanoma perprasti, remiantis vien tik oficialiais socialinės tikrovės aiškinimais. Sociologinę perspektyvą padeda suvokti frazės: "matyti kiaurai", "permatyti". Labai panašią reikšmę šios frazės turi ir kasdienėje kalboje, pavyzdžiui, "jis kiaurai permatė draugo žaidimą" arba "jis permatė, kas vyksta už scenos", kitaip tariant "perprato visus triukus".

Nesuklysime, jei sociologinį mąstymą traktuosime, paėmę Nietzsche's frazę, kaip "nepasitikėjimo meną". Labai viską supaprastintume, jei manytume, kad šis menas gyvuoja tik šiais laikais. "Kiaurai permatyti" dalykus - turbūt pagrindinė proto paskirtis, netgi labai primityviose visuomenėse. Amerikietis antropologas Paulas Radinas labai vaizdžiai aprašė skeptiką, kaip žmogaus tipą, primityvioje kultūroje. Taip pat turime įrodymų iš kitų, ne moderniųjų Vakarų, civilizacijų, liudijančių apie sąmoningumo formas, kurias galėtume pavadinti protosociologinėmis. Čia galime prisiminti, tarkim, Herodotą ar Ibn-Khalduną. Yra net tekstų iš senovės Egipto, bylojančių apie gilų nusivylimą politine ir socialine tvarka, kuri dabar laikoma viena iš harmoningiausių žmonijos istorijoje. Prasidėjus Vakaruose moderniajai epochai, ši sąmoningumo forma suintensyvėja, tampa koncentruota bei susisteminta, būdinga vis gausesniam būriui supratingų žmonių. Dabar ne vieta nukrypti į sociologinės minties priešistorės aptarimą, už tai esam labai dėkingi Salomonui. Taip pat neketiname čia pateikti sociologijos genealoginio medžio, rodančio jos ryšį su Machiavelli, Erasmus, Baconu, XVII a. filosofija ir XVIII a. *belles-lettres*. Tą jau seniai padarė kiti, kvalifikuotesni už šių eilučių autorių. Pakanka dar kartą atkreipti dėmesį, kad sociologinis mąs-

tymas neatsiejamas nuo daugelio intelektinių ieškojimų ir atradimų, labai reikšmingų dabartinei Vakarų istorijai.

Geriau grįžkime prie teiginio, kad sociologinė perspektyva - tai sugebėjimas matyti, kas vyksta už socialinių struktūrų fasadų. Tai galime paaiškinti, remdamiesi didelių miestų gyventojų kasdiene patirtimi. Didelis miestas žavi begaline žmogaus veiklos įvairove: niekuo iš išorės nesiskiriančiuose, iš pirmo žvilgsnio anoniminiuose namų blokuose vyksta be galo įvairus gyvenimas. Tokio miesto gyventojas kartkarčiais patiria netikėtą nuostabą ar net šoką, sužinojęs apie keisčiausius dalykus, kuriuos tyliai daro blankių, niekuo iš išorės neišsiskiriančių namų gyventojai. Porą kartų išgyvenęs tokį jausmą, žmogus, vaikščiodamas gatvėmis, ypač vakarais, ima galvoti, kas gi vyksta tame apšviestame kambaryje už užtrauktų užuolaidų. Eilinės šeimos nariai maloniai bendrauja su svečiais? O gal tvyro begalinė neviltis dėl ligos ar mirties? Ištvirkavimo malonumai? O gal keistas kulto ritualas ar pavojingas sąmokslas? Namų fasadai mums nieko nesako, jie byloja tik apie architektūrinį kokios nors grupės ar klasės, kuri gal seniai nebegyvena šioje gatvėje, skonį. Socialinės paslaptys glūdi už fasadų. Noras įsiskverbti į šias paslaptis analogiškas sociologiniam smalsumui. Jei miestą staiga ištiktų nelaimė, šis noras gali visai netikėtai išsipildyti. Žmonės, kurie pergyveno karo metų bombardavimus, gali papasakoti apie nelauktus susitikimus su netikėtais (ir kartais sunkiai įsivaizduojamais) kaimynais savo namo slėptuvėje. Jie taip pat gali prisiminti, kaip ankstų rytą pamatė siaubingą nakčia bombarduoto namo vaizdą: namas perskeltas pusiau, fasadas nublokštas tolyn, o vidus, anksčiau taip rūpestingai slėptas, negailestingai apnuogintas dienos šviesoje. Tačiau daugelyje miestų, jei gyvenimas teka normalia vaga, nėra taip lengva prasiskverbti už fasadų - tam reikia didelių, smalsumo sužadintų pastangų. Kartais susiklosto tokios istorinės sąlygos, kai visuomenės

fasadai yra negailestingai nuplėšiami, ir visi, išskyrus tik pačius abejingiausius, yra priversti susipažinti su tikrove, glūdėjusia už šių fasadų. Tačiau tai būna labai retai, o kasdienybėje fasadai stūkso priešais tarsi nepajudinamos uolos. Norint suvokti už jų slypinčią tikrovę, reikia daug intelekto pastangų.

Čia labai pravers keli pavyzdžiai, iliustruojantys, kaip sociologija įmato, kas vyksta už socialinių struktūrų fasadų. Panagrinėkime bendruomenės valdymo struktūrą. Jei norėtume išsiaiškinti, kaip valdomas šiuolaikinis Amerikos miestas, nesunkiai galėtume gauti oficialią informaciją apie tai. Miestas turi savo statutą, parengtą remiantis valstijos įstatymais. Informuotų asmenų padedami, galime susipažinti su įvairiais įstatais, apibrėžiančiais miesto struktūrą. Taigi galime išsiaiškinti, kad šiai bendruomenei būdinga municipalinė administravimo forma, kad partijos gausumas nelemia sėkmės municipaliniuose rinkimuose, kad miesto valdyba dalyvauja regiono vandens paskirstymo programoje. Panašiu būdu, pervertę laikraščius, galime sužinoti apie oficialiai skelbiamas šios bendruomenės valdymo problemas. Galima perskaityti, kad prie miesto ketinama prijungti užmiesčio dalį, kad, norint skatinti pramonės plėtrą kitoje dalyje, buvo pakeistas miesto administracinis suskirstymas, net kad vienas municipaliteto narys buvo apkaltintas piktnaudžiavimu tarnybine padėtimi. Visa tai vyksta visiems matomame, oficialiajame ar viešajame, valdymo lygmenyje. Tačiau tik be galo naivus žmogus gali tikėti, kad ši informacija suteikia jam išsamų, realų tos bendruomenės valdymo vaizdą. Sociologas norės visų pirma sužinoti apie "neformaliąją valdžios struktūrą" (kaip ją pavadino amerikiečių sociologas Floydas Hunteris, besidomintis tokiais tyrimais). Tai tokia žmonių ir jų valdžios konfigūracija, kuri neatsispindi jokiuose įstatuose ir apie kurią tikriausiai nepaskaitysi laikraščiuose. Politikos ar teisės specialistui gali būti labai įdomu

palyginti miesto statutą su kitų panašių bendruomenių įstatymais. Sociologui labiau rūpės išsiaiškinti, kaip galingos įstatyminės turto valdymo teisės veikia ar net kontroliuoja pagal statutą išrinktų pareigūnų veiksmus. Šių valdymo teisių apraiškų nerasime miesto rotušėje, o greičiau aptiksime jas kompanijų, kurių gal net nėra šios bendruomenės teritorijoje, bosų kabinetuose; saujelės įtakingų asmenų privačiose valdose; gal kartais centrinėse kai kurių profsąjungų būstinėse ar net kriminalinių grupuočių štabuose. Jei sociologą domina valdžia, jis stengsis "prasibrauti" už oficialiųjų mechanizmų, kurie turėtų reguliuoti valdžią bendruomenėje. Tai nebūtinai reiškia, kad oficialius valdžios mechanizmus jis laiko visiškai nereikalingais ar jų juridinę apibrėžtį - visiškai apgaulinga. Tačiau bet kuriuo atveju sociologas atkakliai tvirtins, kad kiekvienoje valdžios sistemoje yra dar ir kitas lygmuo, kurį būtina tirti. Kartais jis gali prieiti išvadą, kad ieškoti tikrosios valdžios visuotinai priimtose vietose - visiška klaida.

Panagrinėkime dar vieną pavyzdį. Amerikos protestantų denominacijos smarkiai skiriasi savo vadinamąja "vidaus santvarka", t. y. oficialia denominacijos organizacijos forma. Galima kalbėti apie episkopalinę, presbiterinę ar kongregacinę "santvarką" (čia turime omenyje ne taip vadinamas denominacijas, bet Bažnyčios organizacijos formas; pavyzdžiui, episkopalizmas yra metodistų bei episkopalinės Bažnyčios, o kongregacionizmas - kongregacininkų ir baptistų Bažnyčios forma). Dažniausiai denominacijos "santvarka" yra ilgos istorinės raidos rezultatas ir grindžiama teologinėmis nuostatomis, dėl kurių vis dar tebesiginčija doktrinų žinovai. Tačiau Amerikos denominacijų valdžia besidomintis sociologas neturėtų ilgam apsistoti ties šiomis oficialiomis apibrėžtimis. Jam greitai paaiškės, kad valdžios ir organizacijos klausimas iš tikrųjų yra labai mažai susijęs su teologiškai apibrėžta denominacijos "santvarka". Jis su-

pras, kad pagrindinė bet kokio dydžio denominacijų organizacijos forma yra biurokratinė. Administravimo logiką lemia biurokratiniai procesai ir tik labai retai - episkopato darbai ar kongregacijos nutarimai. Tyrėjas sociologas greitai suvoks, kas slypi už gausybės painios terminijos bažnytinės biurokratijos pareigūnams įvardyti, ir teisingai nustatys, kieno rankose yra valdžia; ir nėra jokio skirtumo, kaip jie vadinami - "vyskupai" ar "paskirtieji tarnautojai", ar "sinodo vyresnybė". Suvokdamas, kad denominacijos organizacija - tiesiog dar viena biurokratizmo atmaina, sociologas galės nuvokti organizacijos procesus, pastebėti vidinius ir išorinius suvaržymus, liečiančius tuos, kurie yra teoriškai atsakingi. Kitaip tariant, už "episkopalinės santvarkos" fasado sociologas atras besisukantį biurokratinį aparatą, kuris nedaug kuo skiriasi metodistų Bažnyčioje, federalinės valdžios agentūroje, *General Motors* kompanijoje ar *United Automobile Workers* organizacijoje.

Arba paimkime ekonominį pavyzdį. Gamyklos personalo direkcijos viršininkas su malonumu sudarinėja ryškių spalvų diagramas, vaizduojančias, koks privalėtų būti gamybos proceso valdymo organizavimas. Kiekvienas žmogus čia turi savo vietą, kiekvienas šios sistemos narys žino, iš ko jis gauna nurodymus ir kam turi juos perduoti, kiekvienai darbo grupei yra skirtas konkretus vaidmuo didžiajame gamybos spektaklyje. Tačiau tikrovėje retai kada viskas vyksta būtent taip, ir tą gerai žino kiekvienas geras viršininkas. Po oficialiąja organizacijos išklotine veikia daug subtilesnė, ne taip akivaizdžiai matoma kita sistema žmonių grupių, turinčių savo autoritetus, išankstines nuostatas, antipatijas ir (svarbiausia) elgesio normas. Pramonės sociologija gali pateikti daugybę duomenų apie šios neformalios sistemos veiklą. Tokia sistema visuomet egzistuoja, tai prisitaikydama prie oficialiosios, tai konfliktuodama su ja. Labai panašią tokią formalios ir neformalios organizacijų koegzis-

tenciją galima rasti visur, kur kartu gyvena ar dirba daug žmonių griežtos disciplinos sąlygomis: karinėse organizacijose, kalėjimuose, ligoninėse, mokyklose ar tose paslaptingose grupuotėse, kurias susikuria vaikai ir apie kurių egzistavimą tėvai tik labai retai nujaučia. Ir šiuo atveju sociologas stengtųsi praskelti oficialių tikrovės versijų (cecho viršininko, karininko, mokytojo) kiautą ir pagauti signalus, sklindančius iš "anos pusės pasaulio" (darbininko, eilinio kareivio, mokinio).

Panagrinėkime dar vieną pavyzdį. Vakarų šalyse, ypač Amerikoje, manoma, kad vedybų priežastis yra abipusė vyro ir moters meilė. Tai grindžiama labai populiaria mitologija, kad meilė - be galo stipri emocija, kuriai nėįmanoma atsispirti, kuri nepaiso jokių kliūčių, tai paslaptis, viliojanti daugelį jaunų ir dažnai nebe tokių jaunų žmonių. Tačiau įsigilinus į tai, ką žmonės pasirenka savo partneriu, paaiškėja, kad Kupidono strėlės gana taikliai šaudo tik tam tikros klasės, pajamų, išsilavinimo, rasės ir išpažįstamos religijos grupės ribose. Jei truputį nuodugniau pasidomėtume žmonių elgesiu iki vedybų, kuris vadinamas gana klaidinančiu "piršimosi" eufemizmu, tai atrastume griežtas kaip ritualai žmonių santykių formas. Kyla įtarimas, kad dažnai ne meilės jausmas sukuria šiuos santykius, o iš anksto kruopščiai apibrėžti ir neretai suplanuoti santykiai sukuria pageidaujamas emocijas. Kitaip tariant, jei tenkinamos ar sukuriamos tam tikros sąlygos, galima leisti sau ir "įsimylėti". Sociologas, tiriantis "piršimosi" ir vedybų situacijas, atranda sudėtingą motyvų grandinę. Šie motyvai yra įvairiai susiję su institucinėmis struktūromis, darančiomis įtaką žmogaus gyvenimui: klase, karjera, ekonominėmis ambicijomis, valdžios ir prestižo siekiu. Meilės stebuklas atrodo besąs kažkoks dirbtinis. Tai nereiškia, kad kiekvienu konkrečiu atveju romantinę meilės interpretaciją sociologas apšauks iliuzija. Bet dar kartą primename - jis stengsis

pažvelgti nuodugniau į jau suformuluotus ir visuomenės pripažintus aiškinimus. Stebėdamas mėnesienoje užsimiršusią porelę, sociologas nebūtinai turi atmesti šios romantiškos scenos emocinį poveikį. Bet jis neišvengiamai pastebės visą mechanizmą, kuris, neturėdamas nieko bendra su mėnesiena, sąlygojo šią sceną. Pastebės automobilio markę, iš aprangos supras šių dalyvių skonio kanonus bei taktiką, iš jų kalbos ir elgesio nustatys jų socialinę padėtį - taigi perpras šio sumanymo išankstinį planą ir socialinę prasmę.

Galbūt tapo aišku, kad sociologą dominančios problemos nebūtinai yra "problemos" kitų žmonių manymu. Šis faktas nėra toks akivaizdus kai kurių valstybės tarnautojų bei laikraščių (ir, deja, kai kurių sociologijos vadovėlių) dėka: prisiminkite, kaip jie pateikia "socialines problemas". Paprastai apie "socialines problemas" kalbama tada, kai visuomenėje kas nors sutrinka ar nefunkcionuoja kaip privalėtų pagal oficialias interpretacijas. Tada tikimasi, kad sociologas ateis į pagalbą, ištirs jų iškeltą "problemą" ir galbūt net pasiūlys visuomenei priimtiną "sprendimo" variantą. Priešingai panašioms viltims, svarbu suprasti, kad sociologijos problema skiriasi nuo "socialinės problemos" ką tik aprašyta prasme. Pavyzdžiui, neverta nusikaltimu, kaip "problema", domėtis vien todėl, kad jį taip apibūdina įstatymų vykdymą užtikrinančios įstaigos, ar skyrybomis - vien todėl, kad jos yra "problema" santuokos apologetams. Dar aiškiau: meistro "problema" paskatinti savo darbininkus efektyviau dirbti arba rikiuotės karininko - paskatinti vadovaujamą kariuomenės dalį energingiau pulti priešą visai nėra probleminiai dalykai sociologui (išskyrus galimus atvejus, kai bendrovė ar armija samdo sociologą šioms "problemoms" ištirti). Sociologinė problema viena - suprasti, kas čia vyksta socialinės sąveikos prasme. Taigi sociologinė problema - ne tik suvokti kodėl kažkas "buksuoja", vyksta ne pagal socialinio spektaklio režisierių ir vadovų planus, svarbiausia - kaip funkcio-

nuoja visa sistema, kokios jos prielaidos ir kas ją vienija. Esminė sociologijos problema yra ne nusikaltimas, o teisė; ne skyrybos, o santuoka; ne rasinė diskriminacija, o rasės sąlygota stratifikacija; ne revoliucija, bet valdymo formos.

Šią mintį galima paaiškinti pavyzdžiu. Tarkim, vietinė valdžia varguomenės lūšnų kvartale nori atpratinti paauglius nuo visuomenei nepriimtinos jų grupių veiklos. Šios situacijos "problemas" socialiniai darbuotojai ir policijos pareigūnai įvardija remdamiesi viduriniosios klasės pripažinta ir gerbtina vertybių sistema. Taip, tai iš tiesų "problema", kada paaugliai vogtomis mašinomis laksto po kvartalą, o jos "sprendimas" - vietoj to žaisti kolektyvinius žaidimus valdžios įsteigtuose klubuose. Jei pakeistume vertybių sistemą ir pažvelgtume į šią situaciją paauglių grupės vadeivų akimis, tai "problemos" būtų įvardytos priešingai. Grupės solidarumas būtų rimta "problema", jei jos nariai susigundytų mesti daryti tai, kas lemia grupės prestižą jų socialiniame pasaulyje, o geriausias jos "sprendimas" - jei visi tie socialiniai darbuotojai nešdintųsi ten, iš kur atėję. Kas vienai socialinei sistemai yra "problema", kitai - norma, ir atvirkščiai. Lojalumą ir nelojalumą, ištikimybę ir išdavystę, solidarumą ir padorumą šių dviejų sistemų atstovai apibrėžia visiškai priešingai. Šiuo atveju sociologas, priklausomai nuo savo vertybių skalės, gali rinktis. Viduriniosios klasės respektabilumas jam galbūt priimtinesnis ir todėl jis norės padėti vietinei valdžiai, kuri šiai klasei yra lyg misionierių apsauginė tvirtovė *in partibus infidelium*. Tačiau sociologine prasme "problemos" atrodo kitaip. "Problemos", kurias turi spręsti sociologas, - tai pastanga suprasti visą socialinę situaciją, *abiejų* sistemų vertybes bei elgsenos normas, abiejų sistemų koegzistenciją vienoje erdvėje ir tuo pačiu metu. Iš tikrųjų jau vien sugebėjimas į tą pačią situaciją pažvelgti iš dviejų konkuruojančių interpretacijos sistemų pozicijų, kaip

pamatysime vėliau, yra vienas iš sociologinio sąmoningumo požymių.

Todėl galima tvirtinti, kad sociologiniam sąmoningumui yra būdingas demaskavimo veiksnys. Pati disciplinos logika vers sociologą ne kartą apnuoginti tiriamas socialines sistemas. Šis siekis viską atskleisti nebūtinai plaukia iš sociologo temperamento ar polinkių. Gali būti ir taip, kad sociologas, kaip žmogus, yra taikaus charakterio ir nelinkęs griauti jam patogių prielaidų, kuriomis grindžia ir savo paties socialinę egzistenciją, tačiau dėl savo pasirinktos veiklos jis turi mesti iššūkį pasauliui, kuris jo aplinkiniams savaime priimtinas. Kitaip tariant, mes tvirtiname, kad demaskavimo veiksnio sociologijoje šaknys yra ne psichologinės, bet metodologinės. Sociologijos metodologinės nuostatos, neatsiejamos nuo pastangų ieškoti kitų tikrovės lygmenų, nesutampančių su oficialiai visuomenės apibrėžtaisiais, turi loginį imperatyvą atskleisti apsimetinėjimus, pretenzijas ir propagandą, kuriais žmonės dangsto savo tarpusavio veiksmus. Šis demaskavimo imperatyvas yra vienas iš sociologijai, ypač amerikiečių, būdingų bruožų, atliepiančių šių laikų dvasią.

Šį sociologinei minčiai būdingą demaskavimo polinkį galima iliustruoti gausybe pavyzdžių. Pavyzdžiui, viena pagrindinių Weberio sociologijos temų - nenumatyti, netikėti žmogaus veiklos padariniai visuomenėje. Kritikai dažnai neteisingai suprasdavo garsiausią Weberio veikalą "Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia" *(The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism)*, kuriame atskleista sąsaja tarp protestantizmo įdiegtų vertybių ir pagrindinių kapitalizmo ypatybių. Šie kritikai paprasčiausiai nepastebėdavo šios temos ir teigė, kad Weberio cituojami protestantizmo mąstytojai niekada nenumanė, kad jų mokymas gali būti panaudotas ekonominiams siekiams. Weberis kaip tik įrodinėjo, kad kalvinizmo lemties doktrina vertė žmones būti, kaip jis pavadino, "vidinio pasaulio asketais", tai yra pasiaukojamai,

kartais užmirštant patį save, atsiduoti pasauliui, ypač darbui ir kitiems ekonominiams dalykams. Weberio kritikai teigė, kad tai neplaukė iš Kalvino ar kitų kalvinizmo veikėjų minčių. Bet Weberis niekada netvirtino, kad kalvinizmo idėjos turėjo tikslą sukurti tokius ekonominės veiklos modelius. Priešingai, jis labai gerai žinojo, kad tikrieji ketinimai buvo radikaliai skirtingi. Tačiau padariniai - būtent tokie, nepaisant ketinimų. Kitaip tariant, Weberio veikalai (ne tik šis garsiausias, ką tik paminėtas) vaizdžiai iliustruoja žmogaus veiklos *ironiją*. Weberio sociologija pateikia mums radikalią antitezę, kontrastą bet kokiems požiūriams, istoriją traktuojantiems kaip idėjų įgyvendinimą ar individų bei grupių sąmoningų pastangų vaisių. Tai visai nereiškia, kad idėjos yra nesvarbios. O reiškia, kad idėjų vaisiai labai skiriasi nuo jų autorių vilčių bei užmanymų. Suvokti istorijos ironiškąjį aspektą yra labai sveika, tai geras bet kokios rūšies revoliucinio utopizmo priešnuodis.

Sociologijos polinkis demaskuoti yra numanomas visose sociologinėse teorijose, kurios akcentuoja socialinių procesų autonomiškumą. Pavyzdžiui, Émile Durkheimas, prancūzų sociologijos mokyklos pradininkas, pabrėžė, kad visuomenė yra tikrovė *sui generis*, t. y. tikrovė, kurios neįmanoma redukuoti, atliekant analizę, į įvairius psichologinius ar kitokio pobūdžio veiksnius. Todėl Durkheimas, tyrinėdamas įvairius reiškinius, visiškai ignoravo individualius motyvus ir prasmes. Turbūt tai geriausiai matyti iš jo gerai žinomo veikalo apie savižudybę, kuris taip ir vadinasi *(Suicide)*. Durkheimas visai neanalizuoja savižudžių ar bandžiusiųjų nusižudyti individualių motyvų, norėdamas pateikti šių individų socialinių charakteristikų statistiką. Laikantis diurkheimiškos perspektyvos, gyventi visuomenėje - reiškia paklusti tos visuomenės logikai. Labai dažnai žmonės veikia pagal šią logiką, patys to nežinodami. Todėl, norėdamas sučiuopti šią vidinę visuomenės dinamiką, sociologas daž-

nai turi ignoruoti pačių socialinių veikėjų atsakymus į jo klausimus ir ieškoti paaiškinimų, slypinčių po tais atsakymais. Šias diurkheimiškas nuostatas perėmė teorijos srovė, dabar vadinama funkcionalizmu. Remiantis funkcine analize, visuomenė analizuojama savo pačios funkcijų požiūriu kaip sistema, o šios funkcijos dažnai miglotos bei nepermatomos patiems sistemos veikėjams. Šiuolaikinis amerikiečių sociologas Robertas Mertonas labai puikiai išreiškė šį požiūrį "akivaizdžių" ir "latentinių" funkcijų koncepcijomis. Pirmosios yra sąmoningos ir apgalvotos socialinių procesų funkcijos, o antrosios - nesąmoningos ir neplanuojamos. Taigi "akivaizdi" teisinės kampanijos, nukreiptos prieš azartinius lošimus, funkcija - juos pažaboti, suvaldyti, o "latentinė" - sukurti nelegalią azartinių lošimų sindikatų imperiją. Arba krikščioniškosios misijos Afrikos žemyne "akivaizdžiai", viešai bandė atversti afrikiečius į krikščionybę, o "latentiškai" padėjo sunaikinti vietinių genčių kultūras ir taip davė stiprų impulsą greitai socialinei transformacijai. Štai Rusijos komunistų partija kontroliavo visas šalies socialinio gyvenimo sritis. Tokios kontrolės "akivaizdi" funkcija buvo užtikrinti pastovų revoliucinės dvasios vyravimą, o "latentinė" - susikūrė nauja biurokratų klasė, savo siekiais pavojingai buržuazinė ir visai nenorinti aukotis bolševikų idealams. Arba daugelio savanoriškų Amerikos asociacijų, draugijų "akivaizdi" funkcija yra bendravimas bei labdara, o "latentinė" funkcija - suteikti visuomeninės padėties rodiklius, ženklus tiems, kuriems leidžiama priklausyti toms asociacijoms.

"Ideologijos" konceptas, pagrindinis kai kuriose sociologinėse teorijose, gali būti dar vienas pavyzdys, iliustruojantis ką tik aptartą demaskavimo veiksnį. Sociologai mini "ideologiją" nagrinėdami požiūrius, kurių paskirtis - racionaliai pagrįsti tam tikrai grupei suteiktas įstatymines turto valdymo teises. Dažnai šie požiūriai sistemingai iškraipo

socialinę tikrovę lygiai taip pat, kaip individas gali neurotiškai neigti, iškraipyti ar savaip interpretuoti tuos savo gyvenimo aspektus, kurie jam nepriimtini ar trukdantys. Šiai sociologijos perspektyvai didelę įtaką padarė italų sociologo Vilfredo Pareto darbai. Kaip pamatysime vėliau, "ideologija" yra esminis srovės, vadinamos "žinojimo sociologija", konceptas. Idėjos, kuriomis žmonės aiškina savo veiksmus, yra demaskuojamos kaip saviapgaulė, noras patikti, savotiškas "nuoširdumas", kurį Davidas Riesmanas labai taikliai pavadino dvasine būsena žmogaus, kuris iš įpratimo tiki savo paties propaganda. Ta prasme galime kalbėti apie "ideologiją", kai nagrinėjame daugelio amerikiečių gydytojų įsitikinimą, kad ženkliai pablogės medicinos paslaugų kokybė, jei bus panaikintas mokestis už jas; ar laidotuvių biurų savininkų teigimus, kad pigios laidotuvės reiškia pagarbos ir meilės velioniui trūkumą; ar televizijos viktorinų vedėjų nuomonę, kad jų laidos yra "švietėjiškos". Draudimo agentas įsivaizduoja esąs tėviškas jaunų šeimų patarėjas, striptizo šokėjas - aktorius, propagandistas - komunikacijos ekspertas, o budelis - uolus visuomenės tarnas. Visos šios nuomonės apie save - ne tik individo noras sušvelninti kaltę ar nerimą dėl savo visuomeninės padėties, tai taip pat socialinių grupių oficialūs savo veiklos paaiškinimai, būtini jų nariams, kad išvengtų ekskomunikos. Atskleisdamas ideologinių pretenzijų socialinį funkcionavimą, sociologas pasirodys nepanašus į tuos istorikus, apie kuriuos Marxas yra pasakęs, jog bet kuris krautuvėlės bakalėjininkas pranašesnis už juos, žinodamas skirtumą tarp to, koks iš tikrųjų žmogus yra ir kuo jis apsimeta. Sociologijos demaskavimo veiksnys ir yra pastanga prasiskverbti pro žodžių miglos uždangą iki slaptų ir neretai nemalonių pagrindinių veiksmo akstinų.

Anksčiau padarėme prielaidą, kad sociologinis sąmoningumas paprastai formuojasi tada, kai pradeda irti visuotinai

priimtos ar autoritetų patvirtintos visuomenės interpretacijos. Dabar kaip tik puiki proga paanalizuoti sociologijos ištakas Prancūzijoje (šios disciplinos tėvynėje) intelektinių pastangų susidoroti su Prancūzų revoliucijos - ne tik kaip didžiojo 1789-ųjų metų sukrėtimo, bet ir, kaip ją pavadino De Tocqueville'as, nenutrūkstamos XIX amžiaus revoliucijos - padariniais požiūriu. Prancūzų atveju nesunku suvokti, kad sociologija susiformavo vykstant greitoms moderniosios visuomenės transformacijoms, griūnant fasadams, nuvertėjant seniesiems įsitikinimams ir kylant gąsdinančioms naujoms jėgoms. Kitoje Europos valstybėje - Vokietijoje, kurioje sociologinis sąjūdis prasidėjo XIX amžiuje, - buvo kiek kitaip. Dar kartą galime pacituoti Marxą: prancūzų revoliucija vyko tarp barikadų, o vokiečių - profesorių moksliniuose darbuose. Bent vienas iš šių revoliucinių akademinių šaltinių, turbūt pats svarbiausias, tikrai kilo iš plačiai paplitusios mąstysenos srovės, pavadintos "istoricizmu". Dabar ne vieta gilintis į šio sąjūdžio istoriją. Pakanka pasakyti, kad tai buvo bandymas filosofiškai traktuoti stulbinantį visų vertybių istorijoje reliatyvumą. Reliatyvumo suvokimas buvo beveik neišvengiamas rezultatas istorinių žinių, kurias sukaupė vokiečių mokslininkai visose įmanomose srityse. Sociologinę mintį galima bent iš dalies pagrįsti poreikiu išsklaidyti chaoso įspūdį, kurį sukėlė daugeliui istorinių žinių lavina, noras susisteminti ir aprėpti jas. Aišku, kad vokiečių sociologą supanti visuomenė kito kaip ir jo kolegos prancūzo atveju - XIX amžiaus antrojoje pusėje Vokietija puolė įtvirtinti industrinę galią ir nacionalinį valstybingumą. Tačiau dabar nesvarstysime šių klausimų. Grįžkime į Ameriką - šalį, kurioje sociologija susilaukė plačiausio pripažinimo: čia rasime visiškai skirtingų aplinkybių sankaupą, nors taip pat vykstant greitiems ir giluminiams socialiniams pokyčiams. Tyrinėdami Amerikos atvejį, suseksime dar vieną sociologijos veiksnį, labai giminingą, bet ne identišką demaskavimo

paskatai. Tai - aistringas domėjimasis netradicinėmis visuomenės nuostatomis.

Beveik kiekvienoje Vakarų visuomenėje galima išskirti respektabilųjį ir nerespektabilųjį sluoksnius. Šiuo aspektu Amerikos visuomenė irgi neišsiskiria. Tačiau amerikietiškas respektabilumo supratimas vis labiau įsiviešpatauja. Tą iš dalies galima paaiškinti giliai įsišaknijusiomis puritoniškos gyvensenos tradicijomis. Turbūt dar labiau tai susiję su dominuojančiu buržuazijos vaidmeniu formuojantis amerikietiškai kultūrai. Tiek istorinio priežastingumo, tiek kokiu nors kitu požiūriu visus Amerikos socialinius reiškinius nesunku priskirti vienam iš šių dviejų sluoksnių. Mes galime suvokti oficialiąją, respektabiliąją Ameriką, atstovaujamą Prekybos rūmų, bažnyčių, mokyklų ir kitų valstybinio gyvenimo institucijų. Tačiau į šį tvarkingąjį pasaulį žvelgia "kita Amerika", kurią galima atrasti kiekviename miestelyje ar didmiestyje, kuri turi savo simbolius ir šneka savo kalba. Ši kalba yra, matyt, patikimiausias identifikacijos ženklas. Tai lošimo ir viešųjų namų, barų ir kareivinių kalba. Šia kalba prasiveržia ir palengvėjimo atodūsiai, kai du komivojažieriai bendrauja prie taurelės vagone-restorane, o jų traukinys sekmadienio rytą skrieja pro išdailintus Viduriniųjų Vakarų kaimelius, kurių pasidabinę gyventojai būriais traukia į išbaltintas šventoves. Ši kalba nevartojama ponių ir dvasininkų draugijose, ją iš lūpų į lūpas perduoda viena Heklberių Finų karta kitai (nors pastaruoju metu ji prasmuko į literatūros kūrinius, šiurpinančius tikras damas bei dvasininkus). "Kitą Ameriką", šnekančią šia kalba, galima atrasti visur, kur žmonės atstumti ar patys pasitraukę iš padoraus viduriniosios klasės pasaulio.

Mes atrasime ją dar nespėjusiuose suburžuazėti darbininkų klasės sluoksniuose, lūšnose, varginguose kvartaluose ir tose miestų dalyse, kurias miesto sociologai pavadino "pereinamosiomis zonomis". Rasime ją itin gyvybingą Ame-

rikos negrų pasaulyje. Ją taip pat aptiktume pogrindiniuose pasauliuose tų, kurie dėl įvairių priežasčių pasitraukė iš *Main Street* ar *Madison Avenue*,- hipių, homoseksualistų, valkatų ir kitų "į kraštutinumus linkusių" žmonių, kurių taip vengia gatvėse, kur gyvena, dirba bei pramogauja *en famille* malonūs, puikūs žmonės (nors šie pasauliai kartais labai priimtini "malonių žmonių" atmainos vyrams, kai šie mėgaujasi gyvenimu *sans famille*).

Amerikos sociologija, kurią anksti pripažino ir akademiniai sluoksniai, ir tie, kuriems rūpi socialinė gerovė, nuo pat pradžių veikė išvien su "oficialiąja Amerika", su visuomeninės bei nacionalinės politikos kūrėjais. Sociologija ir dabar šliejasi prie universitetų, verslo pasaulio bei valdžios organų. Ir niekam dėl to neskauda galvos, išskyrus tuos pietinių valstijų rasistus, kurie yra pakankamai raštingi, kad sugebėtų perskaityti 1954-ųjų metų sprendimo panaikinti rasinę diskriminaciją išnašas. Tačiau drįstame tvirtinti, kad Amerikos sociologijoje egzistavo labai svarbi povandeninė srovė, susijusi su ta "kitąja" Amerika, kalbančia neliteratūrine kalba ir neturinčia jokių iliuzijų, su tokia mąstysena, kurios negali paveikti ir apkvailinti oficialios ideologijos.

Šiai "nerespektabiliai" perspektyvai Amerikoje geriausiai atstovauja Thorsteinas Veblenas, vienas iš ankstyvųjų reikšmingųjų Amerikos sociologų. Jo biografija kupina įvairiausių kraštutinumų: sunkus ir irzlus charakteris; gimęs norvegų ūkyje netoli Viskonsino pasienio; anglų kalba nebuvo gimtoji; visą gyvenimą turėjo reikalų su politiškai ir moraliai įtartinais asmenimis; akademinio pasaulio migrantas; nepataisomas svetimų žmonų viliotojas. Jo akimis pamatyta Amerika atsispindi satyros persmelktuose darbuose. Ypač reikšmingas Vebleno darbas "Dykinėjančios klasės teorija" (*Theory of the Leisure Class*), kuriame jis negailestingai nuvainikuoja amerikiečių *haute bourgeoisie* pretenzijas. Vebleno požiūris į visuomenę - tai pažiūrų, priešingų Rotary

klubo tikslams, rinkinys. Jo "besaikio vartojimo" koncepcija nukreipta prieš viduriniosios klasės vaikymąsi "geresnių ir patogesnių daiktų", o ekonominių procesų, parodomų kaip švaistymai ir machinacijos, analizė - prieš amerikietišką produktyvumo dvasią. Aprašydamas machinacijas nekilnojamojo turto biržoje, jis demaskuoja amerikiečių bendruomenės ideologiją. Itin kandžiai Veblenas vaizduoja akademinio gyvenimo (veikale "Aukštasis mokslas Amerikoje", *"The Higher Learning in America"*) apgavystes ir pretenzingumą, tuo pašiepdamas amerikietišką švietimo kultą. Mes nesirengiame tapti neoveblenizmo sekėjais - tai dabar labai populiaru tarp jaunesniųjų Amerikos sociologų - ar įrodinėti, kad Veblenas buvo iškiliausias savo srityje. Mes tik norime atkreipti dėmesį į jo nepagarbų, su jokiais autoritetais nesitaikstantį smalsumą ir įžvalgą, remiamus tokios kultūrinės aplinkos, kur sekmadieniais iki pietų galima leisti sau nesiskusti. Visai nenorime įrodyti, kad įžvalgai būtinas nerespektabilumas. Kvailybė ir minties inercija yra turbūt vienodai pasiskirsčiusios visuose socialiniuose sluoksniuose. Tačiau ten, kur vyrauja protas ir kur jis pajėgus į viską žvelgti ne pro apsauginius orumo akinius, - tik ten galime tikėtis, kad požiūris į visuomenę labiau atitinka tikrovę, o ne ten, kur žodiniai vaizdiniai priimami už gryną pinigą.

Daugybė empirinių tyrimų Amerikos sociologijoje gali patvirtinti šį domėjimąsi nerespektabiliomis visuomeninėmis nuostatomis. Pavyzdžiui, prisiminkime Čikagos universitete kilusį didžiulį susidomėjimą miesto moksliniais tyrimais trečiajame dešimtmetyje - mus tikrai nustebins akivaizdus, neatremiamas tų tyrinėtojų potraukis tamsiosioms miesto gyvenimo pusėms. Roberto Parko, vieno svarbiausių šios linkmės atstovų, patarimas savo studentams, kad jie tyrimo metu turi susitepti rankas beveik tiesiogine prasme, reiškė, kad jie turi gyvai domėtis viskuo, ką Šiaurinės Pakrantės gyventojai pavadintų "purvu". Jų moksliniuose darbuose

jaučiame tyrinėtojo susijaudinimą, atradus intriguojantį pogrindinį sostinės pasaulį: lindynių gyvenimą, pensionų melancholiją, nusigyvenusiųjų kvartalus, nusikaltėlių ir prostitučių pasaulius. Viena iš šios vadinamosios "Čikagos mokyklos" atšakų sociologiškai tyrinėjo užimtumo problemą; šiuos tyrimus pradėjo Everettas Hughesas ir jo studentai. Čia irgi domimasi visomis žmogaus gyvenimo bei veiklos sritimis: ne tik respektabilia veikla, bet ir paprasčiausiais kabareto šokėjų, daugiabučio namo kiemsargių ar džiazo muzikantų pasaulėliais. Ta pati tendencija būdinga daugeliui Amerikos visuomenės tyrimų, atliktų sekant garsiaja Roberto ir Helenos Lyndų studija *Middletown*. Šie tyrimai neišvengiamai turėjo ignoruoti oficialiąsias visuomenės gyvenimo versijas ir į visuomenės socialinę tikrovę pažvelgti ne tik iš miesto rotušės, bet ir iš miesto kalėjimo perspektyvos. Tokia sociologijos metodika yra *ipso facto* pagarbios prielaidos, kad rimto dėmesio vertos tik tam tikros pasaulėžiūros, atmetimas.

Mes nenorėtume perdėti tokių tyrimų įtakos sociologams. Puikiai suprantame, kad daugumos jų imamasi iš romantiško troškimo atskleisti negeroves ir piktžaizdes. Taip pat aišku, kad daug sociologų yra atsidavę respektabiliai *Weltanschauung*. Nepaisydami to, laikysime, kad sociologinis sąmoningumas iš anksto nuteikia žinoti esant kitus gyvenimo būdus, kurie skiriasi nuo viduriniosios klasės respektabilumo. Šis žinojimas jau turi nepagarbos viešai pripažintoms tiesoms užuomazgų. Antroje *Middletown* dalyje Lyndai pateikė klasikinę Amerikos viduriniosios klasės mąstysenos analizę. Čia panaudota "savaime aiškių" tvirtinimų seka - tai yra atsakymai į klausimus, kurie susilaukia tokio tvirto pritarimo, jog paprastai pradedami frazėmis "Savaime aišku" arba "Žinoma". "Ar mūsų ekonomika yra nevaržomos iniciatyvos ekonomika?" "Žinoma!" "Ar visi svarbūs sprendimai pas mus priimami demokratiškai?" "Ži-

noma!" "Ar monogamija yra natūrali santuokos forma?" "Savaime aišku, kad taip!" Tačiau sociologas, kad ir koks konservatyvus bei konformistas jis būtų savo asmeniniame gyvenime, supranta, kad dėl kiekvieno tvirtinimo "savaime aišku" galima smarkiai suabejoti. Šis žinojimas - pirmasis žingsnis į viešai nustatytų tiesų ignoravimą.

Sociologinio sąmoningumo nepagarba visuotinai pripažintoms vertybėms nebūtinai reiškia revoliucinį požiūrį. Atvirkščiai, manome, kad sociologinė samprata yra priešiška revoliucinėms ideologijoms, bet ne dėl savo konservatyvumo, o todėl, kad sugeba "kiaurai permatyti" ne tik dabarties *status quo* iliuzijas, bet numato ir iliuzijas ateities vizijų, kurios paprastai būna revoliucionierių dvasinis penas. Mes labai vertiname šį sociologijos nerevoliucinį ir santūrų blaivumą. Jei kalbėsime apie asmenines vertybes, gana gaila, jog sociologinė samprata ne visuomet skatina didesnę toleranciją žmonijos silpnybėms. Į socialinę tikrovę galima žvelgti tiek su užuojauta, tiek ciniškai - ir abu šie požiūriai neprieštarauja įžvalgai. Tačiau nepriklausomai nuo to, ar sociologas gali tikėtis žmonių palankumo jo tyrinėjamiems reiškiniams, ar ne, jis turi būti bešališkas savo visuomenės savaime suprantamoms nuostatoms. Visuomenės normų ignoravimas, nesvarbu, kokie būtų to atgarsiai emocijoms bei valiai, visuomet turi likti sociologo minties kryptis. Tai gali neturėti nieko bendra su jo asmeniniu gyvenimu, būti apklostyta kasdienės egzistencijos rutiniškomis mintimis ar net neigiama ideologiškai. Tačiau visiškas minties paklusnumas reiškia ne ką kitą, o sociologijos mirtį. Tai viena iš priežasčių, kodėl tikroji sociologija dingsta iš akiračio totalitarinėse valstybėse, ką akivaizdžiai įrodė nacistinės Vokietijos pavyzdys. Sociologinė samprata visuomet yra potencialiai kenksminga policininkams ir kitiems viešosios tvarkos saugotojams, nes verčia abejoti absoliučiu teisingumu, kuriuo paprastai remiasi šios galvos.

Prieš baigdami šį skyrių, pažvelkime kiek įdėmiau į reliatyvizmo fenomeną, apie kurį jau ne kartą užsiminėme. Dabar aiškiai, be jokių užuolankų teigiame, kad sociologija labai atitinka naujųjų laikų dvasią todėl, kad ji reprezentuoja pasaulio, kuriame vertybės radikaliai reliatyvizuotos, mąstymą. Šis reliatyvizmas tapo mūsų kasdienės galvosenos neatskiriama dalis, ir dabar mums jau sunku įsivaizduoti, kaip kitų kultūrų pasaulėžiūros anksčiau galėjo būti (o kai kurių vis dar tebėra) tokios uždaros, ribotos ir negailestingai įpareigojančios. Amerikiečių sociologas Danielis Lerneris veikale apie šiuolaikinius Artimuosius Rytus ("Tradicinės visuomenės nykimas"; *"The Passing of Traditional Society"*) vaizdingai aprašė, ką "modernumas", kaip visiškai nauja mąstymo kryptis, reiškia tose šalyse. Tradiciniam suvokimui kiekvienas yra, kas yra bei kur yra, ir neįmanoma net įsivaizduoti, kad galėtų būti kitaip. O modernioji mąstysena, priešingai, yra lanksti, netiesiogiai dalyvaujama kitų (svetimuose) gyvenimuose, nesunkiai galima įsivaizduoti save kaip kitus asmenis, naujoje gyvenimo vietoje ar naujame vaidmenyje. Kai kurie beraščiai Lernerio anketų respondentai į klausimą, ką jie darytų būdami savo valdovų vietoje, galėjo atsakyti tik juoku ir net neįstengė svarstyti klausimo apie aplinkybes, kurios sužadintų jiems norą palikti gimtąjį kaimą. Kitaip tariant, tradicinės visuomenės savo nariams nustato griežtai apibrėžtus bei nekintamus identiškumus. Modernioje visuomenėje pats identitetas yra kintantis ir neaiškus. Niekas nežino, koks turėtų būti tikras valdovas, tėvas, išsilavinęs žmogus, taip pat sunku apibūdinti, koks seksualinis elgesys laikytinas normaliu. Paprastai žmogus pasikliauna įvairių specialistų nuomonėmis. Knygos bičiulių draugijos vadovas pasako mums, kas yra kultūra; interjero specialistas - kokį skonį mes turime ugdytis; psichoanalitikas - kokie mes esame. Gyvenimas modernioje visuomenė-

je - tai gyvenimas nuolat kintančių vaidmenų kaleidoskopo centre.

Mums ir vėl tenka nugalėti pagundą ilgiau apsistoti prie šios problemos, kadangi ji atitrauktų nuo temos ir nuvestų į diskusiją apie moderniosios būties socialinę psichologiją. Geriau norėtume atkreipti dėmesį į šios situacijos intelektualinį aspektą, kadangi būtent čia įžvelgiame svarbią sociologinio sąmoningumo dimensiją. Beprecedentis geografinis ir socialinis mobilumas modernioje visuomenėje reiškia, kad egzistuoja beprecedentė galimybių traktuoti pasaulį įvairovė. Kitų kultūrų pažinimas, kurį anksčiau buvo galima įgyti tik keliaujant, masinės informacijos priemonių dėka tapo prieinamas kiekvienam savo namuose. Rafinuotą modernumą kažkas apibūdino kaip sugebėjimą išlikti visiškai abejingam prieš savo namus matant žmogų su turbanu ant galvos ir raiščiu ant juosmens, kurio kaklą apsivijusi gyvatė, kuris muša tamtamą ir už pasaitėlio vedasi tigrą. Žinoma, modernumo lygiai yra įvairūs, tačiau tam tikrą jo dozę gauna kiekvienas televizorių žiūrintis vaikas. Be abejo, toks modernumas dažnai būna tik išoriškas ir nesiekia išmušti iš įprasto gyvenimo būdo. Vis dėlto didžiulės galimybės keliauti - tiek iš tikrųjų, tiek vaizdinių pagalba - reiškia bent jau galimybę suvokti, kad ir mūsų pačių kultūra, ir jos pagrindinės vertybės yra reliatyvios erdvės bei laiko atžvilgiu. Šį reliatyvizmo pojūtį dar labiau sustiprina socialinis mobilumas - judėjimas iš vienų socialinių sluoksnių į kitus. Industrializacija visuomet skatina dinamizmą socialinėje sistemoje. Daugybė žmonių - ir grupėmis, ir individualiai - ima keisti savo socialinę padėtį. Dažniausiai šie pokyčiai vyksta kryptimi "aukštyn". Šis judėjimas žmogaus gyvenime - tai kelionė ne vien tik per įvairiausias socialines grupes, bet ir per intelekto pasaulius, kurie neatskiriamai susiję su tomis grupėmis. Taip baptistas pašto raštininkas, anksčiau skaitydavęs tik *Reader's Digest*, tampa vyresnybės nariu,

skaitančiu *The New Yorker*. Arba dėstytojo žmona, anksčiau mėgusi tik bestselerius, tampa Prousto ar Kafkos gerbėja, kai vyras išrenkamas fakulteto dekanu.

Turint omenyje šį visuotinį moderniosios visuomenės pasaulėžiūrų nepastovumą, mūsų neturėtų stebinti, jog mūsų amžius apibūdinamas kaip atsivertimų *[konversijų]* amžius. Taip pat neturėtų stebinti ir tai, kad intelektualai yra linkę ypač dažnai bei radikaliai keisti savo pasaulėžiūrą. Įtaigių ir teoriškai uždarų minties sistemų, pavyzdžiui, katalikybės ar komunizmo, intelektualinė trauka gana dažnai aptariama ir aiškinama. Visas psichoanalizės apraiškas galima suprasti kaip institucionalizuotą konversijos mechanizmą, kai individas keičia ne tik požiūrį į save, bet ir į visą pasaulį apskritai. Išsilavinimo lemiamu, didesniu ar mažesniu intelektualiniu rafinuotumu pasireiškiantis daugybės įvairių kultų ir tikėjimų populiarumas darsyk paliudija mūsų bendraamžių polinkį kaitalioti savo pasaulėžiūrą. Panašu, kad nūdienos žmogus, ypač išsilavinęs nūdienos žmogus, nuolat abejoja dėl savo ir jį supančios visatos esmės. Kitaip tariant, reliatyvumo nuotuoka, kuri tikriausiai per visą istoriją buvo saujelės intelektualų privilegija, dabar tapo visuotinis kultūros reiškinys, veikiantis ir žemiausius socialinės sistemos sluoksnius.

Nenorėtume sudaryti klaidingo įspūdžio, kad šis reliatyvumo pojūtis ir iš jo plaukiantis polinkis kaitalioti visą savo *Weltanschauung* liudija intelektualinį ar emocinį nesubrendimą. Žinoma, nereikėtų ir pernelyg rimtai traktuoti kai kurių taip besielgiančiųjų. Vis dėlto galime teigti, kad net rimčiausios intelekto pastangos neišvengia tokių atvejų. Neįmanoma gyventi pilnakraujo gyvenimo dabarties pasaulyje, jei nesuvokiame, kad moralinės, politinės ir filosofinės nuostatos yra reliatyvios, - kaip sakė Pascalis, kas teisinga vienoje Pirėnų pusėje, yra nuodėminga kitoje. Atidžiau panagrinėjus šiandien gyvuojančias nuodugniai išrutuliotas,

baigtas prasmių sistemas, tikrai išgąsdina supratimas, kad šios sistemos turi susikūrusios pilnutinę realybės interpretaciją, apimančią ir alternatyvių sistemų interpretacijas, ir perėjimo iš vienos sistemos į kitą būdus. Katalikybė gali pateikti komunizmo teoriją, bet komunizmas nedėkingai to atsisako ir kuria katalikybės teoriją. Katalikų mąstytojui atrodo, kad komunistas gyvena tamsiame materializmo iliuzijų apie tikrąją gyvenimo prasmę pasaulyje. Komunistui jo priešas katalikas atrodo beviltiškai pasiklydęs buržuazinio mentaliteto "apgaulingame sąmoningume". Psichoanalitikui gali atrodyti, kad ir katalikas, ir komunistas veikia iš tikrųjų valdomi intelektiniame lygmenyje pasireiškiančių nesąmoningų impulsų. Katalikui psichoanalizė gali būti išsigelbėjimas nuo nuodėmės realybės, o komunistui - galimybė išvengti visuomenės realijų. Tai reiškia, kad nuo individo pasirinkto požiūrio priklauso, kaip jis pats vertina savo gyvenimą. Karo belaisviai amerikiečiai, kuriems "smegenis praplovė" Kinijos komunistai, visiškai pakeitė savo požiūrį į socialines bei politines problemas. Tiems, kurie grįžo į Ameriką, šis pokytis atrodė kaip liga, sukelta išorės spaudimo, kaip kad sveikstantis ligonis prisimena savo kliedėjimus. Tačiau jų buvusiems kankintojams šios pakeistos nuostatos reiškė trumpą tikrojo supratimo sumirgėjimą ilgame tamsybės periode. O tiems belaisviams, kurie nutarė negrįžti, jų atsivertimas vis dar gali atrodyti kaip lemiamas perėjimas iš tamsos į šviesą.

Vietoj termino "atsivertimas" *[konversija]* (kuris asocijuojasi su religija) šiam reiškiniui įvardyti mums priimtinesnis neutralesnis žodis "kaita" *[alternacija]*. Ką tik aprašyta intelektualinė situacija byloja - įmanu, kad individas gali keistis logiškai prieštaringų prasmių sistemų diapazonu. Kiekvienąsyk jo prisiimta prasmių sistema suteikia individui egzistencijos bei jo aplinkumos interpretaciją, aprėpiančią ir jo ką tik atmestos prasmių sistemos paaiškinimą. Taip

pat prasmių sistema suteikia jam "įrankius" kovoti su savo abejonėmis. Katalikų privaloma išpažintis, komunistų "savikritika" ir psichoanalizės metodai, kurių paskirtis - įveikti "priešinimąsi", - visos šios priemonės siekia to paties tikslo: padaryti negalimą išėjimą iš prasmių sistemos, sudaryti individui sąlygas savo abejones išsiaiškinti tos sistemos rėmuose ir taip jį sulaikyti. Net ir ne tokiuose "ištobulintuose lygmenyse" taip pat taikoma daugybė būdų užkirsti kelią klausimams, keliantiems grėsmę individo ištikimybei sistemai. Šiais būdais savo dialektines vingrybes grindžia net palyginti tokios naujos,."neištobulintos" grupės kaip Jahvės liudytojai ar Juodieji musulmonai.

Tačiau jei atsispirsite pagundai pripažinti šią dialektiką ir norėsite akis į akį susidurti su reliatyvumo patirtimi, kurią sąlygojo kaitos reiškinys, tai įgausite dar vieną lemiamą sociologinio sąmoningumo dimensiją - suvokimą, kad ne tik identitetai, bet ir idėjos yra reliatyvios socialinės padėties atžvilgiu. Kitame skyriuje kalbėsime apie didžiulę šio suvokimo svarbą sociologinei sampratai. Dabar pakaks pasakyti, kad šis reliatyvizmo veiksnys yra dar viena iš fundamentaliųjų sociologijos varomųjų jėgų.

Šiame skyriuje pabandėme bendrais bruožais apžvelgti sociologinio sąmoningumo dimensijas, analizuodami tris veiksnius: demaskavimo, nepagarbumo ir reliatyvizavimo. Prie šios trijulės galėtume prijungti ir dar vieną - kosmopolitizmą. Pastarasis nesuponuoja tokių apimlių padarinių, bet jis būtinas mūsų visumai. Prisiminkime labai ankstyvus laikus: jau tada miestuose plėtojosi atvirumo pasauliui, kitiems mąstymo ir elgsenos būdams tendencijos. Atėnuose ar Aleksandrijoje, viduramžių Paryžiuje ar Renesanso laikų Florencijoje, judriuose šiuolaikiniuose didmiesčiuose - visur galima atpažinti šią kosmopolitinę nuostatą, kuri buvo ypač būdinga miesto kultūrai. Individas, kuris yra ne tik miestietis, bet rafinuotas miestietis, savo intelektualinėse klajonė-

se bastosi po visą platųjį pasaulį - nesvarbu, kaip stipriai būtų prisirišęs prie savojo miesto. Jo minties, jei ne kūno ir emocijų, tėvynė yra visur, kur sutinka mąstančių žmonių. Mes drįstame pareikšti, kad sociologiniam sąmoningumui būdingas toks pat kosmopolitizmas. Todėl interesų ribotumas bei siaurumas - tai visuomet pavojaus signalas sociologijai (deja, šiandien tokį pavojaus signalą skleidžia daugelis Amerikoje atliekamų sociologinių tyrimų). Sociologijos perspektyva yra apimlus, atviras, emancipuotas žvilgsnis į žmogiškąjį gyvenimą. Sociologas - koks jis turėtų būti - yra žmogus, turintis polinkį kitiems kraštams, vidujai atviras begalinei žmogiškų galimybių įvairovei, siekiąs naujų žmogiškumo horizontų. Turbūt nereikia daugiau įrodinėti, kad tokio tipo žmogus gali suvaidinti reikšmingą vaidmenį dabarties įvykių sūkuryje.

3. PRIEDAS: KAITA IR BIOGRAFIJA (ARBA: KAIP SUSIKURTI PRAEITĮ)

Ankstesniame skyriuje stengėmės parodyti, kad sociologinis sąmoningumas greičiausiai susiformuoja kultūrinėje situacijoje, kuriai būdinga, mūsų terminais kalbant, "kaita", tai yra galimybė pasirinkti vieną iš kelių skirtingų, o kartais ir prieštaringų prasmių sistemų. Prieš pereidami prie pagrindinės mūsų temos dalies - bandymo apibrėžti pagrindinius žmogiškosios egzistencijos sociologinės perspektyvos bruožus - truputį nukrypkime į šalį ir stabtelėkime ties šiuo "kaitos" fenomenu. Taigi pabandykime išsiaiškinti, kokią reikšmę gali turėti šis reiškinys individui, mėginančiam suprasti savo paties biografiją. Šis priedas galbūt padės

aiškiau suprasti, kad sociologinis sąmoningumas - ne vien tik smalsumą žadinanti istorinė apraiška, ne tik tyrinėti verta, bet ir reali pasirinkimo galimybė individui, norinčiam kokiu nors prasmingu būdu sutvarkyti savo gyvenimo įvykius.

Sveiko proto požiūriu, savo gyvenime išgyvename tam tikrą įvykių seką: vieni mums atrodo svarbūs, kiti - ne tokie, o visų jų suma ir yra mūsų biografija. Taigi sudaryti biografiją - surašyti tuos įvykius chronologine ar jų svarbumo tvarka. Tačiau jau vien tik norint sudėlioti juos chronologiškai, iškyla problema: kuriuos įvykius reikėtų įtraukti, nes juk ne viską įmanu aprėpti. Kitaip tariant, pats chronologinis surašymas iškelia kitą problemą - reliatyvios įvykių svarbos. Tai ypač akivaizdu, kai reikia sudaryti įvykių, kaip istorikai vadina, "periodizaciją". Kada Vakarų civilizacijos istorijoje prasidėjo viduramžių epocha? O kas žymi jaunystės pabaigą individo biografijoje? Dažniausiai tai sprendžiama pagal įvykius, kurie istorikui ar biografui atrodo esą "posūkio momentai", tarkim, Karolio Didžiojo karūnavimas ar diena, kai Džo Blow nutarė įsilieti į vietos parapijiečių gretas ir būti ištikimas savo žmonai. Deja, net patys didžiausi optimistai istorikai bei biografai (ir svarbiausia autobiografai) neišvengia abejonių, kurį iš konkrečių įvykių pasirinkti kaip iš tiesų lemiantį. Jie gali teigti, kad ne Karolio Didžiojo karūnavimas, o jo įvykdytas saksų nukariavimas turėtų būti laikomas lemtingiausiu įvykiu. Arba ta diena, kai Džo Blow palaidojo savo svajones tapti rašytoju, turėtų žymėti jo vidutinio amžiaus pradžią. Sprendimas vienų įvykių naudai, atmetant kitus, priklauso nuo tų nuostatų, kuriomis remiamės.

Ši mintis nėra visiškai svetima sveiko proto mąstysenai. Į tai atsižvelgiama, kai sakoma, kad norint gerai suprasti visą savo nugyventą gyvenimą, būtina pasiekti tam tikrą brandą. Brandus savęs suvokimas įmanomas tada, kai esi, taip sa-

kant, epistemologiškai privilegijuotoje padėtyje. Džo Blow, sulaukęs vidutinio amžiaus, jau susitaikė su tuo, kad jo žmona nebus gražesnė ir kad jo dabartinis reklamos menedžerio pavaduotojo darbas nebus įdomesnis. Žvelgdamas atgal į savo praeitį, jis nusprendžia, kad jo ankstesnės svajonės turėti daug gražių moterų ar parašyti "amžiaus" romaną buvo nesubrendusio žmogaus svaičiojimai. Brandumas yra dvasios būsena, kai nusiraminama, jau susitaikoma su *status quo*, nebepuoselėjama audringų svajonių apie nuotykius ir jų išsipildymą. Nesunku suvokti, kad tokia brandumo samprata yra psichologiškai funkcionali - padeda individui suprasti savo sumažėjusių siekių priežastį. Taip pat visai nesunku įsivaizduoti, kaip jaunas Džo, jei burtų pagalba būtų pamatęs save vidutinio amžiaus, būtų tikrai pasibaisėjęs tokiu savimi - kaip sugniuždytos sielos ir nevilties simboliu. Kitaip tariant, galime teigti, kad brandumo samprata sąlygoja atsakymą į ginčytiną klausimą, kas individo biografijoje yra svarbu, o kas - ne. Kas vienu požiūriu laikytina pačia brandos viršūne, kitu požiūriu gali būti interpretuojama kaip bailus kompromisas. Deja, tapti vyresniu ne visuomet reiškia tapti išmintingesniu. Ir šiandiena, epistemologiniu požiūriu, nėra pranašesnė už vakardieną. Beje, pripažindami tai, daugelis nūdienos istorikų labai atsargiai vertina bet kokią progreso ar evoliucijos sampratą. Būtų pernelyg paprasta mūsų amžių laikyti visko, kas pasiekta iki jo, apvainikavimu ir bet kurį praeities periodą vertinti pagal progreso skalę, atsižvelgiant tik į tai, kiek jis nutolęs nuo šiandienos. Gal lemiamas įvykis šios planetos žmonijos istorijoje įvyko ramią 2405-ųjų metų pr. Kr. popietę, kai Egipto šventikas, nubudęs po vidudienio poilsio, staiga suprato žinąs tikrąjį atsakymą į žmogiškosios egzistencijos mįslę ir... mirė jo nepasakęs niekam. Gal visa, kas įvyko nuo to laiko, tėra tik nereikšminga atomazga. Niekas, išskyrus dievus, negali to žinoti, o jų ženklai, deja, yra labai migloti.

Grįžkime nuo šių metafizinių apmąstymų prie biografijos klausimų; pamatysime, kad žmogaus gyvenimą sudarančių įvykių seką galima skirtingai interpretuoti. Taip gali daryti ne tik pašaliniai žmonės, pvz., biografai, kurie po mūsų mirties varžysis tarpusavyje, aiškindamiesi mūsų veiksmų ar posakių svarbą. Mes patys nuolat vis naujai ir naujai interpretuojame savo gyvenimą. Kaip teigė Henri Bergsonas, pati atmintis yra daug kartų pakartotas interpretacijos aktas. Atsimindami praeitį, mes naujai kuriame ją remdamiesi savo dabartinėmis idėjomis: kas mums svarbu, o kas - ne. Psichologai tai vadina "selektyviuoju suvokimu", tik šią sąvoką jie paprastai taiko dabarčiai. Tai reiškia, kad kiekvienoje situacijoje iš esančios begalybės dalykų, kuriuos būtų galima pastebėti, pastebime tik tuos, kurie yra svarbūs mūsų dabartiniams tikslams. Visa kita mes ignoruojame. Tačiau anie dabarties dalykai, kuriuos ignoruojame, gali persmelkti mūsų sąmonę, jei kas nors atkreips mūsų dėmesį į juos. Jei esame sveiko proto, turėsime pripažinti jų egzistavimą, nors užsispyrę ir teigtume, kad jie mūsų visai nedomina. Tačiau praeities dalykai, kuriuos nutarėme ignoruoti, yra daug bejėgiškesni prieš mūsų visa naikinantį nenorą juos atsiminti. Jų neįmanoma parodyti mums prieš mūsų valią, išskyrus tuos retus atvejus (pavyzdžiui, teismo procesus), kai pateikiami nenuginčijami įrodymai. Tai reiškia, jog sveikas protas klysta, manydamas, kad praeitis yra fiksuota, pastovi, nekintanti, priešingai nuolatiniam dabarties keitimuisi. Atvirkščiai, bent jau mūsų sąmonėje praeitis yra labai lanksti ir lengvai kinta, vos tik atmintis naujai interpretuoja ir aiškina kai kuriuos įvykius. Todėl mes gyvename tiek gyvenimų, kiek turime skirtingų požiūrių. Mes nepaliaujamai naujai interpretuojame savo biografiją, beveik taip pat, kaip stalinistai vis naujai perrašydavo Tarybinę Enciklopediją, kai kuriuos įvykius pavadindami lemiamos svarbos įvykiais, o kai kuriuos nurašydami gėdingon užmarštin.

Tikrai nesuklysime tvirtindami, kad šis praeities perkūrimo procesas (kuris turbūt būdingas ir pačiai kalbai) yra toks senas kaip ir *homo sapiens* ar net jo hominoidiniai protėviai. Būtent šis procesas padėjo ramiai ir nenuobodžiai gyventi ilgus tūkstantmečius vien tik monotoniškai mosuojant kirviais. Kiekvienas perėjimo į kitą statusą ("įšventinimo") ritualas yra praeities interpretacijos aktas, o kiekvienas išmintingas senas žmogus - praeities raidos teoretikas. Išskirtinės nūdienos ypatybės - tai šių reinterpretacijų atsiradimo individų gyvenime dažnis ir greitis, vis dažnesnė galimybė šiame pasaulio perkūrimo žaidime rinktis iš daugybės skirtingų interpretacijos sistemų. Kaip jau buvo minėta ankstesniame skyriuje, šio reiškinio pagrindinė priežastis yra ženklus socialinio ir geografinio mobilumo intensyvėjimas. Tą galima iliustruoti keliais pavyzdžiais.

Žmonės, kurie persikelia tiesiogine prasme, dažniausiai keičia ir savivoką. Kaip pavyzdį paimkime stulbinančias identiteto ir savivaizdžio transformacijas, kurias gali sukelti paprasčiausias gyvenamosios vietos pakeitimas. Pasirinkime gyvenamąsias vietas, kuriose tokios transformacijos vyksta lyg nuo konvejerio. Pavyzdžiui, sunku suprasti Grinvič Vilidžą neperpratus Kanzas Sičio. Nuo pat pradžios jis - identitetų keitimų vieta, tarsi sociopsichologinis mechanizmas, per kurį vyrai bei moterys pereina lyg per magiškąją retortą: patenka būdami pavyzdingi Viduriniųjų Vakarų atstovai, o išeina pikti atskalūnai. Kas buvo teisinga iki tol, tapo visiškai atmestina, ir atvirkščiai. Senieji tabu tampa *de riguer;* kas buvo savaime suprantama - dabar juokinga; o kas anksčiau sudarė visą pasaulį, dabar tapo nebepageidaujamais dalykais, kuriais būtina nedelsiant atsikratyti. Akivaizdu, kad tokia transformacija sąlygoja naują praeities interpretaciją, ir - būtina pabrėžti - radikaliai naują. Dabar šis individas suvokia, kad didieji praeities emociniai sukrėtimai tebuvo tik vaikiški pakutenimai, o žmonės, kurie anksčiau atrodė

darantys reikšmingą įtaką, yra riboti provincialai visose srityse. Įvykiai, kuriais anksčiau jis taip didžiavosi, dabar atrodo kaip kompromituojantys praeities epizodai. Jie gali būti net visai ištrinti iš atminties, jei nedera tam įvaizdžiui, kuo dabar norėtų individas save laikyti. Ta savimeilę paglostanti diena, kai žmogui, tada mokyklos absolventui, buvo patikėta pasakyti atsisveikinimo kalbą, būtinai įtraukiama į naująją jo biografiją, iš ten negailestingai išmetant dabar nebereikšmingą vakarą, kai jis pirmą kartą pabandė tapyti. Arba žmogus, anksčiau savo gyvenimo atskaitos tašku laikęs dieną, kai priėmė Kristaus tikėjimą bažnyčios organizuotoje vasaros stovykloje, dabar pasirenka naują atskaitos pradžią - dieną, kai ant užpakalinės automobilio sėdynės jis prarado nekaltybę. Anksčiau šis įvykis laikytas kaip gyvenimo gėda, o dabar traktuojamas kaip lemiamas savęs įtvirtinimo momentas. Mes einame per gyvenimą naujai sudarinėdami mums šventų dienų sąrašą, iškeldami ir vėl nuversdami kelrodžius, žyminčius mūsų judėjimą vis naujai apibrėžiamų tikslų kryptimi. Dabar tampa aišku, kad jokie kerai nėra tiek stiprūs, kad jų negalėtų įveikti naujesni. Grinvič Vilidžas vėliau gali pasirodyti niekuo daugiau, kaip tik gyvenimo atkarpa, dar vienu eksperimentu ar net dar viena klaida. Iš nurašytų chronologijų sąvartyno tada galima išsitraukti senuosius markerius. Pavyzdžiui, atsivertimas į tikėjimą bažnyčios organizuotoje vasaros stovykloje gali būti interpretuojamas kaip pirmasis nedrąsus bandymas nors apgraibomis surasti tą tiesą, kurią dabar, tapęs kataliku, žmogus iki galo suprato. Tai pačiai praeičiai gali būti taikomos visiškai naujos socialinės kategorijos. Psichoanalizės metu, pavyzdžiui, gali išryškėti, kad tiek atsivertimas į tikėjimą, tiek lytinio gyvenimo pradžia - kartais jų abiejų buvo gėdijamasi, kartais jais didžiuojamasi - ir jų ankstesnės bei vėlesnės interpretacijos buvo to paties neurastenijos sindromo raiška. Ir taip toliau *ad infinitum* - ir *ad nauseam*.

Kad ankstesnės pastraipos neprimintų karalienės Viktorijos epochos romanų, mes labai šykščiai vartojome kabutes. Tačiau turėtų būti aišku, kad kalbėdami apie "atradimą", "suvokimą" ar "supratimą", mes ironizavome. "Teisingas" savo praeities suvokimas priklauso nuo mūsų požiūrio. Ir, žinoma, mūsų požiūris gali keistis. Taigi "tiesa" yra ne tik geografinis, bet ir laiko dalykas. Šiandienos "įžvalga" tampa rytojaus "racionalizacija", ir atvirkščiai.

Socialinis mobilumas (perėjimas iš vieno visuomenės sluoksnio į kitą) gyvenimo reinterpretacijos atžvilgiu sukelia labai panašių padarinių kaip ir geografinis mobilumas. Pažiūrėkime, kaip keičiasi žmogaus savivaizdis kopiant socialiniais laiptais aukštyn. Turbūt liūdniausias pokyčio aspektas - kaip šis žmogus naujai interpretuoja savo santykius su įvykiais ir žmonėmis, kurie jam anksčiau buvo brangiausi bei artimiausi. Pavyzdžiui, visa, kas susiję su vaikystės laikų Mažąja Italija, patiria pagiežos mutacijas žvelgiant iš patogaus priemiesčio namo, kurį pagaliau pavyko įsigyti. Paauglystės svajonių mergina pavirto nieko neišmanančia, nors, reikia pripažinti, gražia kaimiete. Paauglystės draugai tik erzina, primindami seniai išaugtą, trikdančią praeitį - vaikystės susižavėjimus, senas garbės idėjas bei gatvės patriotizmą. Net Mama, kuri buvo visos visatos centras, tapo sena, pasigailėtina moteriške, kurią tenka retkarčiais nuraminti apsimetant tuo praeities berniuku, kurio jau seniai nebėra. Visa tai tikriausiai taip sena kaip ir pati žmonija, kadangi turbūt visuomet vaikystės pabaigą žymi senųjų stabų išnykimas. Nauja tai, kad mūsų tipo visuomenėje tiek daug vaikų ne tik tampa subrendusiais, bet tuo pačiu pereina į socialinius pasaulius, visiškai nesuprantamus jų tėvams. Tai yra neišvengiamas masinio socialinio mobilumo rezultatas. Kurį laiką Amerikos visuomenė buvo labai mobili, todėl amerikiečiai daugybę laiko skyrė naujoms savo kilmės interpretacijoms, vis iš naujo pasakodami (sau ir kitiems) savo gyveni-

mo istoriją: kuo jie buvo ir kuo jie tapo. Taip mintyse jie atlikdavo atnašavimo ritualą - aukodavo savo tėvus. Turbūt nereikia pridurti, kad frazės "kuo jie buvo" ir "kuo jie tapo" turėtų būti rašomos kabutėse! Beje, visai nenuostabu, kad froidistinę tėvažudystės mitologiją taip lengvai priėmė Amerikos visuomenė, ypač jos ką tik iškepti viduriniosios klasės atstovai, kuriems biografijos perkūrimas buvo socialinė būtinybė įteisinant taip sunkiai įgytą padėtį.

Šie geografinio ir socialinio mobilumo pavyzdžiai iliustruoja procesą, apėmusį visą visuomenę ir vykstantį įvairiose socialinėse situacijose. Daugybė žmonių užsiima ta pačia amžina pramoga - vis koreguoja savo likimą iš naujo perkurdami praeitį. Tai išpažintį atliekantis vyras, kuris visus praeities meilės nuotykius interpretuoja kaip artėjimą link kulminacijos - santuokos; ir ką tik išsiskyrusi moteris, aiškinanti savo santuokinį gyvenimą *ab initio* taip, kad kiekvienas jo etapas padėtų geriau suprasti visiško žlugimo priežastis. Tai užkietėjęs liežuvautojas, kuris kiekvienoje savo "kolegų" kompanijoje vis naujai interpretuoja savo santykį su jais (štai savo santykius su A aiškindamas B, jis atrodo esąs B artimiausias draugas; o apsisukęs "pamiršta" savo artimą bičiulystę B, apkalba jį su A, ir taip toliau). Tai žmogus, kurį neseniai apgavo anksčiau patikimas draugas, - dabar apgautasis tvirtina (tiek sau, tiek kitiems), kad iš to draugo jau seniai nieko gero nesitikėjęs. Paprastai tokiais atvejais ne viskas yra reinterpretuojama ir, geriausiu atveju, tik pusiau sąmoningai. Mes taisome savo praeitį ten, kur mums reikia, ir paliekame nepakeistas tas vietas, kurias galime suderinti su dabartiniu savivaizdžiu. Šie nuolatiniai biografijos *tableau* tobulinimai, taisymai ir pakeitimai labai retai sujungiami į aiškią ir vientisą savęs apibrėžtį. Retas kuris iš mūsų pasirengia tapyti savo paties vientisą paveikslą. Mes mieliau lyg kokie girtuokliai svyruojame ties padrika savivaizdžio drobe, truputį pagražindami vienur, truputį patušuodami

kitur, ištrindami kai kurias linijas ir taip niekad negaudami baigto vaizdo. Kitaip tariant, galėtume pripažinti egzistencializmo mintį, kad mes kuriame patys save, jei prie jos pridurtume, kad didžiuma šios kūrybos gimsta atsitiktinai ir, geriausiu atveju, - pusiau sąmoningai.

Tačiau pasitaiko ir tokių atvejų, kai naujas praeities interpretavimas yra tyčinė, visiškai sąmoninga ir intelektualiai kryptinga veikla. Tai vyksta tada, kai biografija reinterpretuojama priimant kitą religiją ar ideologinę *Weltanschauung*, t.y. universalią prasmių sistemą, į kurią galima įterpti individo biografiją. Taigi atsivertėlis į tikėjimą visą savo ankstesnį gyvenimą supranta kaip apvaizdos įkvėptą ėjimą to momento link, kai prieš jo akis išsisklaidė rūkas. Klasikiniai to patvirtinimai galėtų būti Augustino *Išpažinimai* ir Newmano *Apologia Pro Vita Sua (Savo gyvenimo pateisinimas)*. Atsivertimas į tikėjimą sąlygoja naują gyvenimo periodizaciją: prieš Kristaus gimimą ir Viešpaties metais*, ikikrikščioniška ir krikščioniška, ikikatalikiška ir katalikiška. Savaime aišku, laikotarpis iki šio dabar lemiamu įvardyto įvykio, laikomas pasirengimu. Senieji pranašai priimami kaip naujo šaukliai ir skelbėjai. Kitaip sakant, atsivertimas yra sukrečiantis praeities transformacijos aktas.

Satori, dzenbudizmo siekiamas nušvitimas, yra apibūdinamas kaip "dalykų matymas naujomis akimis". Nors akivaizdu, kad tai lengvai pritaikoma religiniams atsivertimams ir mistinėms metamorfozėms, šiuolaikiniai pasaulietiniai tikėjimai savo sekėjams leidžia išgyventi labai panašią patirtį. Pavyzdžiui, būsimasis komunistas turi iš naujo radikaliai įvertinti visą savo ligšiolinį gyvenimą. Tiek naujakrikštis dabar suvokia, kad jo ankstesnis gyvenimas buvo ilga nuodėmės naktis bei išganingos tiesos atstūmimas, tiek

* Priimtas metų skaičiavimas A.C. (ante Christum) ir A.D. (anno Domini).

ir jaunasis komunistas savo praeitį vertina kaip nelaisvę buržuazinio mentaliteto "klaidingoje sąmonėje". Praeities įvykiai turi būti radikaliai peržiūrėti iš naujo. Kas seniau buvo nerūpestingi malonumai, dabar priskiriama didybės ir puikybės nuodėmei, o kas buvo asmens dora, dabar vadinama buržuaziniais sentimentais. Žinoma, senieji santykiai turi būti įvertinti naujai taip pat. Net tėvų meilė gali pasirodyti esanti nebetinkama, kaip gundanti išsižadėti įsitikinimų ar išduoti partiją.

Psichoanalizė daugeliui žmonių mūsų visuomenėje pateikia panašų metodą, kaip į prasminę schemą sudėlioti kai kuriuos prieštaringus savo biografijos fragmentus. Šis metodas ypač populiarus į patogumus linkusioje viduriniosios klasės visuomenėje, kuri per daug "subrendusi", kad atsiduotų religijos ar revoliucijos postulatams. Psichoanalizė, aprėpdama nuodugnius ir, matyt, moksliškus visokio žmogaus elgesio paaiškinimo būdus, savo šalininkams pateikia galimybę mėgautis įtikinančiu savo pačių paveikslu, nekeldama jiems jokių moralinių reikalavimų ir neardydama jų socioekonominių planų. Palyginti su krikščionybės ar komunizmo atvejais, tai yra ženklus virsmo technologijos patobulinimas. Išskyrus tai, praeities reinterpretavimas vyksta panašiu būdu. Tėvai, broliai, seserys, žmonos ir vaikai - visa tai sumetama į vieną konceptualinį katilą ir vėliau iš jo iškyla kaip metamorfozę patyrusios froidizmo panteono figūros. Edipas vedasi Jokastę į kiną ir stebi savo Tikrąjį Tėvą už pusryčių stalo. Ir, dar kartą pabrėžiame, visa tai dabar turi prasmę.

Atsivertimas, perėjimas į prasmių sistemą, galinčią padėti žmogui surūšiuoti padrikus savo biografijos faktus, yra atpalaiduojantis ir teikia didelį pasitenkinimą. Galbūt šio reiškinio šaknys glūdi stipriame žmogaus poreikyje siekti tvarkos bei supratimo ir turėti tikslą. Tačiau bundantis suvokimas, kad šis ar kitas virsmas nebūtinai yra paskutinis,

kad galimas dar vienas ir dar vienas, yra viena iš labiausiai gąsdinančių minčių. Išgyvenimas to, ką mes vadiname "kaita" (tai yra savęs suvokimas stovint begalinės veidrodžių gausybės apsuptyje, kai kiekvienas veidrodis transformuoja vaizdą vis nauja kryptimi), sukelia galvos svaigulį, metafizinę agorafobiją, žvelgiant į savo galimos egzistencijos begalinius, tarpusavyje labai susipynusius horizontus. Būtų labai puiku, jei dabar galėtume pasiūlyti sociologiją kaip magišką piliulę, kurią prarijus visi horizontai atsistotų į savo vietas. Taip elgdamiesi mes tiesiog pateiktume dar vieną mitą, be visų kitų, žadančių išsigelbėjimą nuo epistemologinių rūpesčių, "kaitos" negalios sukeltų. Sociologas, *qua* sociologas, negali pasiūlyti jokio tokio išsigelbėjimo (nors neprofesinėje veikloje jis gal yra *guru*, bet neapsistosime dabar ties tuo). Jis, kaip ir bet kuris kitas žmogus, turi gyventi tokioje situacijoje, kur informacija apie tikrąją daiktų prasmę yra padrika, neretai akivaizdžiai suklastota ir turbūt niekada visko neaprėpsianti. Jis negali pasiūlyti jokių epistemologinių išsigelbėjimo stebuklų. Tiesą sakant, sociologijos nuostatos yra ne daugiau kaip dar viena interpretacijos sistema, kurią galima pritaikyti egzistencijos klausimams ir kurią vėl galima pakeisti kitais biografinės hermeneutikos mėginimais.

Vis dėlto sociologas gali pateikti labai paprastą ir todėl naudingą įžvalgą žmonėms, bandantiems atrasti savo kelią konkuruojančių pasaulėžiūrų džiunglėse. Tai įžvalga, kad kiekviena pasaulėžiūra yra *socialiai pagrįsta*. Kitaip sakant, kiekviena *Weltanschauung* yra sąmokslas. Sąmoksliininkai - tai tie, kurie konstruoja socialinę situaciją, kurioje tam tikra pasaulėžiūra laikoma natūralia ir savaime suprantama. Į šią situaciją patekęs žmogus kas dieną vis labiau linksta pripažinti pagrindines jos nuostatas. Tai reiškia, kad mes keičiame savo pasaulėžiūras (taigi kartu ir savo biografijos interpretacijas bei reinterpretacijas), kai pereiname iš vienos socialinės aplinkos į kitą. Tiktai bepročiai ar kai kurie genijai

gali gyventi savo susikurtų prasmių pasaulyje. Dauguma mūsų formuojame savo prasmes perimdami iš kitų žmonių, ir mums būtina jų nuolatinė parama, kad patys nenustotume tikėję šiomis prasmėmis. Bažnyčios yra institucijos, padedančios abiem pusėms sustiprinti prasmingas interpretacijas. Bytnikas turi turėti savo bytnikų subkultūrą, kaip turi turėti ją ir pacifistas, vegetaras bei krikščionis mokslininkas. Tačiau puikiai prisitaikiusiam, subrendusiam, "auksinio vidurio" besilaikančiam, blaiviai mąstančiam provincialui ar miesčioniui taip pat reikia socialinio konteksto, kuris patvirtintų ir pagrįstų jo gyvenimo būdą. Iš tiesų visi šie žodžiai "prisitaikymas", "brandumas", "blaivus mąstymas" bei panašūs yra susiję su socialiai reliatyviomis situacijomis ir tampa beprasmiai, atskirti nuo jų. Žmogus prisitaiko prie konkrečios visuomenės. Jis bręsta įprasdamas prie jos. Ir jis yra blaivaus mąstymo, jei pripažįsta tos visuomenės požiūrius bei įprastines nuostatas.

Todėl prasmių sistemą keičiantys individai turi keisti ir savo socialinius santykius. Vyras, kuris iš naujo apibrėžia save vesdamas tam tikrą moterį, turi išsižadėti draugų, kurie prieštarauja jo naujajai apibrėžčiai. Katalikas vesdamas nekatalikę rizikuoja savo katalikybe, o bytnikas stato į rimtą pavojų savo ideologiją per dažnai pietaudamas kartu su kvartalo įgaliotiniu. Prasmių sistemos yra socialiai konstruojamos. Kinas "smegenų praplovėjas" sudaro sąmokslą su savo auka, sukurpdamas jai naują gyvenimo istoriją, kaip ir psichoanalitikas - su savo pacientu. Žinoma, abiejose situacijose auka/pacientas ima tikėti, kad jis "atranda" tiesas apie save, kurios seniai iki šio sąmokslo glūdėjo pasąmonėje. Sociologas mažų mažiausiai skeptiškai vertins tokį įsitikinimą. Jis tvirtai manys, kad tai, kas atrodo kaip atradimas, yra tikrų tikriausias išgalvojimas. Jis taip pat žinos, kad tokio išgalvojimo įtikimumas yra tiesiogiai susijęs su socialinės situacijos, kurioje šis prasimanymas sufabrikuotas, tvirtumu.

Kitame skyriuje išsamiau pakalbėsime apie šį daug ginčų keliantį ryšį tarp to, ką mes manome, ir to, kas mus supa. Šiame priede tik pabandėme parodyti, kad reliatyvumas bei "kaita" yra ne tik visuotinis istorinis reiškinys, bet reali žmogui iškylanti egzistencinė problema. Sociologinė įžvalga, kad šio reiškinio pamatas socialinis, gali vos vos paguosti tuos, kurie norėtų atrasti filosofinį ar teologinį atsakymą į čia iškeltą kankinančią problemą. Tačiau šiame skausmingai normuotų apreiškimų pasaulyje reikia dėkoti ir už nedideles malones. Sociologinė perspektyva, nuolat įsikišdama su savo erzinančiu klausimu *"Kas taip sako?"* į *Weltanschauungen* didžiuosius debatus, įneša sveiko skepticizmo, tikrai turinčio naudą, nes bent šiek tiek apsaugo nuo pernelyg greitų virsmų. Sociologinis sąmoningumas remiasi nuostatomis, kurios savo gyvenimą leidžia suvokti kaip judėjimą per konkrečius socialinius pasaulius, su kuriais susijusios konkrečios prasmių sistemos. Tai jokiu būdu neišsprendžia tiesos problemos. Bet tai padeda mums nors truputį susivokti savo kelyje ir taip lengvai nepapulti į pirmo jame pasitaikiusio misionieriaus pinkles.

4. SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - ŽMOGUS VISUOMENĖJE

Tam tikro amžiaus vaikus labai domina galimybė atpažinti žemėlapyje savo buvimo vietą. Iš tiesų keista, kad visas tavo kasdienis taip gerai žinomas gyvenimas vyksta teritorijoje, kurią žemėlapyje apibrėžia visiškai svetimų (ir todėl nepažįstamų) koordinačių aibė. Vaiko šūksniai "Aš ten buvau!" ar "O dabar aš esu štai čia!" išduoda jo didžiulę nuostabą, patyrus, kad praėjusios vasaros poilsiavietė, kurią

atmintyje įrėmina asmeniniai įvykiai - jis pirmąkart įgijo šuniuką, slapta rinko kirminus kolekcijai - apibrėžiama tam tikra geografine ilguma ir platuma, kurias nustatė asmenys, visiškai nieko bendra neturintys su jo šuniuku ar kirminų kolekcija, ar juo pačiu. Šis savo vietos suvokimas kitų žmonių nustatytų apybrėžų požiūriu yra vienas reikšmingiausių aspektų to, ką galima pavadinti, galbūt eufemistiškai, "augimu". Vaikas pradeda dalyvauti suaugusiųjų pasaulyje - turėti adresą. Jis dar taip neseniai būtų galėjęs išsiųsti laišką, adresuotą "Mano seneliui", o dabar bičiuliui kirminų kolekcionieriui gali pranešti savo tikslų adresą - gatvės, miesto ir valstijos pavadinimą; o gavęs jam adresuotą laišką jaučiasi pilnateisiu suaugusiųjų pasaulio nariu.

Vaikas toliau priima pasaulėžiūros nuostatas, kaupdamas jį apibrėžiančią informaciją - "Man šešeri metai", "Mano pavardė Brownas, kaip ir tėvelio, nes mano tėvai išsiskyrę", "Aš esu presbiterionas", "Aš esu amerikietis" ir galiausiai tokią: "Aš mokausi gabių vaikų klasėje, nes mano intelekto koeficientas yra 130". Suaugusiųjų pasaulio horizontus apibrėžia koordinatės, kurias nustato visai vaikui nepažįstami žemėlapių sudarinėtojai. Vaikas gali susikurti ir papildomų tapatybių: įvardyti save tėvu žaisdamas "namus", tapti indėnų vadu ar Davy Crockettu, tačiau jis visąlaik žinos, kad tai - tik žaidimas, kad tikrieji faktai apie jį yra tie, užregistruotieji mokyklos žurnale. Mes sąmoningai rašome žodžius "žino", "tikrieji", "faktai" be kabučių ir taip išsiduodame, kad pakliuvome į savo vaikystės mąstymo lygmenį. Žinoma, mes turėtume rašyti minėtus žodžius kabutėse. Normalus vaikas - tas, kuris tiki tuo, kas rašoma mokyklos žurnaluose. Normalus suaugęs žmogus - tas, kuris gyvena savo apibrėžtų koordinačių ribose.

Požiūriai, kuriuos suaugusieji priima kaip savaime suprantamus, paprastai ir laikomi sveiku protu. Tai reiškia, kad įrašai mokyklos žurnale tampa ontologija. Žmogus neišven-

giamai susieja savo būtį su socialinio žemėlapio koordinatėmis. Kitame skyriuje aptarsime šio reiškinio poveikį žmogaus identitetui ir idėjoms. Dabar mus domina būdas, kaip socialinė padėtis sąlygoja tai, kas žmogui leistina ir ko jis gali tikėtis iš gyvenimo. Būti visuomenėje - tai būti tam tikrų socialinių jėgų susikirtimo židinyje. Ignoruoti šias jėgas paprastai yra rizikinga. Žmogus veikia visuomenėje tiksliai apibrėžtų įtakos ir prestižo sistemų ribose. Suvokęs savo padėtį, žmogus suvokia ir tai, kad jis ne daug ką gali pakeisti.

Atkreipkime dėmesį, kaip žemesniųjų luomų žmonės vartoja įvardžius "jie", "jų", "juos" - tai puikiai atspindi gyvenimo heteronomijos nuotuoką. Tai "jie" šitaip sugalvojo, "jie" duoda toną, "jie" nustato taisykles. Šios sąvokos "jie" negalima taip paprastai tapatinti su atskirais individais ar grupėmis. Tai - "sistema", pašalinių asmenų sukurtas žemėlapis, kuriame tenka suktis. Bet būtų labai neteisinga manyti apie "sistemą", jog ši sąvoka praranda savo prasmę atsidūrus aukštesniuose visuomenės sluoksniuose. Žinoma, čia galima tikėtis daugiau sprendimų bei elgsenos laisvės, tikrovėje taip ir yra. Bet ir šiuo atveju pagrindines koordinates, kurių apibrėžtose ribose galima judėti ir priimti sprendimus, yra nustatę kiti, dažniausiai visai pašaliniai asmenys, daugelio kurių seniai nebėra tarp gyvųjų. Net absoliutus autokratas įgyvendina savo tironiją susidurdamas su nuolatiniu pasipriešinimu - nebūtinai politiniu, bet papročių, elgesio normų ar tiesiog įpročių atsparumu. Institucijos gyvuoja iš inercijos, dažnai dėl žmogaus kvailumo. Tironas įsitikina, kad, net jei niekas nedrįsta jam priešintis, jo įsakai yra ne kartą paverčiami niekais paprasčiausiai stokojant supratingumo. Bet geriau palikime šias tironijos problemas. Daugumos žmonių - šių eilučių autoriaus bei (drįstume teigti) visų skaitytojų - padėtį visuomenėje nustato taisyklės, kurioms privalu paklusti.

Kaip jau matėme, visuomenės sveikas protas suvokia tai. Sociologas nepaneigia šios sampratos. Priešingai, jis konkretina šį suvokimą, analizuoja jo ištakas, kartais modifikuoja ar išplečia jo ribas. Vėliau pamatysime, kad sociologinė perspektyva aprėpia daugiau nei sveiku protu grįstas "sistemos" suvokimas ir mūsų nelaisvė joje. Analizuodamas tipines socialines situacijas, sociologas vargu ar ras kontrargumentų nuomonei, kad dėl visko kalti "jie". Priešingai, "jie" dar grėsmingiau iškils virš mūsų gyvenimo ir pasirodys dar labiau veikiantys jį, negu manėme prieš sociologinę analizę. Šį sociologinės perspektyvos aspektą galima nušviesti pažvelgus į dvi svarbias tyrimų sritis - socialinę kontrolę ir socialinę stratifikaciją.

Socialinė kontrolė - viena dažniausiai sociologijoje vartojamų sąvokų. Ji aprėpia daugybę priemonių ir būdų, kuriuos visuomenė naudoja nepaklusniems nariams sutramdyti. Jokia visuomenė negali egzistuoti be socialinės kontrolės. Net nedidelė, retai susibūriančių žmonių grupelė turi susikurti kontrolės mechanizmus, kad jų grupelė tuoj pat nesubyrėtų. Žinoma, aišku, kad socialinės kontrolės priemonės yra skirtingos įvairiose socialinėse situacijose. Priešinimasis nusistovėjusiai tvarkai verslo organizacijoje gali reikšti, kad personalo direkcijos viršininkas išsikvies jus paskutiniam pokalbiui, o nusikaltėlių pasaulyje tai gali reikšti paskutinę išvyką automobiliu. Kontrolės metodai skiriasi priklausomai nuo konkrečios grupės pobūdžio ir tikslų. Bet kokiu atveju kontrolės metodų funkcija - pašalinti nepageidaujamą asmenį ir (tai taikliai nusakė Haičio karalius Christophe, nužudęs kas dešimtą žmogų priverstinio darbo batalionuose) "paremti kitus".

Kraštutinis ir, be abejo, seniausias socialinės kontrolės būdas - fizinė prievarta. Negailestinguose vaikų kolektyvuose jis ir dabar yra vienas svarbiausių. Net nūdienos demokratijos taikiai valdomose visuomenėse galutinis argumentas

yra jėga. Valstybė negali egzistuoti be policijos ar kito ginkluoto ekvivalento. Ši kraštutinė prievarta nebūtinai naudojama dažnai. Prieš ją panaudojant, gali būti taikoma daugybė kitų priemonių, pvz., įspėjimai ar papeikimai. Bet jei visi įspėjimai ignoruojami, vengiama net užsimokėti baudą, galiausiai įvyks taip - tarpduryje pasirodys pora policininkų su antrankiais ir pakvies į "kalėjimo vežimą". Net paslaugus policininkas, kuris mandagiai įteikia jums baudos taloną, tikriausiai turi ginklą - dėl viso pikto. Netgi Anglijoje, kur, ramiai tekant kasdienybei, policininkas ginklo nesinešioja, jis nedelsiant išduodamas, jei tik iškyla būtinybė.

Vakarų demokratijos ideologai, pabrėžiantys savanorišką įstatymų laikymąsi, nelinkę akcentuoti oficialaus smurto egzistavimo. Juo svarbiau apie tai žinoti. Jėga - bet kokios politinės santvarkos pagrindas. Visuomenės sveikas protas tai suvokia, šitai turbūt ir susiję su giliai įsismelkusiu nenoru baudžiamajame kodekse panaikinti mirties bausmę (nors tikriausiai šis nenoras sąlygotas bukagalviškumo, prietarų bei įgimto žvėriškumo, būdingo ir teisininkams, ir jų bendrapiliečiams). Tačiau tvirtinimas, kad valstybės tvarka galų gale remiasi jėga, tinka ir mirties bausmę panaikinusioms valstijoms. Tam tikromis aplinkybėmis raitajai valstijos policijai leidžiama naudoti ginklus Konektikute, kur (neslepiamam jos pasitenkinimui) elektros kėdė puošia pagrindinę bausmės vietą, tačiau tokią pat galimybę turi ir kolegos Rod Ailende, kur policija bei kalėjimo vyresnybė turi apsieiti be šio įrenginio. Savaime aišku, kad šalys, kurioms nelabai būdinga demokratijos bei humanizmo ideologija, prievartos priemones demonstruoja - ir taiko - ne taip apdairiai bei baugščiai.

Kadangi nuolat jėgą naudoti būtų nepraktiška, taip pat ir neefektyvu, tai oficialiosios socialinės kontrolės institucijos pasikliauna tuo poveikiu, jog visi žino esant tokius prievar-

tos būdus. Dėl įvairių priežasčių toks pasikliovimas paprastai pasiteisina bet kokioje visuomenėje, kuriai negresia katastrofa ar žlugimas (pvz., revoliucinė situacija, karinis pralaimėjimas ar stichinės nelaimės). Net diktatoriškose ar teroristinėse valstybėse valdžia tikisi susilaukti pritarimo ir net savo veiksmų pateisinimo tiesiog laikui bėgant. Čia dabar nepateiksime šio reiškinio sociopsichologinės analizės. Demokratinėms visuomenėms būdinga bent jau tendencija, kad dauguma žmonių linkę sutarti dėl dalykų, kuriuos siekiant išsaugoti galima naudoti smurtinę prievartą (tai visai nereiškia, kad šie dalykai yra labai kilnūs, pvz., dauguma baltaodžių pietinių bendruomenių sutinka su jėgos naudojimu, reguliuojamu policijos tarnybų, siekiant išlaikyti segregaciją, bet tai nereiškia, kad žiaurioms priemonėms pritaria diduma visų gyventojų). Kiekvienoje normalioje visuomenėje jėga yra naudojama apdairiai, "taupiai", kaip kraštutinė priemonė, kad kasdien būtų palaikoma socialinė kontrolė. Labai svarbu pabrėžti, kad beveik visi žmonės gyvena socialinėje aplinkumoje, kurioje jėga jų atžvilgiu gali būti pavartota visai teisėtai ir oficialiai, jei nepaveikios kitos prievartos priemonės.

Jei taip suprantama jėgos reikšmė realizuojant socialinę kontrolę, tai aišku, kad daugumai žmonių daug svarbesnės yra, taip sakant, prieškraštutinės prievartos priemonės. Policininkų ir teisininkų naudojami bauginimo būdai yra nuobodžiai vienodi, o ne tokios griežtos socialinės kontrolės formos labai įvairios bei išradingos. Pagal eiliškumą po valstybės ir teisinės kontrolės dažniausiai minimas ekonominis spaudimas. Iš tiesų nedaug prievartos būdų yra tokie efektyvūs kaip tie, kuriais grasinama pabloginti gyvenimo sąlygas ar sumažinti pajamas. Mūsų visuomenėje ir darbininkai, ir administracija veiksmingai naudoja šį grasinimą kaip kontrolės priemonę. Bet ekonominiai kontrolės būdai yra efektyvūs ir institucijose, esančiose nuošalyje to, kas

vadinama ekonomika. Ekonomines sankcijas veiksmingai taiko universitetai ir bažnyčios, kad galėtų reguliuoti savo narių elgesį - neleisti nukrypti nuo normų, kurias nustato autoritetai. Galbūt dvasininko noras sugundyti savo vargonininką nebus labai neteisėtas, tačiau nuo šios pagundos jį sulaiko grėsmė visam laikui netekti savo profesijos. Tai efektyvesnis kontrolės būdas už baimę patekti į kalėjimą. Be abejo, dvasininkas nenusižengs teisėtumui, jei atvirai kalbės apie tai, ką bažnyčios biurokratai linkę nutylėti, tačiau galimybė praleisti visą likusį gyvenimą kokioje nors užkampio parapijoje gaunant minimalų atlyginimą bus iš tikrųjų stipriausias argumentas. Akivaizdu, kad tokie argumentai daug atviriau naudojami ekonominėse institucijose, tačiau bažnyčių bei universitetų taikomų ekonominių sankcijų rezultatai ne daug ką prastesni nei biznio pasaulyje įprastų būdų.

Kai žmonės gyvena ar dirba uždarose grupėse - pažįsta vienas kitą, susiję asmeninio lojalumo ryšiais (šias grupes sociologai vadina pirminėmis) - sukuriami ir nuolat tobulinami labai paveikūs bei subtilūs kontrolės mechanizmai, reguliuojantys esamą arba galimą normų pažeidimą. Tai įtikinėjimo, pašaipos, pajuokos, apkalbų, gėdos būdai. Buvo pastebėta, jog vykstant grupėje diskusijoms po kurio laiko individai pakeičia savo pradinę nuomonę, kad prisitaikytų prie grupės normos, kurią galima laikyti visų grupėje pateiktų nuomonių aritmetiniu vidurkiu. Šią normą lemia grupės sudėtis. Tarkim, dvidešimties kanibalų grupė ginčijasi su vienu žmogumi, kuris nėra kanibalas. Visai įmanoma, kad pastarasis galiausiai priims jų požiūrį su tam tikromis išlygomis (pavyzdžiui, nepriimtinas bus artimų giminaičių valgymas) ir toliau jo laikysis. Tačiau, jei ginčijasi dešimt kanibalų, teigiančių, kad žmonių, vyresnių kaip 60 metų, mėsa yra per kieta valgyti, su dešimt kanibalų, kurie išrankesni ir linkę nesimaitinti 50-ties metų ribą perkopusiais asmeni-

mis, tai visai įtikėtina, kad jie visi susitars dėl 55-erių metų amžiaus kaip ribos, skiriančios *déjeuner** nuo *débris***, kai rūšiuos belaisvius. Tokie yra grupės dinamikos stebuklai. Po šiuo turbūt neišvengiamu spaudimu stengiantis susitarti glūdi tikrai žmogiškas troškimas būti pripažintam, matyt, kiekvienos aplink esančios grupės. Šiuo noru galima efektyviai manipuliuoti - tai gerai žino grupinės terapijos specialistai, demagogai ir kiti, besidomintys konsensuso inžinerija.

Pajuoka, pašaipa ir apkalbos yra reikšmingos socialinės kontrolės priemonės visose pirminėse grupėse. Daug visuomenių naudoja pašaipą kaip pagrindinį būdą vaikų elgesiui reguliuoti - vaikas prisitaiko ir paklūsta ne bijodamas bausmės, o bijodamas būti išjuoktas. Tokia "pajuoka", kaip tvarkos palaikymo priemonė, dar taikoma tarp pietinių negrų. Daug žmonių yra patyrę tą kraują stingdančią baimę, kai tenka apsijuokti kokioje nors situacijoje. Apkalbos, kurias vargu ar reikia išsamiau aptarti, ypač veiksmingos mažose bendruomenėse, kur žmonės gyvena kaimynų matomi ir prižiūrimi. Šiose bendruomenėse jos yra vienas iš pagrindinių bendravimo kanalų, būtinų visuomenės struktūrai palaikyti. Kiekvienas sumanus žmogus gali apgalvotai manipuliuoti pajuoka bei apkalbomis, jei prieina prie jų perdavimo linijų.

Galų gale pati skaudžiausia bausmė, kurią gali taikyti bendruomenė savo nariui, - pasmerkti jį nuolatinei gėdai ar visai ištremti iš savo būrio. Gana keista ir ironiška, kad šį kontrolės būdą itin mėgsta grupės, kurios nusistačiusios prieš prievartos ar smurto naudojimą. Kaip pavyzdį galime pateikti žmogaus "vengimą" menonitų bendruomenėje. Individas, sulaužantis vieną iš pagrindinių grupės tabu (pvz., turėjęs seksualinių santykių su asmeniu, nepriklausančiu

* Geri pusryčiai.
** Maisto atliekos.

šiai bendruomenei), yra "vengiamas". Tai reiškia, kad jam leidžiama toliau dirbti ir gyventi toje bendruomenėje, bet nei vienas žmogus niekada su juo nešnekės. Sunku įsivaizduoti žiauresnę bausmę. Tačiau tokie yra pacifizmo stebuklai.

Reikėtų akcentuoti vieną socialinės kontrolės aspektą - socialinė kontrolė dažnai grindžiama apgavikiškomis pretenzijomis. Vėliau aptarsime apgaulės reikšmę sociologiškai žvelgdami į žmogaus gyvenimą; čia tiesiog atkreipiame dėmesį, kad socialinės kontrolės koncepcija bus neišsami ir todėl klaidinanti, jei neatsižvelgsime ir į šį elementą. Berniukas gali griežtai kontroliuoti bendraamžių grupę turėdamas vyresnį brolį, kurį prireikus galima pakviesti draugams įbauginti ar net primušti. Jei tokio brolio nėra, jį galima išgalvoti. Lieka klausimas, ar berniukui pakaks bendravimo gabumų šį prasimanymą paversti paveikia kontrole. Bet kokiu atveju tai yra visai įmanoma. Tokios pat apgavystės galimybės įmanomos visiems aptartiems socialinės kontrolės būdams. Būtent todėl protas yra vertingas stengiantis atsilaikyti prieš brutalumą, pyktį ir materialinius išteklius. Mes dar grįšime prie šios temos.

Taigi save galima suvokti stovintį koncentrinių apskritimų centre (t.y. taške, kur spaudimas maksimalus), kiekvienas apskritimas simbolizuoja socialinės kontrolės sistemą. Išorinis apskritimas galėtų puikiai simbolizuoti teisinę ir valstybinę sistemą, kurios reikalavimų žmogus privalo laikytis. Tai sistema, kuri nepaisydama jūsų norų, apkraus jus mokesčiais, įrašys į šaukiamųjų karo tarnybon sąrašus, privers jus paklusti nesuskaičiuojamoms taisyklėms bei potvarkiams, jei reikės, pasodins į kalėjimą ar net blogiausiu atveju nužudys. Ne vien tik dešiniojo sparno respublikonus erzina vis didėjantis ir vis daugiau apimantis šios sistemos poveikis kiekvienam įmanomam gyvenimo aspektui. Pravartu atlikti tokią užduotį - per savaitę fiksuoti visus atvejus, taip pat ir

finansinius, kai tenka susidurti su valstybinės-teisinės sistemos reikalavimais. Užduotį reikėtų baigti taip: sudėti bendrą sumą piniginių baudų ir/arba įkalinimo laiką, skiriamus už nepaklusnumą sistemos reikalavimams. Atlikus šią užduotį, belieka guostis tuo, kad įstatymų vykdymą užtikrinančios institucijos yra lengvai paperkamos ir ribotai efektyvios.

Kita socialinės kontrolės sistema, daranti spaudimą atskiram individui (šią sistemą simbolizuotų arčiau centro esąs apskritimas), - tai moralė, papročiai ir elgsenos normos. Teisinės priemonės čia taikomos tik pačiais būtiniausiais atvejais. Tačiau tai nereiškia, kad individas gali būti nevaržomai amoralus, ekscentriškas ar stačiokiškas. Čia veikia visai kiti socialinės kontrolės būdai. Už amoralumą baudžiama darbo praradimu, už ekscentriškumą - nėra galimybių susirasti naują darbą, o šiurkštumas reiškia, kad individas taps nepageidaujamas grupėse, vertinančiose geras, jų manymu, manieras. Nedarbas ir vienatvė - galbūt nedidelė bausmė, palyginti su policijos prievarta, tačiau taip nubaustieji mano priešingai. Visiškas ignoravimas *mores* mūsų visuomenės, kuri labai rafinuotai taiko prievartą, gali sukelti net tokių padarinių - žmogus, visiems pritariant, bus laikomas "ligoniu".

Išsilavinusi biurokratinė vyresnybė (pvz., kai kurių protestantų denominacijų dvasinė valdžia) nebeišveja savo nepaklusnių darbuotojų į gatvę, o prispiria juos kreiptis į psichiatrus. Ir šiuo atveju socialines normas ignoruojančiam individui (t. y. kuris neatitinka valdžios ar vyskupų nustatytų normalumo kriterijų) gresia nedarbas bei visuomeninių ryšių praradimas. Be to, jam prilipdoma nepatikimo ir neatsakingo už savo veiksmus žmogaus etiketė, jei jis negali paliudyti sąžinės graužaties ("supratimo") ir atgailos ("reakcijos į gydymą"). Taip daugybė "konsultavimo", "vadovavimo" ir "terapijos" programų, veikiančių daugelyje dabarti-

nio institucionalizuoto gyvenimo sričių, labai sustiprina kontrolės mechanizmą: visoje visuomenėje ir ypač teŋ, kur negalima taikyti valstybinės-teisinės sistemos priemonių.

Be šių visa apimančių priverstinių sistemų, kurioms turi paklusti visi, yra ir kitų, "mažesnio skersmens" kontrolės apskritimų. Profesijos pasirinkimas (tiksliau, sugebėjimas įgyti kokią nors profesiją) neišvengiamai pasmerkia individą daugybei kontrolės formų, dažnai privalomų. Tai oficiali kontrolė licencijų tarnybų, profesinių organizacijų, profsąjungų, o ką jau kalbėti apie darbdavio nustatytus formalius reikalavimus. Taip pat labai svarbi neoficiali, kolegų ar bendradarbių primesta, kontrolė. Ir vėl vargu ar reikia tai išsamiai aptarinėti. Skaitytojas gali sugalvoti pavyzdžių pats. Štai gydytojas kuria visapusio sveikatos draudimo programą; laidotuvių biuro savininkas reklamuoja nebrangias laidotuvių paslaugas; pramonės inžinierius savo skaičiavimuose nekreipia dėmesio į tai, kas jau išeina iš vartojimo; pamokslininkas skelbia, jog jam visai nesvarbu jo bažnyčios narių skaičius (arba veikiau elgiasi atitinkamai - beveik visi taip sako); vyriausybės aparato darbuotojas eikvoja mažiau, nei jam teikia biudžetas, darbininkas prie konvejerio viršija normas, kurios jo kolegoms yra priimtinos, ir pan. Minėtais atvejais dažniausios bei efektyviausios bus, žinoma, ekonominės sankcijos: gydytojas pamatys, kad visos ligoninės ignoruoja jį; laidotuvių biuro savininkas greičiausiai bus pašalintas iš savo profesinės organizacijos už "neetišką elgesį"; inžinieriui gali tekti išeiti savanoriu į Taikos Korpusą, taip pat gali nutikti pamokslininkui ir vyriausybės aparato darbuotojui (tarkim, į Naująją Gvinėją, kur dar niekas planingai neišeina iš vartojimo, kur krikščionių vos keletas ir jie išsibarstę, kur vyriausybės aparatas per mažas, kad būtų racionalus); ant darbininko darbo stalo nuolat kaupsis visos gamyklos nubrokuotos detalės. Tačiau sunkiausia ištverti tokias sankcijas kaip socialinę izoliaciją, panieką ir pašaipą.

Visuomenėje kiekviena profesinė veikla, net ir primityviuose darbuose, suponuoja elgesio normas, kurioms beveik neįmanoma pasipriešinti. Šių normų laikymasis paprastai toks pat svarbus individo profesinei karjerai kaip išsilavinimas ar kompetencija.

Profesijos sistemos socialinė kontrolė yra tokia svarbi, nes darbas lemia, ką žmogus gali daryti didesnę savo gyvenimo dalį: į kokias savanoriškas asociacijas galės stoti, kas bus jo draugai, kur galės gyventi. Be profesinių suvaržymų, veikia kontrolės sistemos, kurias sąlygoja individo priklausymas kitoms visuomeninėms bendrijoms. Dažnai šios sistemos nėra tokios įsakmios kaip profesinės kontrolės, tačiau kartais būna ir atvirkščiai. Daugelio klubų bei brolijų narystės taisyklės yra tokios griežtos, kaip ir tos, lemiančios, kas taps koncerno vadovais (kartais, kandidato laimei, reikalavimai gali visiškai sutapti). Mažiau rinktinių draugijų taisyklės dažnai laisvesnės, iš čia retai galima išvaryti individą, tačiau nuolatiniam vietinių tradicijų laužytojui gyvenimas gali tapti toks nemielas toje draugijoje, kad jo tolesnė narystė nebeįmanoma dėl žmogiškų priežasčių. Žinoma, šios nerašytos normos bei taisyklės labai įvairuoja. Tai gali būti aprangos, kalbos stilius, estetinis skonis, politiniai ar religiniai įsitikinimai ar tiesiog elgesio prie stalo taisyklės. Visais atvejais tai sukuria kontrolės sferas, kurios riboja galimus individo veiksmus konkrečioje situacijoje.

Pagaliau žmonių grupė, kurioje skleidžiasi vadinamasis privatus gyvenimas, t.y. individo šeima ir artimų draugų ratas, taip pat sudaro kontrolės sistemą. Būtų klaidinga manyti, kad ji yra silpniausia iš visų kitų, kaip neturinti oficialių prievartos formų, kitoms būdingų. Būtent šio rato sąlygoti socialiniai saitai paprastai žmogui reikšmingiausi. Nepritarimas, prestižo praradimas, pašaipa ar panieka šioje artimųjų grupelėje psichologiškai daug paveikesni, negu tie patys veiksniai kitose situacijose. Jei vadovas pagaliau nu-

sprendžia, kad žmogus visiškai niekam tikęs, pastarajam tai reiškia ekonominę negandą; tačiau psichologinis tokios nuomonės poveikis yra gerokai stipresnis ir labiau gniuždantis, jei šią išvadą padaro jo žmona. Be to, šios artimiausios kontrolės sistemos spaudimą galima taikyti tada, kai mažiausiai tam nusiteikiama. Darbe paprastai lengviau negu namie kontroliuoti save, būti budriam ir apsimesti. Šiuolaikinė amerikietiška "šeimos teorija", pabrėžianti, kad namai - tai prieglobstis nuo susvetimėjusio pasaulio ir įtampos, labai sustiprina šią kontrolės sistemą. Žmogus, kuris bent reliatyviai psichologiškai nusiteikęs kovoti darbe, pasirengęs padaryti viską, kad tik išsaugotų savo šeimyninio gyvenimo trapią harmoniją. Ir galiausiai, tai labai svarbu, ši socialinė kontrolė, kurią vokiečių sociologai pavadino "intymumo sfera", yra itin veiksminga, nes jos veiksniai formuoja individo gyvenimą. Žmogus renkasi žmoną ar artimą draugą - tai jo esminės saviapibrėžties veiksmai. Jo artimiausi ryšiai - tai ryšiai, kuriais jis gali išlaikyti svarbiausius savivaizdžio komponentus. Taigi rizikuoti suirti šiems ryšiams - tai rizikuoti visiškai prarasti save. Todėl visai nenuostabu, kad despotiškas įstaigos vadovas nuolankiai paklūsta savo žmonai ir keliaklupsčiauja prieš nustebusius draugus.

Dar kartą žvilgtelėjus į schemą, vaizduojančią individą kelių koncentrinių apskritimų centre (kiekvienas apskritimas - socialinės kontrolės sistema), daug lengviau suvokti, kad padėtis visuomenėje - tai individo vieta daugelio ribojančių bei varžančių veiksnių atžvilgiu. Žmogui, nuvokiančiam, kad jis turi įtikti be galo daugeliui - nuo mokesčių rinkėjo iki anytos, ir manančiam, kad visa visuomenė susimokiusi prieš jį, nereikėtų atsikratyti šios idėjos kaip laikino neurotinio sutrikimo. Sociologai, šiaip ar taip, linkę stiprinti tokį požiūrį, nepaisant visų, patariančių išmesti jį iš galvos.

Kita labai svarbi sociologinės analizės sritis, padedanti atskleisti tikrąją padėties visuomenėje prasmę, yra socialinė

stratifikacija. Stratifikacijos sąvoka suponuoja, kad kiekvieną visuomenę sudaro lygmenys, tarpusavyje susiję vieni su kitais superordinacijos ir subordinacijos ryšiais, kurių išraiška gali būti galia, privilegijos ar prestižas. Paprasčiau sakant, stratifikacija reiškia, kad kiekvieną visuomenę galima apibrėžti kaip rangų sistemą. Kai kurių sluoksnių (stratų) rangas yra aukštesnis, kai kurių žemesnis. Jų visuma ir sudaro konkrečios visuomenės stratifikacijos sistemą.

Stratifikacijos teorija yra viena sudėtingiausių sociologinės minties sričių, tačiau dabar neketiname pateikti jos įvado. Pakanka paminėti, kad kriterijai, pagal kuriuos individai priskiriami tam tikriems lygiams, labai skiriasi įvairiose visuomenėse, tačiau ir toje pačioje visuomenėje gali koegzistuoti kelios stratifikacijos sistemos, grindžiamos skirtingais skirstymo kriterijais. Akivaizdu, kad labai skirtingi veiksniai lemia individo vietą tradicinėje Indijos kastų visuomenėje ir nūdienos Vakarų visuomenėje. Trys pagrindinės socialinės padėties "dovanos" - valdžia (įtakos sferos), privilegijos ir prestižas - gana dažnai nesutampa, o egzistuoja greta skirtingose stratifikacijos sistemose. Mūsų visuomenėje materialinė gerovė dažnai veda į politinę valdžią, bet nebūnai yra šitaip. Antra vertus, yra įtakingų individų, beveik neturtingų. Ir prestižas gali būti sąlygojamas veiklos, nieko bendra neturinčios su ekonominiu ar politiniu rangu. Tai pravartu atsiminti toliau nagrinėjant, kaip vieta visuomenėje susijusi su stratifikacijos sistema, darančią didžiulę įtaką visoms žmogaus gyvenimo sritims.

Pagrindinis stratifikacijos tipas nūdienos Vakarų visuomenėje yra klasių sistema. Klasės sąvoka, kaip ir dauguma stratifikacijos teorijos sąvokų, apibrėžiama nevienareikšmiai. Mums pakaks suvokti klasę kaip stratifikacijos tipą, kai individo visuomeninę padėtį daugiausia lemia ekonominiai kriterijai. Tokioje visuomenėje įgytas rangas paprastai yra svarbesnis už paveldimąjį (nors daug žmonių pripažįsta,

kad pastarasis smarkiai veikia pirmąjį). Be to, klasinei visuomenei būdingas didelis socialinis mobilumas. Tai reiškia, kad socialinė padėtis nėra nekintanti, kad savo gyvenime žmonės keičia ją: gerina arba blogina, taigi - jokia padėtis nėra visiškai tvirta. Todėl žmonėms labai reikšminga padėties simbolinė išraiška. Demonstruodamas įvairius simbolius (pvz., materialius daiktus, elgesio ir kalbos stilių, skonį, priklausymą tam tikroms bendrijoms ir net atitinkamas pažiūras), žmogus parodo pasauliui, kokią visuomeninę padėtį jis jau pasiekė. Sociologai tai vadina statuso simbolika, ji - svarbus stratifikacijos tyrinėjimo objektas.

Maxas Weberis apibrėžė klasę atsižvelgdamas į individo pagrįstus lūkesčius iš gyvenimo. Kitaip tariant, individo klasinė padėtis suteikia jam tam tikrų tikimybių, t.y. gyvenimo galimumų, kokios galima tikėtis dalios visuomenėje. Visi sutinka, kad taip yra ekonominiu požiūriu. Tarkim, 25-erių metų žmogus, priklausąs aristokratijai (ar stambiajai buržuazijai), gali daug realiau tikėtis po 10 metų turėti namą priemiestyje, dvi mašinas ir vilą negu jo bendraamžis iš vidutiniosios buržuazijos. Tai nereiškia, kad pastarasis neturi jokių galimybių įsigyti minėtą turtą, o tik tiek, kad statistiškai jo galimybės mažesnės. Vargu ar tai stebina, nes klasė pirmiausiai apibrėžiama ekonomikos atžvilgiu, o normali ekonomikos raida laiduoja, kad tie, kurie dabar turi, ateityje dar papildys savo turtus. Tačiau klasė lemia gyvenimiškas galimybes srityse, kurios tiesiogiai nesusijusios su ekonomika. Individo klasinė padėtis sąlygoja, kokį išsilavinimą gali gauti jo vaikai, kokio lygio medicininės pagalbos gali sulaukti jis bei jo šeimos nariai, taigi, ko jis gali tikėtis iš savo gyvenimo - gyvenimo galimybių tikrąja žodžio prasme. Priklausantieji aukštesniosioms klasėms mūsų visuomenėje geriau maitinasi, geriau mokomi, turi geresnes gyvenimo sąlygas ir ilgiau gyvena negu kiti bendrapiliečiai, fortūnos mažiau apdovanoti. Tai gali atrodyti seniai žinomos tiesos,

tačiau apstulbina, pastebėjus statistinę priklausomybę tarp individo pajamų *per annum* ir jo darbingų metų skaičiaus. Bet vietos klasinėje sistemoje svarba dar didesnė negu tai.

Skirtingų mūsų visuomenės klasių gyvenimai skiriasi ne tik kiekybe (trukme) - jų gyvensenos ir kokybiškai skirtingos. Sumanus sociologas, turėdamas du pagrindinius klasės parametrus - pajamas ir profesiją, sugeba daug ką nuspėti apie dominantį individą, net jei nėra daugiau jokios kitos informacijos. Šie spėjimai, kaip ir visos sociologų prognozės, bus statistinio pobūdžio, t.y. tikimybiniai teiginiai su tam tikra paklaida. Nepaisant to, jie gali labai gerai atitikti tikrovę. Turėdamas šiuos du informacijos apie konkretų asmenį parametrus, sociologas galės visai pagrįstai numatyti, kokioje miesto dalyje gyvena šis žmogus, netgi kokio stiliaus ar dydžio yra jo namas. Sociologas taip pat galės bendrais bruožais apibūdinti namo interjerą ir nuspėti, kokie paveikslai ten kabo ir kokias knygas ar žurnalus galima rasti svetainės lentynose. Be to, jis gali atspėti, kokią muziką mėgsta šis individas, ar klausosi jos per radiją ar magnetofoną, ar eina į koncertus. Sociologas gali tęsti toliau. Jis gali numatyti, kokioms savanoriškoms organizacijoms ir kuriai bažnyčiai priklauso šis asmuo. Gali įvertinti jo žodyną, atskleisti apytiksles jo sintaksės normas, kitas kalbėjimo ypatybes. Gali nuspėti jo politinę priklausomybę bei požiūrį į visuomenines problemas. Taip pat - kiek vaikų turi šis žmogus, net - mylėdamasis su žmona gesina šviesą ar ne. Sociologas gali pareikšti apie tikėtinas fizines ir protines ligas, kurios gresia šiam asmeniui. Taigi, kaip matome, sociologas gali statistiškai įvertinti šio individo gyvenimiškus lūkesčius. Pagaliau, jei sociologas nuspręstų patikrinti savo spėjimų teisingumą ir norėtų pasikalbėti su šiuo žmogumi, tai galėtų numatyti tikimybę, ar pokalbis įvyks.

Daugelį čia minėtų dalykų lemia kiekvienos klasės aplinkos reikalavimai. Bendrovės vadovas, kurio adresas "netin-

kamas" ar kuris turi "netinkamą" žmoną, bus verčiamas juos pakeisti. Darbininkų klasės žmogui, norinčiam tapti turtingųjų bažnyčios nariu, bus nedviprasmiškai duodama suprasti, kad "kitur jis bus laimingesnis". O vaikui iš viduriniosios klasės, mėgstančiam kamerinę muziką, bus daromas spaudimas pakeisti šį savo muzikinių interesų "nukrypimą" ir taikytis prie tėvų bei draugų skonio. Tačiau daugeliu šių atvejų išoriniai suvaržymai visai nebūtini, kadangi nukrypimo nuo normų *[deviancijos]* tikimybė iš tikrųjų yra labai maža. Vyrai, kurių laukia bendrovės vadovo karjera, instinktyviai veda "tinkamas" moteris (Davidas Riesmanas jas pavadino "visuomeninės padėties vežimu"), o daugumos žemesniųjų sluoksnių vaikų muzikinis skonis suformuojamas ankstyvoje vaikystėje ir todėl jie pakankamai apsaugoti nuo kamerinės muzikos apžavų. Kiekvienos klasės aplinka nesuskaičiuojamomis įtakomis nuo pat gimimo formuoja asmenybę. Tik kai šios formuojančios įtakos yra kažkodėl nepaveikios pasiekti tikslą, pradeda veikti socialinės kontrolės mechanizmai. Norėdami suvokti klasės svarbą, mes ne tik nagrinėjame kitą socialinės kontrolės aspektą, bet ir pradedame apžvelgti, kaip visuomenė skverbiasi į mūsų sąmonę, o tai aptarsime kitame skyriuje.

Tačiau pabrėžiame, kad nereikia šių svarstymų apie klasę suprasti kaip rimtų kaltinimų mūsų visuomenei. Žinoma, yra tokių klasinių skirtumų (pvz., diskriminacija siekiant išsilavinimo arba nelygybė medicinos srityje), kuriuos galima būtų sušvelninti socialine inžinerija. Tačiau jokia socialinė inžinerija nepakeis esmės - skirtingos socialinės aplinkos kelia skirtingus reikalavimus savo nariams, ar kad kai kurie šie reikalavimai, labiau nei kiti, padeda sėkmei, kurią savaip supranta kiekviena visuomenė. Galima pakankamai tvirtai manyti, kad pagrindiniai klasinės sistemos požymiai, kuriuos ką tik palietėme, būdingi visoms industrinėms bei žengiančioms šia kryptimi visuomenėms, netgi ir

socialistinėms, kurių oficiali ideologija neigia klasių egzistavimą. Jei priklausymas tam tikram socialiniam sluoksniui turi tokių veiksmingų padarinių mūsų visuomenėje, kuri yra pakankamai "atvira", tai galima nesunkiai įsivaizduoti, kokie padariniai "uždaresnėse" sistemose. Dar kartą prisiminkime Danielio Lernerio Viduriniųjų Rytų tradicinių visuomenių analizę; šiose šalyse socialinė vieta taip sąlygoja žmogaus identitetą ir lūkesčius (netgi vaizduotėje), kad dauguma vakariečių šiandien to net negali suvokti. Tačiau Europos visuomenės iki industrinės revoliucijos taip baisiai nesiskyrė, ypač savo stratifikacija, nuo Lernerio pateikto tradicinio modelio. Tose visuomenėse visą žmogaus esybę iš karto atspindėjo jo socialinė padėtis, kaip žvilgtelėjus į induisto kaktą pamatai jo kastos žymę.

Tačiau ir mūsų visuomenėje, kurią tarsi apglėbia klasinė sistema, yra dar ir kitų stratifikacijų sistemų, daug griežtesnių ir todėl labiau už klasę lemiančių visą individo gyvenimą. Amerikos visuomenėje akivaizdus to pavyzdys yra rasinė sistema, kurią sociologai dažnai vadina kastų sistemos variantu. Tokioje sistemoje bazinė individo socialinė padėtis (t.y. jo priskyrimas kastinei grupei) apibrėžiama gimimo metu. Bent jau teoriškai jis neturi jokios galimybės pakeisti savo gyvenime šią padėtį. Žmogus gali tapti toks turtingas, koks tik nori, tačiau jis vis tiek yra negras. Arba žmogus gali nusmukti kiek beįmanoma, nugrimzti į visuomenės padugnes, tačiau jis vis tiek yra baltasis. Žmogus gimsta priklausydamas savo kastai ir privalo nugyventi visą gyvenimą neperžengdamas jos ribų bei visų jos sąlygotų elgsenos apribojimų. Žinoma, jis privalo išsirinkti sutuoktinį iš savo kastos, gimdyti naujus kastos narius. Tikrovėje, bent jau mūsų rasinėje sistemoje, yra keletas galimybių "apgauti" visuomenę, pavyzdžiui, ką ir daro šviesiaodžiai negrai "apsimesdami" baltaisiais. Tačiau šios galimybės mažai keičia sistemos esmę.

Nelinksmi faktai apie rasinę sistemą yra per daug gerai žinomi, kad reikėtų į tai pažvelgti nuodugniau. Aišku, kad tokia individo socialinė padėtis kaip negras (tai labiau pasakytina, be abejo, apie pietines valstijas negu šiaurines, tačiau skirtumai šiuo klausimu tarp abiejų regionų nėra tokie dideli, kaip teigia savo teisumu įsitikinę šiaurinių valstijų baltaodžiai gyventojai) reiškia daug siauresnius gyvenimiškų galimybių kanalus negu klasių atveju. Iš tiesų individo klasinio mobilumo galimybes iš esmės lemia jo rasė, kadangi bene pagrindiniai jos suvaržymai yra ekonominio pobūdžio. Taigi žmogaus elgesį, idėjas ir psichologinį identitetą rasė formuoja daug lemiamiau negu klasė.

Tokiõs žmogaus padėties suvaržymų gryniausia (jei galima taikyti šį būdvardį tokiam pasipiktinimą keliančiam reiškiniui) raiškos forma yra tradicinės Pietų visuomenės rasinis etiketas, kai kiekvieną dviejų kastų narių susidūrimą reguliuodavo stilizuotas ritualas, tiksliai numatantis pagerbti vieną pusę, o kitą pažeminti. Net vos truputį nukrypdamas nuo šio ritualo negras rizikuodavo užsitraukti fizinę bausmę, o baltasis - didžiulę gėdą. Rasė nulemdavo daug daugiau, negu kur individas gali gyventi ir su kuo bendrauti. Ji lemdavo žmogaus kalbos intonaciją, gestus, sąmojus ir net prasiskverbdavo į svajones apie išganymą. Tokioje sistemoje stratifikacijos kriterijai tampa metafizinėmis manijomis, pavyzdžiui, viena ponia iš pietinių valstijų pareiškė esanti įsitikinusi, jog jos virėja po mirties keliaus į spalvotųjų žmonių rojų.

Sociologijoje dažnai vartojama sąvoka "situacijos apibrėžtis" *[definicija]*, kurią pirmasis paminėjo amerikiečių sociologas W.I.Thomasas. Tai reiškia, kad socialinė situacija yra tai, kas yra apibrėžiama jos dalyvių. Kitaip tariant, sociologui tikrovė yra apibrėžimo dalykas. Štai kodėl sociologas privalo kruopščiai tirti įvairius žmogaus elgsenos aspektus, net jei jie atrodytų absurdiški ar iliuziniai. Prisimin-

kime ką tik pateiktą pavyzdį apie rasinę sistemą. Biologas ar antropologas gali, vos išgirdę apie baltųjų pietiečių rasinius įsitikinimus, paskelbti, kad šie įsitikinimai yra absoliučiai klaidingi, gali juos atmesti kaip dar vieną mitą, sukurtą žmogaus nežinojimo ar blogos valios, susikrauti daiktus ir keliauti namo. Tačiau kaip tik čia prasideda sociologo darbas. Jis negali taip lengvai atmesti pietiečių rasinės ideologijos kaip nemokšiškumo. Daugeliui socialinių situacijų poveikį daro kvailos nuostatos. Iš tiesų šis kvailumas, kuris apibrėžia situaciją, yra sociologinės analizės dalis. Taigi sociologas "tikrovę" suvokia specifiškai, prie šio požiūrio dar grįšime. Šiuo metu mums svarbu tik atkreipti dėmesį, kad negailestingų suvaržymų, kuriais socialinė padėtis sąlygoja mūsų gyvenimą, negalima panaikinti vien tik iškėlus aikštėn klaidingas idėjas.

Tačiau tai dar ne viskas. Mūsų gyvenimui daro įtaką ne tik mūsų amžininkų tuštybė bei kvailybė, bet ir išmirusios kartos. Maža to, kiekviena tuštybe vis labiau tikima ir ji labiau gerbiama sulyg kiekvienu dešimtmečiu, praeinančiu nuo jos paskleidimo. Kaip nurodė Alfredas Schuetzas, tai reiškia, kad kiekvieną socialinę situaciją, kurioje mums tenka atsidurti, apibrėžia ne tik mūsų amžininkai, bet yra seniai apibrėžę mūsų protėviai. Kadangi mes negalime pasikalbėti su savo proseneliais, jų sugalvotų neteisingų aiškinimų yra paprastai daug sunkiau atsikratyti negu sukurtų mūsų gyvenime. Tą patvirtina ir Fontenelle's aforizmas, kad mirusieji galingesni už gyvuosius.

Tai svarbu pabrėžti, nes iš to matyti, jog netgi tose srityse, kur visuomenė mums lyg ir leidžia pasirinkti, galinga praeities ranka apriboja mūsų pasirinkimą. Grįžkime prie anksčiau minėto pavyzdžio - pora įsimylėjėlių sėdi mėnesienoje. Įsivaizduokime, kad šiuokart šis pasisėdėjimas mėnesienoje yra lemiamas - jis jai pasiperša, ir ji sutinka. Mes žinome, kad šiuolaikinė visuomenė labai griežtai sąlygoja tokį pasirinki-

mą, taip jį palengvindama poroms, atitinkančioms vienas kitą pagal socioekonomines kategorijas, ir darydama dideles kliūtis priešingu atveju. Taip pat aišku, kad tais atvejais, kai gyvieji "jie" nededa jokių sąmoningų pastangų apriboti šios dramos dalyvių pasirinkimą, mirusieji "jie" seniai surašė išsamų tokių dramų scenarijų. Idėją, kad seksualinę trauką galima paversti romantiškomis emocijomis, sugalvojo maždaug XII amžiaus dainiai menestreliai, prikimusiais balsais kutendami aristokratiškų damų vaizduotę. Mintį, kad vyras savo seksualinę potenciją turi sieti nuolatos ir išimtinai su viena ta pačia moterimi - dalytis su ja lova, vonia ir nuoboduliu prie įgrisusių pusryčių stalo, kiek anksčiau paskelbė mizantropiški teologai. O prielaida, kad šio nuostabaus susitarimo iniciatorius turi būti vyras, o moteris nuolankiai paklusti jo energingai piršlybų atakai, siekia dar priešistorinius laikus, kai pirmykščiai kariai pirmą kartą įžengė į taikų matriarchalinį kaimelį ir prievarta išvilko rėkiančias šio kaimelio dukras į savo santuokinį guolį.

Kadangi mūsų senoliai nustatė pagrindines gaires, kaip turėtų rutuliotis mūsų aptariamos poros aistros, tai kiekvienas jų piršimosi žingsnis yra iš anksto nulemtas, numatytas ir - jei norite - "fiksuotas". Tai reiškia ne tik tai, kad jie privalės įsimylėti vienas kitą ir žengti į monogaminę santuoką, kurioje ji neteks savo pavardės, o jis savo mokumo, kad šią meilę bet kokia kaina bus stengiamasi išlaikyti, nes kitaip jų santuoka atrodys aplinkiniams veidmainiška, kad valstybė ir bažnyčia atidžiai stebės jų kitados nustatytą *ménage* - visa tai yra fundamentalios prielaidos, sukurtos daug šimtmečių iki mūsų veikėjų gimimo. Kiekvienas jų piršlybų žingsnis yra taip pat socialinis ritualas, ir (nors visuomet lieka galimybių improvizacijoms) per didelis laisvumas kelia riziką sužlugdyti visos operacijos sėkmę. Taigi mūsų poros veiksmus galima prognozuoti tokia seka (ką teisininkas pavadintų "apdairiu greičiu"): nuo pasimatymų kine iki

pasimatymų bažnyčioje ir apsilankymų vienas kito šeimose; nuo susikabinimų už rankų iki to, ką iš pradžių jie ketino atidėti vėlesniam laikui; nuo planų, kur praleisti vakarą, iki planų, kaip apstatyti savo namą priemiestyje; scena mėnesienoje taip pat turi savo vietą šioje ceremonijų sekoje. Nė vienas iš dalyvių neišgalvojo šio žaidimo ar kokios jo dalies pats. Jie tik nusprendė, kad veiksmas vyks su jais, o ne su kitais galimais partneriais, ir jiems belieka žaisti šį žaidimą. Taip pat jiems nėra jokio pasirinkimo, kas vyks po privalomo pasikeitimo klausimais ir atsakymais ritualo. Šeima, draugai, dvasininkija, juvelyrai ir gyvybės draudėjai, gėlių komponuotojai ir interjero meistrai užtikrina, kad likusi žaidimo dalis būtų žaidžiama pagal nustatytas taisykles. Šiems tradicijų saugotojams, žinoma, nereikia daryti didelio spaudimo pagrindiniams žaidėjams, kadangi jų socialinio pasaulio lūkesčiai jau gerokai anksčiau įtraukti į jų asmeninius planus - jų norai tiksliai sutampa su tuo, ko iš jų tikisi visuomenė.

Jei taip yra net asmeniškiausiuose mūsų gyvenimo dalykuose, tai nesunku numatyti, kad taip vyksta ir kiekvienoje socialinėje situacijoje, su kuriomis susiduriame per savo gyvavimą. Dažniausiai žaidimo taisyklės yra "fiksuotos" seniai iki mums pasirodant scenoje. Mums belieka žaisti su didesniu ar mažesniu entuziazmu. Profesorius, skaitantis paskaitą auditorijai; teisėjas, skelbiantis nuosprendį; pamokslininkas, sakantis pamokslą savo parapijos tikintiesiems; pulko vadas, įsakantis kariuomenei pradėti mūšį, - visi šie asmenys užsiėmę veikla, kuri iš anksto apibrėžta su labai nedidelėmis paklaidomis. Įspūdingos kontrolės ir sankcijų sistemos saugo šių paklaidų svyravimą.

Po šių svarstymų galime pereiti prie sudėtingesnės socialinių struktūrų funkcionavimo sampratos. Sociologinė sąvoka, kuria grindžiama ši samprata, yra "institucija". Institucija paprastai apibrėžiama kaip tam tikras socialinių veiksmų

kompleksas. Taigi mes galime kalbėti apie teisę, klasę, santuoką ar organizuotą religiją kaip apie konstituojančias institucijas. Toks apibrėžimas nepasako mums, kaip institucija susijusi su individų veikla. Vaizdingai į šį klausimą atsakė Arnoldas Gehlenas, šiuolaikinis vokiečių sociologas. Jis suvokia instituciją kaip reguliuojantį faktorių, valdantį žmogaus veiklą taip, kaip instinktai valdo gyvūnų elgesį. Kitaip tariant, institucijos pateikia metodikas, pagal kurias modeliuojamas žmogaus elgesys, priverčiantis eiti jį visuomenės pageidaujamomis vėžėmis. Ir tai pasiekiama pateikiant šias vėžes individui kaip vieninteles galimas.

Štai pavyzdys. Kačių niekas nemoko gaudyti pelių, vadinasi, egzistuoja kažkas katės prigimtyje (instinktas, jei jums patinka ši sąvoka), kas verčia ją taip daryti. Matyt, kai katė pamato pelę, kažkas katės viduje nerimauja: "Suėsk ją! Suėsk! Suėsk ją!" Katė nesiblaško, tiesiog paklūsta vidinio balso šauksmui ir ima vytis nelaimingą pelę (kuriai, tikimės, vidinis balsas kartoja: "Bėk! Bėk! Bėk!"). Panašiai kaip ir Liutheris, katė negali elgtis kitaip. Vėl prisiminkime porelę, kurios piršimąsi taip negailestingai išnarstėme. Kai mūsų vaikinas pirmą kartą pamatė merginą, kuriai buvo lemta išprovokuoti tą poelgį mėnesienoje (jei ne tada, gal kiek vėliau), jis taip pat klaūsė, ką liepia jo vidinis balsas. Iš tolesnio elgesio matyti, kad jaunuolis negalėjo atsispirti tam imperatyvui. Šis imperatyvas - visai ne tai, apie ką galbūt staiga pagalvojo skaitytojas, - apie imperatyvą, iš prigimties būdingą jauniems vyrams, katinams, šimpanzėms, krokodilams, bet šiuo metu jis mūsų nedomina. Mus domina kitas, liepiantis jam "Vesk ją! Vesk ją! Vesk ją!" Šis imperatyvas, skirtingai negu anas, nėra vaikinui įgimtas, o įdiegtas visuomenės, palaikomas šeimos, moralės, religijos, masinių informacijos priemonių bei reklamos. Kitaip tariant, santuoka nėra instinktas, bet tai yra institucija. Nors būdas, kuriuo

nukreipiamas individo elgesys į iš anksto numatytas vėžes, labai panašus į instinktų poveikį, kai šie ima viršų.

Tai ypač akivaizdu, jei bandytume įsivaizduoti, ką mūsų vaikinas darytų, jei nebūtų šio institucionalizuoto imperatyvo. Jis galėtų, žinoma, pasirinkti iš daugybės galimybių. Galėtų bendrauti lytiškai su mergina, o vėliau palikti ją visiems laikams. Arba jis galėtų palaukti, kol gims jos pirmas vaikas, ir tada paprašyti jos dėdės iš motinos pusės auginti jį. Arba galėtų sukviesti savo tris draugužius ir paklausti jų, ar šie nesutiktų turėti merginos kaip bendros žmonos. Arba jis galėtų apgyvendinti merginą savo hareme, kartu su čia jau gyvenančiomis dvidešimt trimis jo žmonomis. Kitaip tariant, jausdamas seksualinį potraukį ir susidomėjimą ta mergina, jis atsidurtų gana keblioje padėtyje. Netgi, tarkim, jei jis būtų studijavęs antropologiją ir žinotų, kad visi anksčiau išvardyti pasirinkimai yra normalūs tam tikrose kultūrose, jam vis tiek būtų labai sunku apsispręsti ir išsirinkti labiausiai norimą iš jų. Štai dabar aišku, kaip institucionalizuotas imperatyvas padeda jam. Tai gelbsti šį vaikiną iš keblios padėties. Jis atmeta visus kitus pasirinkimus, priimdamas tą vienintelį, kurį jo visuomenė iš anksto jam nustatė. Šis imperatyvas neleidžia aniems variantams net prasmukti į vaikino sąmonę, o pateikia jam formulę - "geisti = mylėti = vesti". Vaikinui belieka atkartoti šią suformuluotą programą. Žinoma, jis gali susidurti su kai kuriais sunkumais, tačiau jie iš esmės skiriasi nuo tų, su kuriais susidūrė pirmykštis vyras, kai kirsdamas pirmykštį mišką sutiko pirmykštę moterį ir turėjo kartu su ja sukurti gyvybingą *modus vivendi*. Kitaip tariant, santuokos institucija kryptingai paveikia vaikino elgesį, priverčia jį elgtis pagal tam tikrą modelį. Institucionalizuota visuomenės struktūra sukuria mūsų veiksmų modelius. Tik labai labai retai mes atsiduriame situacijoje, kai reikia patiems kurti naujus elgesio modelius ir vėliau jais vadovautis. Dažniausiai mūsų visos galimy-

bės - pasirinkti arba A modelį, arba B modelį, kurie abu mums apibrėžti *a priori*. Taigi galiu nutarti tapti menininku, o ne verslininku. Tačiau abiem atvejais susidursime su iš anksto nustatytomis taisyklėmis, ką privalome daryti; ir nė vienas iš gyvenimo būdų nebus išrastas mūsų pačių.

Būtina pabrėžti dar vieną Gehleno institucijos teorijos aspektą, kadangi jis bus svarbus vėlesniems mūsų svarstymams - institucijos imperatyvų tariamą neišvengiamumą. Eilinis mūsų visuomenės vaikinas ne tik atmeta daugpatystės ar daugvyrystės galimybes, bet mano, kad tai tiesiog neįsivaizduojama, bent jau jam. Jis įsitikinęs, jog institucionalizacijos sąlygota veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė ontologiškai priimtina. Turbūt ir katė, jei pamąstytų apie pelės persekiojimą, prieitų prie tokios pat išvados. Skirtumas tas, kad katės išvada būtų teisinga, o vaikino - ne. Kaip žinia, katė, kuri nelėktų paskui pelę, būtų biologiškai išsigimusi, galbūt kokios nors piktybinės mutacijos auka, tikra kačių šeimos išdavikė. Tačiau puikiai žinome, kad turėti daug žmonų arba būti vienu iš daugelio moters sutuoktinių visai nereiškia išduoti žmonijos, bet kuria biologine prasme, net vyriškumo. Kadangi pirmasis atvejis yra biologiškai galimas tarp arabų, o antrasis - tarp tibetiečių, tai šie atvejai turėtų būti biologiškai įmanomi ir mūsų vaikinui. Iš tikrųjų, jei jį būtų pavogę iš lopšio ir pakankamai ankstyvame amžiuje nugabenę į visai svetimus kraštus, suaugęs jis nebūtų tapęs šiuo energingu ir daugiau negu truputį sentimentaliu tipišku amerikiečiu iš mūsų mėnesienos scenos, bet greičiausiai taptų smarkiu kelias žmonas turinčiu vyru Arabijoje arba viskuo patenkintu vienu iš daugelio žmonos teisėtų sutuoktinių Tibete. Vadinasi, šis jaunuolis apgaudinėja save (arba, tiksliau sakant, yra apgaudinėjamas visuomenės), kai savo veiksmus toje situacijoje laiko neišvengiamus. Tai reiškia, kad kiekviena institucionalizuota struktūra turi remtis apgavyste ir visa egzistencija visuomenėje yra

šiek tiek apgaulinga. Iš pradžių toks reiškinių perpratimas gali labai sugluminti, tačiau, kaip pamatysime vėliau, iš tikrųjų tai leidžia pamatyti, kad visuomenė gerokai mažiau determinuota, negu manėme iki šiol.

Šį momentą visuomenė, panagrinėjus ją iš sociologinės perspektyvos, mums atrodo lyg didžiulis Alkatrazo kalėjimas. Nuo vaiko džiaugsmo žinoti savo adresą mes priėjome prie suaugusiojo suvokimo, kad dažniausiai korespondencija yra nemaloni. Sociologinė samprata tik padėjo mums tiksliau identifikuoti visus tuos - ir gyvuosius, ir mirusiuosius, - kurie turi privilegijų reguliuoti mums gyvenimą.

Sociologijos nuostata, artimiausia tokiam požiūriui į visuomenę, siejama su Émile Durkheimu ir jo mokykla. Durkheimas pabrėžė, kad visuomenė yra fenomenas *sui generis,* t. y. susiduriame su didžiule realybe, kuri negali būti redukuota ar paaiškinta kitomis sąvokomis. Jis teigė, kad socialiniai faktai yra "dalykai", objektyviai egzistuojantys nepriklausomai nuo mūsų kaip ir gamtos reiškiniai. Jis taip teigė didžia dalimi todėl, kad apsaugotų sociologiją nuo imperialistiškai nusiteikusių psichologų, tačiau jo koncepcija yra reikšminga savaime, atmetus šiuos metodologinius aspektus. "Dalykas" primena, pavyzdžiui, uolą, kurią netyčia aptinka žmogus ir kurios egzistavimas bei pavidalas nepriklauso nuo jo norų. "Dalykas", kuris yra, ir viskas, nepaisant mūsų troškimų bei vilčių, jis gali kada nors nukristi ant mūsų galvų ir užmušti mus. Ta prasme visuomenė yra "dalykų" kolekcija. Teisė turbūt geriau negu kuri kita socialinė institucija iliustruoja šią visuomenės savybę.

Toliau pagal diurkheimišką koncepciją, visuomenė iškyla prieš mus kaip objektyvus faktiškumas. Tai yra *čia,* kažkas, ko negalima paneigti ir su kuo reikia skaitytis. Visuomenė yra mūsų pačių išorė. Ji supa mus, gaubia mūsų gyvenimą iš visų pusių. Mes esame viduje visuomenės, lokalizuoti tam tikrose socialinės sistemos vietose. Ši lokalizacija iš anksto

nustato ir apibrėžia beveik viską, ką mes darome: nuo kalbos iki etiketo, nuo išpažįstamos religijos iki tikimybės užbaigti gyvenimą savižudybe. Socialinė padėtis mūsų norų nepaiso, mūsų pasipriešinimas tam, ką visuomenė primeta ar draudžia, duoda labai mažai naudos, o dažniausiai visai nieko. Visuomenė, kaip objektyvus ir išorinis reiškinys, aiškiausiai stoja prieš mus kaip prievartos forma. Jos institucijos modeliuoja mūsų veiksmus ir net formuoja mūsų lūkesčius. Institucijos atlygina mums, jei išliekame apibrėžtos veiklos ribose. Jeigu jas peržengiame, visuomenė turi daugybę įvairių kontrolės bei prievartos priemonių. Bet kuriuo momentu visuomenės sankcijos pajėgios mus izoliuoti nuo draugų, pasmerkti pajuokai, atimti pragyvenimo šaltinį, laisvę ir - blogiausiu atveju - gyvybę. Visuomenės įstatymai ir moralė gali atrasti įmantriausių pateisinimų kiekvienai iš šių sankcijų, kurioms pritars dauguma mūsų bendrapiliečių, jei jomis baudžiama už nukrypimus nuo normų. Be to, mes esame lokalizuoti visuomenėje ne tik erdvės, bet ir laiko atžvilgiu. Mūsų visuomenė yra istorinis esinys, savo gyvavimo trukme pralenkiantis kiekvieno žmogaus gyvenimą. Visuomenė gyvavo iki mūsų ir pergyvens mus. Ji buvo čia iki mums gimstant ir liks čia po mūsų mirties. Mūsų gyvenimai tėra tik epizodai jos didingame žygyje per laiką. Taigi - visuomenė yra mūsų įkalinimo istorijoje sienos.

5. SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - VISUOMENĖ ŽMOGUJE

Perskaitęs ankstesnį skyrių, skaitytojas gali pagrįstai nuspręsti, kad sociologija pasirengusi perimti iš ekonomikos "niūriojo mokslo" vardą. Skaitytojui pavaizdavę visuomenę

kaip grėsmingą kalėjimą, turėtume nurodyti nors keletą išsigelbėjimo iš šio niūraus determinizmo tunelių. Tačiau prieš bandydami tai, dar truputį sustiprinsime tą niūrumo įspūdį.

Traktuodami visuomenę daugiausiai jos kontrolės sistemų aspektu, į individą ir visuomenę žiūrėjome kaip į du konfrontuojančius vienas su kitu esinius. Visuomenę suvokėme kaip išorinę tikrovę, taikančią prievartą ir darančią spaudimą individui. Jei šį vaizdą taip ir paliksime nemodifikuotą, galima susidaryti visiškai klaidingą įspūdį apie realius savitarpio santykius, pvz., manyti, kad daug žmonių kasdien stengiasi ištrūkti iš šios nelaisvės, kad jie paklūsta kontrolės mechanizmams grieždami iš pykčio dantimis, kad paklusnumo priežastis - baimė to, kas jiems nutiktų priešingu atveju. Ir kasdieninis visuomenės supratimas, ir sociologinė analizė tvirtina, kad tai netiesa. Dauguma mūsų visai nesunkiai pakenčia visuomenės jungą. Kodėl? Žinoma, ne todėl, kad visuomenės galia mažesnė, negu parodėme ankstesniame skyriuje. Tai kodėl gi tada mes nesikankiname taip smarkiai visuomenės gniaužtuose? Sociologinis atsakymas į šį klausimą jau buvo paminėtas - todėl, kad dažniausiai mes patys trokštame to, ko visuomenė tikisi iš mūsų. Mes *norime* paklusti taisyklėms. Mes *norime* vaidinti vaidmenis, kuriuos visuomenė paskyrė. O tai įmanoma ne todėl, kad visuomenės galia yra silpnesnė, bet todėl, kad ji daug kartų stipresnė, negu tvirtinome anksčiau. Visuomenė lemia ne tik tai, ką mes darome, bet ir kas mes esame. Kitaip tariant, socialinė lokalizacija sąlygoja mūsų esybę taip pat kaip ir mūsų elgseną. Kad atskleistume šį esminį sociologinės perspektyvos elementą, panagrinėsime dar tris tyrinėjimo ir interpretavimo sritis: vaidmenų teoriją, žinojimo sociologiją, referentinių grupių teoriją.

Vaidmenų teorija - tai beveik grynai amerikiečių intelektinis atradimas. Kai kurios jos pradinės įžvalgos susijusios su

Williamu Jamesu, tačiau jos tikrieji "tėvai" yra kiti amerikiečių mąstytojai - Charles Cooley ir George Herbertas Meadas. Mūsų tikslas nėra pateikti šios tikrai žavinčios minties raidos atkarpos istorinę apžvalgą. Užuot bandydami nors bendrais bruožais tai nusakyti, mes elgsimės sistemingiau ir pradėsime analizuoti vaidmenų teorijos svarbą, naujai pažvelgdami į Thomaso situacijos apibrėžties koncepciją.

Skaitytojas turbūt prisimena, kad Thomasas suvokė socialinę situaciją kaip tam tikrą tikrovę, dėl kurios susitaria *ad hoc* tie, kurie dalyvauja joje, arba, tiksliau tariant, tie, kurie apibrėžia situaciją. Dalyvaujančio individo atžvilgiu tai reiškia, kad kiekvienoje situacijoje, į kurią jis pakliūna, susiduria su tam tikrais lūkesčiais *[ekspektacija]** ir iš jo reikalaujama atitinkamų reakcijų į šiuos lūkesčius. Kaip jau matėme, kiekvienai socialinei situacijai būdingi labai galingi poveikio mechanizmai, užtikrinantys tas reikiamas reakcijas. Visuomenė gali egzistuoti todėl, kad beveik visada dauguma žmonių bent apytiksliai vienodai apibrėžia svarbiausias situacijas. Šios knygos leidėjo ir autoriaus motyvai gali būti labai skirtingi, tačiau abu pakankamai panašiai apibrėžia knygos "pagaminimo" situaciją, ir to pakanka jų bendrai veiklai. Analogiškai, sėdinčių auditorijoje studentų interesai gali būti skirtingiausi, kai kurie mažai susiję su mokymusi, tačiau dažniausiai šie interesai (tarkim, vienas studentas atėjo rimtai studijuoti dėstomo dalyko, o kitas tiesiog užsirašė į kiekvienus kursus, kuriuos klauso jį dominanti rudaplaukė) gali sugyventi nesužlugdydami situacijos. Kitaip tariant, įmanomas tam tikras situacijos lūkesčių ir reakcijų į juos neatitikimas, kad situacija išliktų sociologiškai gyvybinga. Žinoma, jei situacija apibrėžiama pernelyg skirtingai, neišvengiamai kils socialinis konfliktas ar suirutė - pavyzdžiui, jei kai kurie studentai paskaitą supras kaip

* Turima omenyje tam tikro elgesio šablono laukimas.

pasilinksminimo vakarėlį ar jei knygos autorius visai nekentins išleisti knygos, o kontraktą su leidėju naudos kaip poveikio priemonę kitam leidėjui.

Kadangi individas susiduria su labai skirtingais lūkesčiais skirtingose gyvenimo visuomenėje srityse, šiuos lūkesčius sukuriančios situacijos tarsi išsisklaido į kelias grupes. Studentas gali klausyti dviejų kursų pas du skirtingus profesorius skirtinguose fakultetuose, nors lūkesčiai abiejose situacijose būtų labai skirtingi (tarkim, sąlygoti formalių ir neformalių santykių tarp profesoriaus bei studentų). Nepaisant to, situacijos bus gana panašios viena į kitą ir į kiekvieną ankstesnę žinomą paskaitos situaciją, todėl studentas sugeba abiejose situacijose pakankamai tinkamai reaguoti. Kitaip tariant, abiem atvejais, nors ir truputį skirtingai, jis galės *atlikti* studento *vaidmenį*. Taigi vaidmenį galima apibrėžti kaip tipišką reakciją į tipiškus lūkesčius. Visuomenė jau seniai yra nustačiusi fundamentalią tipologiją. Teatro kalba, iš kurios pasiskolinta vaidmens sąvoka, galime pasakyti - visuomenė pateikia scenarijų visiems *dramatis personae*. Todėl aktoriams tereikia įsijausti į jiems jau prieš pakylant uždangai skirtus vaidmenis. Kol jie vaidina savo vaidmenis pagal šį scenarijų, socialinė pjesė gali sklandžiai tęstis.

Vaidmuo pateikia šabloną, pagal kurį žmogus turi veikti konkrečioje situacijoje. Visuomenėje, kaip ir teatre, vaidmenys skiriasi tuo, kaip tiksliai yra aktoriui pateikiami nurodymai. Pavyzdžiui, paimkime profesijos vaidmenis. Pamatysime, kad antrinių žaliavų rinkėjo vaidmeniui atlikti beveik nėra jokių nurodymų, o gydytojai, dvasininkai ar karininkai turi išmokti visų būdingų manierų, kalbėjimo ir elgsenos įpročių, pvz., karininkiškos laikysenos, dvasininkiškos kalbėsenos ar mokėjimo padrąsinti ligonį. Tačiau, jei vaidmenį laikytume tik reguliuojančiu išoriškai matomų veiksmų šablonu, pražiopsotume jo esminę savybę. Žmogus jaučiasi aistringesnis bučiuodamas, nuolankesnis - klūpėdamas ir

piktesnis - grūmodamas kumščiu. Taigi bučinys ne tik išreiškia aistrą, bet ir kuria ją. Vaidmuo apima tam tikrą veiklą, emocijas ir nuostatas, kurios susijusios su ta veikla. Profesorius, imdamasis veiklos, reikalaujančios išminties, ima jaustis išmintingas. Pamokslininkas patiki savo skelbiamomis tiesomis. Kareivis pajaučia kovos dvasią apsivilkęs uniformą. Kiekvienu atveju prisiimtas vaidmuo sustiprina jausmus ar nuostatas, turėtus iki to. Daugeliu atvejų visgi galima pagrįstai manyti, kad nieko panašaus aktoriaus sąmonėje nebuvo iki gaunant vaidmenį. Kitaip tariant, žmogus tampa protingas paskirtas profesoriumi, tikinčiuoju - įsitraukdamas į veiklą, kurios pagrindinė prielaida yra tikėjimas, pasirengęs mūšiui - žygiuodamas rikiuotėje.

Panagrinėkime tokį pavyzdį. Tarkim, žmogus, neseniai pakeltas į karininkus, ypač jeigu jis iškilo iš eilinių kareivių, iš pradžių truputį varžysis, kai sutikti eiliniai bei puskarininkiai atiduos jam pagarbą. Tikriausiai jis atsakys jiems draugiškai, kone teisindamasis. Nauji ženklai ant uniformos kol kas jam svetimi, tik išoriniai dalykai. Naujasis karininkas gali net sakyti sau ir kitiems, kad jis iš esmės yra tas pats žmogus, tiesiog gavo naujų pareigų (tarp kurių, *en passant*, yra pareiga priimti eilinių bei puskarininkių pagarbą). Tikėtina, kad toks jo požiūris nebus ilgalaikis. Naujam karininko vaidmeniui atlikti šiam žmogui būtina išmokti atitinkamos elgsenos. Ši elgsena turi nustatytą reikšmę. Nepaisant visų veidmainiškų šnekų, kurios įprastos vadinamosiose demokratiškose armijose, pvz., Amerikos, viena iš pagrindinių nuostatų yra ta, kad karininkas yra aukštesnis eilinių ir puskarininkių atžvilgiu, todėl turi teisę į paklusnumą bei pagarbą. Kiekvienas žemesnio rango atstovo kariškas pasisveikinimas yra pagarbos atidavimas, kurį priimantysis laiko savaime suprantamu dalyku. Taigi kiekviena gaunama bei priimama pagarba (žinoma, kartu ir daugybė kitų ceremoninių veiksmų, stiprinančių naująjį statusą) sutvirtina šio

žmogaus naująjį vaidmenį ir jo ontologines prielaidas. Jis ne tik elgiasi kaip karininkas, jis jaučiasi karininkas. Pranyksta varžymasis, teisinimasis bei šypsena, reiškianti "aš toks pat kaip ir jūs vaikinas". Jei netyčia pavaldinys neatiduotų pagarbos ar tą padarytų nepakankamai pagarbiai, mūsų karininkas ne tik ketintų nubausti už karinių nuostatų pažeidimą, bet tiesiog visa savo esybe trokštų, kad būtų atitaisytas nusižengimas nustatytai jo aplinkumos tvarkai.

Būtina akcentuoti mūsų pavyzdyje, kad tokia eiga labai retai yra apgalvota, tyčinė. Mūsų karininkui nereikėjo imti ir apmąstyti dalykų, būtinų jo naujajam vaidmeniui - ką jam privalu jausti bei manyti. Vyksmas stiprus kaip tik todėl, kad yra nesąmoningas ir nereikalauja mąstymo. Šis žmogus tampa karininku beveik taip pat lengvai ir be pastangų, kaip jis užaugo mėlynakis, rudaplaukis, šešių pėdų ūgio vyras. Būtų netikslu tvirtinti, kad jis buvo gana kvailas ar išskirtinis tarp savo draugų. Priešingai, išskirtinis yra tas žmogus, kuris mąsto apie savo vaidmenis ir savo vaidmenų pokyčius (toks tipas, beje, būtų prastas karininkas). Net labai protingi žmonės, iškilus abejonėms dėl jų vaidmenų visuomenėje, dažniau dar labiau pasiners į jiems dvejonių keliančią veiklą, o ne į apmąstymus. Teologas, abejojantis savo tikėjimu, melsis dar uoliau ir dažniau lankysis bažnyčioje; verslininkas, apniktas svarstymų apie savo karjeros prasmę, pradės eiti į darbą net ir sekmadieniais, o teroristas, kamuojamas košmariškų sapnų, pasisiūlys į naktinius "žygius". Ir, žinoma, toks jų elgesys yra visiškai pagrįstas. Kiekvienas vaidmuo implikuoja vidinę discipliną, kurią vienuoliai katalikai pavadintų "ugdymu". Vaidmuo ugdo, kuria, formuoja ir veiksmą, ir veikėją. Yra be galo sunku apsimetinėti šiame pasaulyje. Dažniausiai žmogus tampa tuo, ką vaidina.

Kiekvienas vaidmuo visuomenėje yra susietas su tam tikru identitetu. Kaip jau matėme, kai kurie identitetai yra paprasti ir laikini, pvz., kai kurių profesijų atveju - nebūtini

dideli pokyčiai norint tapti specialistu. Juk nesunku iš antrinių žaliavų rinkėjo tapti naktiniu sargu. Yra žymiai sunkiau iš dvasininko tapti karininku. Yra labai labai sunku virsti baltuoju iš negro. Ir beveik neįmanoma vyrui tapti moterimi. Vaidmenų kaitos lengvumas ar sunkumas neturėtų paslėpti nuo mūsų fakto, kad netgi tie identitetai, kuriuos mes laikome esminiais, yra socialiai paskirti. Kaip yra įgyjami rasės vaidmenys ir su jais susitapatinama, taip yra ir su lyties vaidmenimis. Pasakyti "Aš - vyras" yra lygiai toks pat savo vaidmens apibūdinimas kaip ir pasakymas "Aš - JAV armijos pulkininkas". Mes visi gerai žinome, kad vienas ar kitas žmogus yra vyras, vyriškos lyties, nors net labiausiai jumoro jausmo neturintis despotas neįsivaizduoja esąs gimęs su ant bambagyslės tupinčiu auksiniu ereliu. Bet biologiškai būti vyru yra tik tolimas aidas to ypatingo, socialiai apibrėžto (ir, žinoma, socialiai reliatyvaus) vyro vaidmens, kurio prasmė ir glūdi pasakyme "Aš - vyras". Berniukui nereikia mokytis erekcijos, bet jis turi įgyti ambicijų, išmokti būti agresyvus, konkuruoti su kitais ir įtariai vertinti bet kokią savo švelnumo apraišką. Vyro vaidmuo mūsų visuomenėje reikalauja būtent šių, formuojančių vyro identitetą, dalykų, kurių turi mokytis. Vien erekcijos nepakanka - jei taip būtų, tai daugybė psichoterapeutų netektų darbo.

Apibendrindami vaidmenų teorijos reikšmę, galime pasakyti, kad, sociologijos požiūriu, identitetas yra socialiai įgyjamas, socialiai palaikomas ir socialiai transformuojamas. Naujai "iškepto" karininko pavyzdys gana išsamiai iliustruoja, kaip identitetai įgyjami suaugusiųjų gyvenime. Net ir tie vaidmenys, sudarantys svarbesnę mūsų, kaip psichologai pavadintų asmenybės, dalį, kaip ir anie, susiję su suaugusiųjų veikla, yra įgyjami labai panašiu būdu, sąlygojami socialinių procesų. Tai ne kartą buvo įrodyta tiriant vadinamąją socializaciją, t.y. vaiko ugdymosi gyventi visuomenėje procesą.

Šį procesą turbūt įžvalgiausiai atskleidžia Meado teorija, kuri savojo "aš" genezę tapatina su visuomenės atradimu. Vaikas suvokia, kas jis yra, suprasdamas, kas yra visuomenė. Jis ugdosi vaidinti jam priklausančius išmokti vaidmenis, mokydamasis, pasak Meado, "perimti kitų vaidmenis", o tai, beje, yra žaidimo esminė sociopsichologinė funkcija. Žaisdami vaikai mėgdžioja daugybę socialinių vaidmenų ir taip elgdamiesi suvokia jiems skirtų vaidmenų reikšmę. Viso šito mokomasi ir įmanoma mokytis tik sąveikaujant su kitais žmonėmis - tėvais ar bet kuo kitu, auklėjančiu vaiką. Pirmiausia vaikas imasi vaidmenų *vis-à-vis,* kuriuos Meadas apibūdina "jam reikšmingų kitų", t.y. asmenų, su kuriais artimai bendraujama ir kurių pažiūros lemia vaiko savivokos formavimąsi. Vėliau vaikas patiria, kad vaidinami vaidmenys tinka ne tik artimų žmonių būriui, bet yra susiję su visuomenės lūkesčiais jo atžvilgiu. Šį aukštesnį socialinių reakcijų abstrahavimo lygmenį Meadas vadina "apibendrinto kito" atradimu, t.y. ne tik mama tikisi, kad vaikas bus geras, tvarkingas bei teisingas, to iš jo laukia ir visuomenė. Tik atsiradus tokiai apibendrintai visuomenės sampratai, gali pradėti formuotis aiškus savęs suvokimas. Taip vaikas patiria, kad "Aš" ir "visuomenė" yra dvi tos pačios monetos pusės.

Kitaip tariant, identitetas nėra kažkas "duota", bet jis įgyjamas socialinio pripažinimo veiksmais. Mes tampame tokie, kokiais mus laiko. Tą pačią mintį išreiškia ir garsusis Cooley'o savojo "aš" palyginimas su atspindžiu veidrodyje. Tai, žinoma, nepaneigia, kad esama individo įgimtų ypatybių, gaunamų kaip genetinis palikimas, nepriklausomų nuo socialinės aplinkos, kurioje jam tenka atsiskleisti. Mūsų žinios apie žmogaus biologiją kol kas neleidžia tiksliai pasakyti, ar tai teisinga. Tačiau žinome, kad ir tuose genetikos apribuose yra daug erdvės socialiniam formavimuisi. Net jei neišspręstas biologines problemas atidėtume į šalį, galėtu-

me tvirtinti, kad būti žmogišku - reiškia, kad tave pripažįsta esant žmogišką, lygiai taip pat, kaip būti tam tikru žmogumi reiškia, kad tave pripažįsta kaip tokį. Vaikas, nepatyręs žmogiškos meilės bei dėmesio, tampa kietaširdis. Vaikas, su kuriuo elgiamasi pagarbiai, pats ima gerbti save. Berniukas, apie kurį visi mano būsiantį *schlemiel*, toks ir tampa: visų laikomas siaubą keliančiu karo dievaičiu, pradeda galvoti apie save bei elgtis atitinkamai kaip derėtų tokiam asmeniui ir, žinoma, sutapatina savo identitetą su jau minėtais lūkesčiais.

Identitetai yra socialiai įgyjami. Jie turi būti taip pat socialiai palaikomi ir tvirtinami. Žmogus negali būti žmogumi pats sau ir, žinoma, pats sau negali turėti jokio identiškumo. Karininkas savo, kaip karininko, savivaizdį gali išlaikyti tik socialiniame kontekste, kai kiti asmenys sutinka pripažinti šį jo identitetą. Jei staiga netenkama šio pripažinimo, tai paprastai neilgai trukus savivaizdis žlunga.

Atvejai, kai staiga netenkama visuomenės pripažinimo, padės geriau suvokti socialinį indentiteto pobūdį. Pavyzdžiui, žmogus, per vieną naktį iš laisvo piliečio tapęs nusikaltėliu, pats patiria, kaip staiga jo ankstesniam savivaizdžiui iškyla grėsmė. Šis žmogus gali iš paskutiniųjų stengtis jį išlaikyti, tačiau dabartinėje aplinkoje nebus kitų asmenų, patvirtinančių jo senąjį identitetą, ir žmogus nebegalės jo išlaikyti net savo sąmonėje. Gąsdinančiai greitai jis pamatys, kad elgiasi taip, kaip tikimasi iš nuteistojo, ir jaučia taip, kaip laukiama iš kalinio. Būtų neteisinga šį procesą vertinti paprasčiausiai tik kaip asmenybės dezintegraciją. Teisingiau šį reiškinį būtų vertinti kaip asmenybės reintegracijos procesą, kurio sociopsichologinė dinamika visai nesiskiria nuo senojo indentiteto integracijos proceso. Anksčiau visi šį žmogų supantys jam svarbūs asmenys laikė jį atsakingu, oriu, supratingu ir turinčiu meninį skonį. Todėl jis įstengė būti toks. Dabar kalėjimo sienos skiria jį nuo tų, kurių

pripažinimas padėjo jam teigti šias savybes. Tačiau šiuo metu jį supa žmonės, manantys, kad jeigu tik jo neprižiūrėsi, jis elgsis neatsakingai, kiauliškai, savanaudiškai, visai nesirūpins, kaip atrodo. Šie naujieji lūkesčiai yra tipiški kalinio vaidmeniui, kuris atliepia juos, kaip ir senieji buvo suaugę su kitu elgsenos šablonu. Abiem atvejais identitetą formuoja elgesys, o elgesį lemia konkreti socialinė situacija.

Ypatingi atvejai, kai visiškai žlunga individo senasis identitetas, tiesiog ryškiau parodo kasdienio gyvenimo procesus. Mes gyvename pripažinimų ir nepripažinimų brūzgynuose. Mes dirbame geriau, jei mus paremia viršininkai. Mums sunku būti mikliais, jei pažįstami mus laiko nerangiais. Mes tampame sąmojingi, kai žmonės tikisi linksmumo iš mūsų, mes tampame įdomiomis asmenybėmis, kai žinome, kad tokia mūsų reputacija. Intelektas, humoras, fiziniai įgūdžiai, religingumas ir net seksualinė potencija vienodai gyvai reaguoja į kitų lūkesčius. Dabar galime lengviau suvokti jau minėtą dalyką - žmonės renkasi draugus taip, kad šie sustiprintų savojo "aš" suvokimą. Trumpai tariant, tapimas socialinės grupės nariu *[socialinė afiliacija]* visada susijęs su identiteto pasirinkimu. Ir atvirkščiai, kiekvienam identitetui, kad jis išsilaikytų, būtina tam tikra socialinė afiliacija. Panašūs žmonės buriasi draugėn ne dėl malonumo, o iš būtinybės. Intelektualas tampa storžieviu prievarta paimtas į armiją. Studentas teologas, kuo arčiau įšventinamas, tuo labiau pameta humoro jausmą. Darbininkas, viršydavęs visas normas, gavęs iš administracijos medalį, pasiekia dar daugiau. Dėl savo vyriškumo abejojęs jaunuolis tampa tarsi ugnis lovoje, jei sutinka merginą, kuriai jis - įsikūnijęs Don Žuanas.

Šias mintis galima susieti su ankstesnio skyriaus idėjomis: individas nustato savo vietą visuomenėje socialinės kontrolės sistemų rėmuose, o kiekviena jų apima identitetą kuriančias priemones. Kiek tik sugebėdamas, individas sten-

giasi manipuliuoti savo socialiniais ryšiais ir priklausymu įvairioms grupėms (ypač artimųjų žmonių) taip, kad stiprintų identitetus, jam teikusius pasitenkinimą: jis veda merginą, kuri įsitikinusi, kad jis turi ką pasakyti, pasirenka draugus tuos, kurie mano, kad jis įdomi asmenybė, renkasi profesiją, kuri žada pripažinimą ir dideles perspektyvas. Žinoma, ne visada tai įmanoma, ir žmogui tada tenka dėti visas pastangas, kad geriausiai pasinaudotų jam primestais identitetais.

Tokia identiteto sociologinė perspektyva leidžia geriau suprasti išankstinių nuostatų, t.y. prietarų, žmogišką prasmę. Būtent - mes su šiurpu suvokiame, jog prietarai lemia aukos, patekusios į baudėjų rankas, ne tik fizinę baigtį, bet ir sąmonę, kadangi šią formuoja jų lūkesčiai. Baisiausia tai, kad žmonių prietarai priverčia jų auką supanašėti su prietarų sukurtuoju vaizdiniu. Antisemitinėje aplinkoje gyvenančiam žydui reikia iš visų jėgų stengtis, kad jis netaptų vis panašesnis į antisemitų sukurtą stereotipą, tas pats pasakytina apie rasistinėje visuomenėje gyvenantį negrą. Šios pastangos bus sėkmingos, t.y. prietarai nesugniuždys individo, tik tada, jei šis ras atsvarą jam artimiausioje aplinkoje, kurioje yra palankiai vertinamas. Nežydų pasaulis gali laikyti žmogų dar vienu niekingu bei nemėgstamu žydu ir atitinkamai elgtis su juo, tačiau tokį jo vertės nepripažinimą gali atsverti jo vertinimas žydų bendruomenėje, pvz., kaip geriausio Talmudo aiškintojo Latvijoje.

Turint omenyje šio negailestingo pripažinimų žaidimo sociopsichologinį variklį, mūsų neturėtų stebinti tai, kad "žydų identiteto" problema iškilo tik moderniųjų Vakarų žydams, kai asimiliacija su supančiu nežydiškuoju pasauliu pradėjo silpninti pačios žydų bendruomenės pajėgą suteikti savo nariams identitetus, priešingus antisemitizmo sukurtiesiems. Kadangi individas priverstas žiūrėti į save tokiame veidrodyje, kuriame mato save lyg klastingą siaubūną, tai

jam tenka tiesiog karštligiškai ieškoti kitų žmonių su kitais veidrodžiais, nes antraip pamirš, kad turėjo kitokį veidą. Kitaip tariant, žmogaus orumas yra socialinio susitarimo dalykas.

Panašią visuomenės ir identiteto sąsają galima matyti tais atvejais, kai dėl kokių nors priežasčių individo identitetas radikaliai pasikeičia. Identiteto transformacija, kaip jo genezė bei palaikymas, yra socialinis procesas. Jau anksčiau parodėme, kad norint naujai interpretuoti savo praeitį ar pakeisti vieną savivaizdį kitu, yra būtina sąmokslininkų grupė, kuri paremtų šias metamorfozes. Tai, ką antropologai vadina įšventinimo ritualu, yra išstumimas senojo identiteto (pvz., vaiko) ir iniciacija į naująjį identitetą (suaugusiojo). Moderniosiose visuomenėse yra švelnesnių įšventinimo apeigų, pvz., sužadėtuvių institucija - individas, sąmoksliškai dalyvaujant visiems suinteresuotiems asmenims, lengvai peržengia slenkstį, skiriantį viengungio laisvę ir santuokos nelaisvę. Jei nebūtų šios institucijos, paskutiniu momentu supanikuotų daug daugiau vyrų, išsigandusių to, ką jie prisiima.

Mes jau matėme, kaip "kaita" pakeičia identitetus tokiose gerai apgalvotose situacijose kaip religinis ugdymas ar psichoanalizė. Vėl paimkime pastarąją kaip pavyzdį. Ji sukuria intensyvią socialinę situaciją, kurioje individas yra priverčiamas atsisakyti savo senojo savivaizdžio ir prisiimti naująjį identitetą, kurį jam numatė psichoanalitinė ideologija. Ką psichoanalitikai vadina "perkėlimu" - intensyvius analitiko ir analizuojamojo socialinius santykius - iš esmės yra sukūrimas dirbtinės socialinės aplinkos, kurioje gali vykti transformacijos alchemija, t. y. kurioje ši alchemija gali tapti įtikima individui. Kuo ilgiau tęsiasi šie santykiai ir kuo jie intensyvesni, tuo labiau individas įsigyvena į savo naująjį identitetą. Pagaliau kai individas yra "išgydytas", jis visai susitapatina su naujuoju identitetu. Todėl netiktų, marksis-

tiškai kvatojant, atmesti psichoanalitiko tvirtinimą, kad jo gydymas efektyvesnis, jei pacientas lankosi pas jį dažniau bei ilgesnį laiką ir moka nemažus pinigus. Nors, žinoma, psichoanalitikas yra finansiškai suinteresuotas tokia padėtimi, tačiau ir sociologiškai visai įtikėtina, kad ši pozicija yra teisinga. Naujas identitetas - štai ką iš tikrųjų "daro" psichoanalizė. Individo įsigyvenimas į šį naująjį identitetą stiprėja tuo intensyviau, kuo daugiau laiko bei pinigų jis paaukojo jam kurti. Akivaizdu, kad tam paaukojęs porą gyvenimo metų ir keletą tūkstančių sunkiai uždirbtų dolerių, žmogus sunkiai begalės atmesti visą šį reikalą kaip apgavystę.

Tokio pat tipo "alcheminė" aplinka sukuriama "grupinės terapijos" atvejais. Dabartinis jos populiarumas Amerikos psichiatrijoje negali būti vertinamas vien tik kaip ekonominė racionalizacija. "Grupinės terapijos" sociologinis pagrindimas - remiamasi visiškai teisinga prielaida, kad grupės spaudimas padeda individui greičiau priimti jam pateikiamą naują veidrodinį savęs vaizdą. Šiuolaikinis sociologas Ervingas Goffmanas vaizdingai aprašė, kaip pasireiškia grupės spaudimas psichiatrinėje ligoninėje, kur pacientai psichiatrinei interpretacijai galiausiai "parduoda" savo egzistenciją, kuri ir yra "terapinės" grupės pamatas.

Tokie patys procesai vyksta norint "palaužti" visą individų grupę ir priversti kiekvieną jos narį priimti naują savęs apibrėžtį. Taip atsitinka apmokant naujokus armijoje ir - daug intensyviau - rengiant pastovius armijos kadrus, pvz., karo akademijose. Taip vyksta apmokant bei "ugdant" kadrus totalitarinėms struktūroms, tokioms kaip nacistų SS ar komunistų partijos elitas. Tai jau daugybę amžių vyksta vienuolynų noviciatuose. Moksliškai tiksliai mūsų dienomis šią metodiką pritaikė totalitarinių sistemų slaptosios tarnybos, "praplaudamos" savo aukų smegenis. Tokių metodikų žiaurumas, palyginti jas su kasdieniškesnėmis iniciacijomis,

sociologiškai gali būti paaiškinamas, kad identitetą siekiama radikaliai pakeisti ir šiais atvejais funkcionalia būtinybe, kad ištikimybė jau pakeistam identitetui būtų atspari naujoms "kaitoms".

Vaidmens teorija ir jos logiškos išvados pateikia mums patogų, stenografišką būdą įvairiai socialinei veiklai aprašyti. Maža to, ši teorija suteikia mums sociologinės antropologijos žinių - požiūrį į žmogų, grindžiamą jo egzistencija visuomenėje. Toks požiūris leidžia mums suvokti, kad žmogus vaidina draminius vaidmenis grandioziniame visuomenės vaidinime ir, kalbant sociologiškai, jis *yra* ta kaukė, kurią turi dėvėti, kad atliktų vaidmenį. Asmenybė, arba žmogiškoji persona, dabar iškyla vaidinimo kontekste atitinkamai pagal savo teatrinę etimologiją (*persona* - terminas aktoriaus kaukėms klasikiniame teatre įvardyti). Persona yra suvokiama kaip vaidmenų visuma, kur kiekvienam vaidmeniui yra priskirtas tam tikras identitetas. Personos sugebėjimus galima įvertinti pagal tai, kiek vaidmenų ji geba atlikti. Taigi asmenybės biografija dabar mums atrodo kaip nenutrūkstama seka teatro vaidinimų, vaidinamų skirtingoms auditorijoms, kai kartais aktoriui tenka visiškai pakeisti kostiumus ir visuomet privalu būti tuo, ką vaidina.

Toks sociologinis požiūris į asmenybę yra daug didesnis iššūkis mūsų įprastiniam savęs suvokimui nei daugelis psichologinių teorijų. Šis požiūris meta iššūkį vienai mėgstamiausių mūsų prielaidų apie savąjį "aš" - jo vientisumą. Žiūrint iš sociologijos pozicijų, "aš" jau nebe tvari vienovė, pereinanti iš vienos situacijos į kitą, o greičiau procesas, nuolat kuriamas ir perkuriamas kiekvienoje socialinėje situacijoje, į kurią patenkama. Anot sociologų, tą vienovę telaiko plonas atminties siūlas. Koks jis nestiprus, liudija praeities reinterpretavimo aptarimas. Pripažįstant tokį supratimą, neįmanoma remtis ir pasąmoninga "aš" dalimi, kaip slepiančia "tikrąjį" "aš" turinį, nes ir tą, tariamai nesą-

moningą, dalį formuoja socialiniai faktoriai lygiai taip pat, kaip ir tą, kuri laikoma sąmoninga. Kitaip tariant, žmogus nėra *taip pat* ir socialinė būtybė, bet jis yra socialus kiekvienu savo egzistencijos aspektu, kuris atviras empiriškai tyrinėti. Toliau, žiūrint sociologiškai, jei kažkas norėtų sužinoti, kas individas "iš tikrųjų" yra tame vaidmenų ir identitetų kaleidoskope, į tokį klausimą tegalima atsakyti išvardijant situacijas, kuriose jis yra vienoks, ir situacijas, kuriose jis yra kitoks.

Aišku, kad tokios transformacijos negali vykti *ad infinitum* ir kad vienos yra lengvesnės už kitas. Individas taip pripranta prie kai kurių identitetų, kad net kai kinta jo socialinė situacija, jam sunku žengti koja kojon kartu su naujais lūkesčiais jo atžvilgiu. Tą labai akivaizdžiai patvirtina sunkumai, su kuriais susiduria sveiki ir praeityje labai energingi žmonės, kai yra priversti išeiti į pensiją. Sugebėjimas keisti savąjį "aš" priklauso ne tik nuo socialinio konteksto, bet ir nuo to, kaip stipriai buvo priprasta prie ankstesniųjų identitetų, ir gal dar nuo kai kurių paveldimų savybių. Šios mūsų modelio modifikacijos yra būtinos, kad išvengtume mūsų pozicijos radikalizavimo, bet jos nelabai sumenkina išvadą apie savojo "aš" nevientisumą, kurią atskleidžia sociologinė analizė.

Šis nelabai vaizdus antropologinis pavyzdys primena kitą, pateiktą Indijoje ankstyvosios budistų psichologijos: "aš" buvo lyginama su ilga žvakių eile, kurių kiekviena uždega šalia esančios knatą ir pati tuo momentu užgęsta. Budistų psichologai šį įvaizdį naudojo siekdami paneigti induistų supratimą apie sielos persikėlimą - taip norėdami įrodyti, kad nėra nieko, kas pereitų iš vienos žvakės į kitą. Šis įvaizdis puikiausiai atitinka ir mūsų antropologinį modelį.

Iš viso to gali susidaryti įspūdis, kad iš tikrųjų nėra esminio skirtumo tarp daugumos žmonių ir tų, kuriuos psichiatrai vadina "susiskaidžiusiomis komplikuotomis as-

menybėmis". Jei kas nors primygtinai tvirtintų čia žodį "esminis", sociologas su tuo galėtų sutikti. Tikrasis skirtumas tas, kad "normalūs" žmonės (t.y. tie, kuriuos tokiais laiko jų visuomenė) tiesiog privalo, yra verčiami išlaikyti įvairių vaidinamų vaidmenų ir jų sąlygotų identitetų dermę bei logiškumą. Šis suvaržymas yra ir išorinis, ir vidinis. Išorinis - tai kiti žmonės, su kuriais individui tenka žaisti savo socialinius žaidimus ir nuo kurių pripažinimo priklauso jo vaidmenys. Jiems reikia, kad individas pasauliui laiduotų bent reliatyviai tvarų, darnų savo atvaizdą. Yra leidžiama, kad vaidmenys mažumą nesiderintų, tačiau peržengęs šias tolerancijos ribas individas netenka visuomenės pripažinimo ir apšaukiamas moralės laužytoju ar netekusiu proto. Visuomenė nedraudžia, jei žmogus darbe yra tironas, o namie - vergas, tačiau ji neleis jam apsimesti policijos komisaru ar dėvėti priešingos lyties drabužių. Norinčiam neperžengti susitartų maskarado ribų tenka griebtis sudėtingų manevrų, kad būtų tikras, jog vaidmenys liks atskirti vienas nuo kito. Tirono vaidmeniui darbe iškyla pavojus, jei direktorių tarybos susirinkime pasirodo šio žmogaus žmona, o jei žmogus garsėja kaip rafinuotas *raconteur* vienoje draugijoje, šiam jo vaidmeniui gali labai pakenkti kas nors iš kitos draugijos, laikančios jį visada nusišnekančiu vyruku. Toks vaidmenų atskyrimas vis labiau įmanomas mūsų šiuolaikinėje miestų civilizacijoje, kuri yra anoniminė ir turi labai greitas transporto priemones. Tačiau vis tiek slypi pavojus, kad netikėtai susitiks keli žmonės, kurių nuomonės apie kitą asmenį yra visai prieštaringos, ir visa jo režisūra pakibs ant plauko. Žmona su sekretore gali susitikti prie kavos puodelio ir abi tiek "namų vergą", tiek "įstaigos tironą" paversti pasigailėtinu žmogėnu, praradusiu esmę. Tuomet jam prireiks psichoterapeuto, kad vėl sulipdytų į vieną naują tvirtą žmogelį.

Žmogų veikia ir vidinis suvaržymas, greičiausiai sąlygojamas giluminio psichologinio poreikio suvokti save kaip visumą. Net šiandieninis miestietis, maskaradų dalyvis, vaidinantis tarpusavyje nesuderinamus vaidmenis skirtingose gyvenimo srityse, gali jausti vidinę įtampą, nors ir sėkmingai sugeba kontroliuoti išorinį spaudimą, tiksliai atskirdamas savo *mises en scène* vienas nuo kitų. Kad išvengtų tokio nerimo, žmonės paprastai išskaido savo sąmonę taip pat sėkmingai kaip ir elgesį. Tai nereiškia, kad jie "nustumia" savo prieštaringus identitetus į kažkokią "pasąmonės" sritį, dėl kurios egzistavimo, turėdami omenyje savo modelį, galime pagrįstai abejoti. Mes veikiau manome, kad jie sutelkia savo dėmesį tik į konkretų identitetą, kurio reikia tuo momentu. Kiti identitetai tada neilgam pamirštami. Šį procesą geriausiai iliustruotų, kaip visuomenės netoleruojamas seksualinis elgesys ar bet kokio pobūdžio moraliai abejotini veiksmai atskiriami sąmonėje. Žmogus, kuris praktikuoja, tarkim, homoseksualinį mazochizmą, turi tiksliai suformuotą identitetą, reikalingą tik tokiems atvejams. Kai tokia pasitaikiusi proga baigiasi, jis šį identitetą "palieka", taip sakant, už durų ir grįžta namo kaip mylintis tėvas, rūpestingas vyras ar gal net aistringas savo žmonos meilužis. Analogiškai, teisėjas, nuteisdamas žmogų myriop, atskiria identitetą, lėmusį tokį sprendimą, nuo kitos savo sąmonės dalies, sąlygojančios tai, kad jis yra geras, tolerantiškas bei jautrus žmogus. Nacistų koncentracijos stovyklos viršininkas, rašantis sentimentalius laiškus savo vaikams, yra vienas iš kraštutinių atvejų, nuolat pasitaikančių visuomenėje.

Būtų visiškas nesusipratimas, jei skaitytojas iš visų šių mūsų svarstymų imtų galvoti, kad mes pateikiame vaizdą visuomenės, kurioje visi kuria intrigas, sąmokslus ir tyčia maskuojasi, kad apgaudinėtų bei kvailintų savo bendrapiliečius. Priešingai, vaidinamų vaidmenų ir identitetų kūrimo procesai paprastai yra neapgalvojami ir neplanuojami, be-

veik automatiški. Ką tik čia minėti psichologiniai poreikiai išlaikyti savivaizdžio darnumą užtikrina tai. Tyčinėms apgavystėms būtina psichologinė savikontrolė, o tai būdinga nedaugeliui žmonių. Štai kodėl nenuoširdumas - gana retas reiškinys. Daugumą žmonių yra nuoširdūs, nes taip yra lengviausia psichologiškai. Taigi jie tiki savo poelgiais, savo patogumui pamiršdami prieš tai buvusius, ir laimingai žengia per gyvenimą, įsitikinę, kad jie lemia visus jo reikalavimus. Nuoširdumas - tai sąmoningumas žmogaus, kuris pats save apgaudinėja. Arba, kaip teigia Davidas Riesmanas, nuoširdus žmogus yra tas, kuris tiki savo paties propaganda. Jau aptartos sociopsichologinės dinamikos požiūriu, yra labiau tikėtina, kad budeliai nacistai buvo nuoširdūs kalbėdami apie save, jog biurokratizmas privertė susidurti su nemaloniomis būtinybėmis, kurios iš tikrųjų buvo nemalonios ir jiems patiems, negu manyti, kad taip jie sako tik norėdami pelnyti teisėjų palankumą. Jų žmogiška sąžinės graužatis yra tikriausiai tokia pat nuoširdi kaip ir ankstesnis žiaurumas. Kaip teigia austrų rašytojas Robertas Musilis, kiekvieno žudiko širdyje yra kertelė, kurioje jis išlieka visad tyras bei nekaltas. Gyvenimo periodai keičia vienas kitą, ir žmogus turi keisti savo veido išraišką taip, kaip jis keičia drabužius pagal metų laikus. Šiuo metu mūsų nedomina tokios "charakterio stokos" psichologiniai sunkumai ar etinė reikšmė. Mes norime tik pabrėžti, kad taip yra priimta, normalu.

Norėdami susieti tai, kas čia pasakyta apie vaidmenų teoriją, su tuo, kas ankstesniame skyriuje buvo teigiama apie kontrolės sistemas, mes aptarsime dar vieną reiškinį, kurį Hansas Gerthas ir G. Wrightas Millsas pavadino "asmens atranka". Kiekviena socialinė struktūra atsirenka tuos asmenis, kurie būtini jai funkcionuoti, ir vienaip ar kitaip atmeta tuos, kurie netinka. Jei nėra tinkamų asmenų iš ko pasirinkti, juos reikia pramanyti, arba, tiksliau kalbant, jie bus

kuriami atsižvelgiant į reikiamas specifikacijas. Taip socializacijos ir "ugdymo" procesais visuomenė "gamina" tarnautojus, reikalingus savo gyvavimui. Sociologas apverčia aukštyn kojom įprastą mintį, kad tam tikros institucijos atsiranda, nes aplinkui yra tam tikrų žmonių. Priešingai, žiaurūs kariai atsiranda, nes reikia pasiųsti armijas, pamaldūs žmonės - nes reikia statyti bažnyčias, mokslininkai - nes reikia užpildyti universitetus, ir žmogžudžiai - nes reikia kai ką nužudyti. Neteisinga būtų sakyti, kad kiekviena visuomenė turi tokius žmones, kokių verta. Greičiau, kiekviena visuomenė susikuria tokius žmones, kurių jai reikia. Čia mus truputį galėtų paguosti tai, kad šis kūrimo procesas kartais susiduria su techniniais sunkumais. Vėliau pamatysime, kad jis gali būti ir sabotuojamas. Taigi matome, kad vaidmenų teorija ir jos išvados - tai labai svarbi žmogaus egzistencijos sociologinės perspektyvos dimensija.

Vaidmenų teorija nupiešia vaizdingą visuomenės žmoguje vaizdą; panašių įžvalgų, tik pasirinkdama visiškai skirtingus išeities taškus, pateikia ir vadinamoji žinojimo sociologija. Skirtingai nuo vaidmenų teorijos, žinojimo sociologija yra europietiškos kilmės. Šį terminą pirmasis pavartojo vokiečių filosofas Maxas Scheleris trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje. Kito Europos mokslininko, Karlo Mannheimo, paskutiniuosius gyvenimo metus praleidusio Anglijoje, dėka anglosaksų mąstytojai atkreipė dėmesį į šią naują kryptį. Dabar nesigilinsime į labai intriguojančią žinojimo sociologijos intelektinę kilmę, kur rastume Marxą, Nietzsche'ą ir vokiečių istoricizmą. Mūsų temai žinojimo sociologija pravarti, nes parodo, kad idėjos, kaip ir žmonės, yra socialiai lokalizuotos. Mūsų tikslams užteks kaip tik tokio žinojimo sociologijos apibrėžimo: tai sociologijos sritis, besidominti idėjų socialine lokalizacija.

Žinojimo sociologija geriau nei bet kuri kita sociologijos šaka paaiškina, ką reiškia pasakymas, kad sociologas - tai

vyrukas, nuolat klausinėjantis *"Kas taip sako?"* Ji atmeta pretenzingus teiginius, kad mintis gimsta nepriklausomai nuo socialinio konteksto, kuriame konkretūs žmonės mąsto apie konkrečius dalykus. Net visai abstrakčių idėjų, kurios, atrodo, labai mažai susijusios su socialiniais dalykais, atveju, žinojimo sociologija stengiasi tiesiogiai susieti mąstymą su mąstytoju ir su jį supančiu socialiniu pasauliu. Tai nesunkiai pastebima tais atvejais, kai idėja padeda įteisinti kokią nors socialinę situaciją, t.y. ją paaiškina, pateisina ir apgina.

Paimkime paprastą pavyzdį. Tarkime, kad pirmykštei bendruomenei kokio nors būtino maisto buvo galima gauti tik augavietėje, kurią norint pasiekti, reikia keliauti per pavojingus, rykliais knibždančius vandenis. Dukart per metus genties vyrai savo menkais laiveliais keliauja atgabenti šio maisto. Dar tarkime, kad šios bendruomenės religija teigia, kad kiekvienas vyras, nedalyvausiantis šioje kelionėje, neteks vyriškumo, išimtis daroma tik žyniams, kurių vyriškumą padeda išsaugoti jų kasdienės aukos dievams. Toks tikėjimas suteikia motyvaciją tiems, kurie, rizikuodami savo gyvybe, leidžiasi į pavojingą kelionę, ir kartu pateisinimą žyniams, kurie visada lieka namie. Aišku, šiuo atveju galime įtarti, kad šią teoriją pirmiausiai sukūrė žyniai. Kitaip tariant, manysime, kad tai žynių ideologija. Tačiau anaiptol nereiškia, kad ji nefunkcionali visai bendruomenei - juk kažkas turi leistis į kelionę, kitaip būtų badas.

Mes kalbame apie ideologiją, kai tam tikra idėja visuomenėje tarnauja turto valdymo teisei įteisinti. Labai dažnai, tačiau ne visada, ideologijos sistemiškai iškreipia socialinę tikrovę, kad galėtų atsiskleisti ten, kur pajėgios šią funkciją realizuoti. Analizuodami profesinių grupių sukurtas kontrolės sistemas, matėme, kaip ideologijos gali įteisinti tokių grupių veiklą. Ideologinis mąstymas gali apimti ir didesnes žmonių bendrijas. Pavyzdžiui, pietinės Amerikos rasinė mitologija padeda įteisinti socialinę sistemą, įprastą milijo-

nams žmonių. "Laisvo verslo" ideologija padeda užmaskuoti didžiųjų Amerikos korporacijų, kurias su seno tipo verslininku sieja bendras bruožas - tvirtas pasiryžimas apgaudinėti žmones, monopolistines tendencijas. Marksistinė ideologija padeda įteisinti komunistų partijos aparato, kurio interesai tiek turi bendro su Karlo Marxo, kiek Elmero Gantry'o su Apaštalo Pauliaus, neribotą valdžią. Kiekvienu atveju ideologija pateisina grupės, kurios valdymo teisėms atstovauja, veiksmus ir taip interpretuoja socialinę tikrovę, kad šis pateisinimas tampa visai įtikimas. Ši interpretacija dažnai atrodo keista ir groteskinė pašaliečiui, kuris "nesupranta problemos esmės" (t.y. kuris nesusijęs su turtinėmis teisėmis). Pietų Amerikos rasistas turi tvirtinti ir kad baltąją moterį nupurto net mintis apie lytinius santykius su negru, ir kad menkiausias rasinis draugiškumas tiesiog išprovokuoja tokius santykius. Korporacijos vadovas tvirtai gins savo nuomonę, jog tvirtų kainų politika gina laisvąją rinką. O komunistų partijos sekretorius sugebės paaiškinti, kad teisės būti išrinktam suteikimas tik partijos "palaimintiems" asmenims yra tikrosios demokratijos išraiška.

Dar kartą būtina akcentuoti, kad paprastai tokius požiūrius skleidžiantys žmonės yra visiškai nuoširdūs. Moralinės pastangos sąmoningai meluoti per sunkios daugumai žmonių. Daug lengviau apgaudinėti save. Todėl yra svarbu atskirti ideologijos sąvoką nuo melo, apgaulės, propagandos ar triuko sampratų. Melagis būtent žino, kad jis meluoja. Ideologas to nežino. Nekvaršinsime sau galvos, kuris iš jųdviejų etiškai pranašesnis. Tik dar kartą akcentuojame neplanuojamą bei nesvarstomą įprastinį visuomenės gyvavimo būdą. Dauguma konspiracijos bei sąmokslo teorijų labai pervertina intelektinį sąmokslininkų įžvalgumą.

Ideologijos gali funkcionuoti ir "latentiškai", pavartokime Mertono apibūdinimą, pasakytą kitame kontekste. Dar

kartą grįžkime į Amerikos pietines valstijas. Čia yra įdomus geografinis sutapimas tarp Juodosios Juostos* ir Biblijos Juostos**. Taigi apytikriai ta pati sritis, kurioje vykdoma pietinių valstijų rasinė politika, beveik visai nepakitusi nuo savo pradžios, yra ir ultrakonservatyviojo, fundamentalistinio protestantizmo židinys. Šį sutapimą galima paaiškinti istoriškai. Prieš pilietinį JAV karą vyko didieji denominacijų skilimai vergovės klausimu, ir nuo tų laikų pietinių valstijų protestantizmas yra izoliuotas nuo liberalesnių religinės minties srovių. Taip pat galima interpretuoti, kad šis sutapimas - tai du skirtingi intelektinio barbarizmo aspektai. Mes nelinkę polemizuoti su šių aiškinimų autoriais, bet galime tvirtinti, kad sociologinė interpretacija ideologinio funkcionalumo atžvilgiu padės mums giliau suvokti reiškinį.

Protestantiškasis fundamentalizmas, nepaisant to, jog yra tiesiog apsėstas nuodėmės idėjos, keistai susiaurino jos sampratą. Revivalistai pamokslininkai, plūsdamiesi dėl pasaulio sugedimo, apsiriboja nedaugeliu moralinių nusižengimų - paleistuvavimu, gėrimu, šokiais, azartiniais žaidimais ir keiksmažodžiais. Ypač daug dėmesio skiriama pirmajam iš čia išvardintųjų, protestantiškojo moralizmo *lingua franca* žodis "nuodėmė" labai artimas konkretesniam terminui "lytinis nusižengimas". Skaitant šį pražūtingų veiksmų sąrašą matyti, kad visi jie yra asmeninio pobūdžio. Iš tiesų, jei revivalistas pamokslininkas ir pamini visuomeninius reikalus, tai dažniausiai kalba apie pačių valdininkų sugedimą. Valstybės tarnautojai vagia - tai yra blogai. Jie taip pat paleistuvauja, geria ir lošia azartinius žaidimus - tai, matyt, dar blogiau. Krikščioniškosios etikos apribojimas

* *Black Belt* - pietiniai JAV rajonai, kuriuose vyrauja juodaodžiai gyventojai.

** *Bible Belt* - pietiniai JAV Viduriniųjų Vakarų rajonai, kur fermerių šeimose Biblija užima labai svarbią vietą.

asmeniniais nusižengimais turi akivaizdžias funkcijas visuomenėje, kurios socialinė struktūra yra abejotina, švelniai tariant, kai susiduria su kai kuriais Naujojo Testamento mokymais ir egalitariniais tautos įsitikinimais, kurie tariasi kilę iš to paties šaltinio. Protestantiškojo fundamentalizmo asmeninis moralės principų pobūdis sutelkia dėmesį į tas elgesio sferas, kurios nesusijusios su socialine sistema, ir atitraukia dėmesį nuo tų, kurių etinė priežiūra sukeltų pavojų sklandžiam sistemos vyksmui. Kitaip tariant, protestantiškojo fundamentalizmo ideologinė funkcija - paremti Amerikos pietinių valstijų socialinę sistemą. Mes nesigilinsime į tai, kaip konkrečiai įteisinama santvarka, skelbianti segregaciją Dievo duotu, normaliu dalyku. Jeigu ir nėra akivaizdaus, "manifestinio", įteisinimo, tokie religiniai įsitikinimai funkcionuoja "latentiškai", kad palaikytų sistemą.

Ideologijų analizė paaiškina, kas gi yra idėjų socialinė lokalizacija, tačiau to nepakanka norint atskleisti visą žinojimo sociologijos esmę. Ši disciplina domisi ne vien tik idėjomis, padedančiomis išsaugoti įstatymines turto valdymo teises ar iškreipiančiomis socialinę tikrovę. Žinojimo sociologija veikiau visą minčių karalystę laiko savo sritimi, aišku, ji nepretenduoja į teisingumo arbitrus (tai jau būtų didybės manija); ją domina bet kokių idėjų susiformavimas visuomenėje. Tai nereiškia (tai būtų marksistinė interpretacija), kad visas žmogiškasis mąstymas laikomas tiesioginiu visuomenės struktūros "atspindžiu" ar kad idėjos laikomos visiškai nepajėgiomis veikti įvykių eigą. Tai reiškia, kad visos idėjos yra kruopščiai nagrinėjamos, kad būtų aiški jų lokalizacija jas generavusiųjų socialiniame gyvenime. Ta prasme būtų teisinga teigti, kad žinojimo sociologija šia savo tendencija yra antiidealistinė.

Raktas pažinti kiekvieną visuomenę gali būti jos socialinė struktūra, jos sociopsichologiniai mechanizmai, taip pat pasaulėžiūra, kurianti bendrą jos narių gyvenamą erdvę.

Pasaulėžiūros yra socialiai skirtingos - vienos visuomenės nuo kitos ir tos pačios visuomenės skirtingų segmentų. Todėl sakoma, kad kinai "gyvena visiškai kitokiame pasaulyje" nei vakariečiai. Prancūzų sinologas Marcelis Granet'as, kuriam įtaką darė diurkheimiška sociologija, tyrinėjo kinų mąstymą būtent šiuo aspektu - atskleisdamas tą "kitokį pasaulį". Skirtumai, žinoma, akivaizdūs tokiose srityse kaip politinė filosofija, religija ar etika. Tačiau Granet'as įtikinėjo, kad galima atrasti ir esminių laiko, erdvės bei skaičių kategorijų skirtumų. Labai prie panašių išvadų prieita atliekant kitus tokio pobūdžio tyrinėjimus, pavyzdžiui, lyginant senovės Graikijos ir senovės Izraelio "pasaulius" arba tradicinį induistų ir moderniųjų Vakarų "pasaulius".

Viena iš dėkingiausių sričių tokiems tyrinėjimams yra religijos sociologija, turbūt todėl, kad socialinės lokalizacijos paradoksas čia itin įtikinamas. Atrodo keista, kad idėjos apie dievus, kosmosą ir amžinybę gali būti lokalizuotos žmonių socialinėse sistemose, kurios apribotos visų žmogiškųjų geografinių bei istorinių santykinumų. Tai buvo vienas iš Biblijos studijų emocinių kliuvinių, ypač kai jos bandė surasti atskiro religijos fenomeno vadinamąją *Sitz im Leben* (pažodžiui būtų "vietą gyvenime" - beveik tas pats, ką mes vadiname socialine lokalizacija). Viena yra diskutuoti apie amžinąsias krikščionybės tiesas, o visiškai kita - tyrinėti, kaip jos gali būti susijusios su labai konkrečiai laiko atžvilgiu apibrėžtais nusivylimais, ambicijomis ar pasipiktinimais, būdingais tam tikram socialiniam sluoksniui daugiakalbiuose Romos Imperijos miestuose, į kuriuos pirmieji krikščionių misionieriai nešė savo mokymą. Maža to, pats religijos fenomenas kaip toks, gali būti socialiai lokalizuotas jo atliekamų funkcijų atžvilgiu, pvz., įteisinant politinę valdžią ar raminant visuomenės maištus (ką Weberis pavadino "kentėjimo teodicėja", t.y. religija suteikia prasmę kentėjimui: iš revoliucijos šaltinio paverčia kančią nuodėmių atpirkimo

kaina). Religijos universalumas, toli gražu neįrodantis jos metafizinio pagrįstumo, aiškinamas šiomis socialinėmis funkcijomis. Be to, istoriškai atsiradę religijos modelių pokyčiai gali taip pat būti paaiškinti sociologiškai.

Kaip pavyzdį panagrinėkime religingumo pasiskirstymą nūdienos Vakarų pasaulyje. Daugelyje Vakarų šalių galima matyti gana stiprų bažnyčios lankymo ir klasinės priklausomybės sąryšį - religinis aktyvumas yra vienas iš viduriniosios klasės požymių, o šio aktyvumo stoka būdinga darbininkų klasei. Kitaip tariant, atsiranda priklausomybė tarp individo tikėjimo, sakykim, Šventąja Trejybe (arba bent išorinės to tikėjimo raiškos), ir jo metinių pajamų: jei šios neviršija tam tikro lygio, atrodo, šis tikėjimas praranda pagrindą, tuo tarpu jis tampa savaime suprantamas dalykas, kai pajamos gerokai viršija minėtąjį lygį. Žinojimo sociologija kelia klausimą, kaip atsiranda tokio pobūdžio pajamų statistikos ir išganymo idėjos priklausomybė. Sociologinis atsakymas, be abejo, būtų grindžiamas religijos funkcionalumu konkrečioje socialinėje aplinkoje. Žinoma, sociologas negalėtų nieko pareikšti apie pačias teologines problemas, bet jis pajėgtų įrodyti, kad šios problemos puikiausiai išsisklaidytų socialiniame vakuume.

Prisiminkime ankstesnį pavyzdį. Sociologas nevaliotų patarti žmonėms, ar jie turėtų išpažinti protestantiškąjį fundamentalizmą ar mažiau konservatyvią šio tikėjimo atmainą, tačiau jis pajėgus parodyti jiems kiekvieno pasirinkimo socialinį poveikį. Taip pat sociologas negalėtų nuspręsti už kitus žmones, reikia jiems krikštyti kūdikius ar atidėti tai vėlesniam laikui, tačiau jis sugebėtų supažindinti, su kokiais lūkesčiais jie susidurs kiekvieno socialinio sluoksnio atveju. Sociologas negali patarti, katras žmogus gali tikėtis patekti į rojų, tačiau jis gali nurodyti, kokia veikla turėtų užsiimti šiame gyvenime, kad galėtų bent jau pretenduoti į tokį tikėjimą.

Kartu su šiomis religingumo socialinio pasiskirstymo problemomis kai kurie šiuolaikiniai sociologai (pvz., Helmutas Schelsky ir Thomas Luckmanas) kelia klausimą, ar šiuolaikinės industrinės civilizacijos sukurta asmenybė apskritai gali užtikrinti tradicinių religinių modelių tęstinumą ir Vakarų pasaulis - daug įvairių sociologinių bei sociopsichologinių priežasčių - nėra įžengęs į pokrikščioniškąją stadiją. Tačiau sekdami įkandin šių klausimų, nukryptume nuo mūsų temos. Pavyzdžių, susijusių su religija, tikslas - parodyti, kaip žinojimo sociologija lokalizuoja idėjas visuomenėje.

Individas įgyja savo pasaulėžiūrą socialiai labai panašiai, kaip jis įgyja savo vaidmenis ar savo identitetus. Kitaip tariant, jo emocijas bei savivaizdį, kaip ir jo veiksmus, visuomenė iš anksto jam yra apibrėžusi, ir tokia yra pažintinė nuostata į supantį pasaulį. Tai Alfredas Schuetzas kaip tik nusakė fraze "pasaulis kaip savaime suprantamas", t.y. neabejotinai savaime aiškių ir save įteisinančių prielaidų apie pasaulį sistema, kurią kiekviena visuomenė susikuria istorijos raidoje. Ši visuomenės determinuota pasaulėžiūra, bent iš dalies, jau glūdi visuomenės vartojamoje kalboje. Kai kurie lingvistai gal ir pervertina šio faktoriaus svarbą formuojantis pasaulėžiūrai, tačiau beveik neabejotina, kad žmogaus kalba bent jau sąlygoja jo santykius su tikrove. Aišku, mes patys nepasirenkame savo kalbos, ją mums primeta ta socialinė grupė, kuri vadovauja mūsų pradinei socializacijai. Visuomenė mums jau pateikia tą pamatinę simbolių visumą, kurios dėka suvokiame pasaulį, įvardijame savo patyrimą ir interpretuojame savo pačių egzistenciją.

Taip pat visuomenė pateikia mums ir vertybių sistemą, logiką bei gausybę informacijos (gal teisingiau - dezinformacijos)- tai sudaro mūsų "žinojimą". Labai nedaugelis, ir tai tik fragmentiškai, yra linkę naujai įvertinti tai, kas jiems buvo primesta iš šalies. Žmonės iš tiesų nejaučia tam jokio

poreikio, nes pasaulėžiūra, sąlygojusi jų socializaciją, yra jiems savaime aiški. Kadangi taip mano beveik visi jų visuomenės nariai, tai ši pasaulėžiūra yra save įteisinanti. Šio įteisinimo "įrodymas" - besikartojantis patyrimas kitų žmonių, kurie šią pasaulėžiūrą taip pat priėmė kaip savaime suprantamą. Apibendrintai šią žinojimo sociologijos perspektyvą galima nusakyti: tikrovė yra socialiai konstruojama. Žinojimo sociologija padeda patikslinti Thomaso mintį apie socialinio apibrėžtumo galią ir geriau suvokti sociologinį tikrovės klastingos prigimties vaizdą.

Vaidmenų teorija ir žinojimo sociologija atstovauja visiškai skirtingoms sociologinės minties sritims. Iki šiol nebuvo bandoma teoriškai susieti jų abiejų esminių įžvalgų analizuojant socialinius procesus; išskyrus galbūt svarbią šiuolaikinę Talcotto Parsonso sociologinę sistemą, kuri yra per daug sudėtinga šiai knygai. Gana nesudėtingu ryšiu šias abi linkmes susieja vadinamoji referentinės grupės teorija - dar vienas amerikiečių nuopelnas sociologijos mokslui. Šį terminą pirmasis pavartojo Herbertas Hymanas penktajame šio amžiaus dešimtmetyje, vėliau referentinės grupės teoriją plėtojo ne vienas Amerikos sociologas (atskirai paminėtini Robertas Mertonas ir Tamotsu Shibutani). Ši teorija buvo labai pravarti tiriant įvairių struktūrų, pvz., karinių ar pramonės, funkcionavimą, tačiau mūsų šis pritaikymas dabar nedomina.

Referentinės grupės yra skiriamos į: 1) grupę, kurios narys yra individas; 2) grupę, į kurią orientuojasi individas. Pastaroji mus ir domina. Taigi ši referentinė grupė yra bendrija, kurios nuomonės, vertybės ir veikla lemia mūsų nuomonių, vertybių ir veiklos formavimąsi. Referentinė grupė - tai modelis, su kuriuo nuolat galime lyginti save. Būtent ji suteikia mums konkrečią nuostatą į socialinę tikrovę. Ši nuostata gali būti ideologinė arba neideologinė anksčiau

minėta prasme, tačiau bet kokiu atveju ji bus mūsų atsidavimo šiai grupei šerdis.

Neseniai buvo karikatūra *The New Yorker:* tvarkingai apsirengęs koledžo studentas kalba su netvarkinga, išsitaršiusia mergina, žygiuojančia demonstracijoje su plakatu, reikalaujančiu uždrausti atominio ginklo bandymus. Studento žodžiai maždaug tokie: "Man atrodo, tai reiškia, kad šįvakar mes nesusitiksime Jaunųjų konservatorių klube". Šis nedidelis paveiksliukas puikiai iliustruoja koledžo studento galimybę šiandien pasirinkti patinkamą referentinę grupę. Kiekviename nors kiek didesniame universitetiniame miestelyje yra pačių įvairiausių grupių, iš kurių galima rinktis. Studentas, nekantraujantis bendrauti ir priklausyti kokiai nors draugijai, gali prisidėti prie vienos kurios politinės pakraipos grupės arba tapti bytnikų šalininku, arba įsitrinti į laikinas diduomenės, "dabitų", grupeles, arba tik šlietis prie literatų būrelio, susibūrusio apie žymų anglų literatūros profesorių. Savaime aišku, kad kiekvienu atveju yra keliami tam tikri reikalavimai, kaip žmogus turi elgtis bei rengtis: įterpti į savo kalbą kairiojo sparno žargonizmų, boikotuoti vietinę kirpyklą, dėvėti prisegamas apykakles, iššaukiančius kaklaraiščius ar nuo kovo vidurio vaikščioti basomis. Grupės pasirinkimas lems taip pat ir tam tikrus naudotinus intelektualinius simbolius, kuriuos pageidautina viešai su atsidavimu demonstruoti: skaityti *National Review* ar *Dissent** (gali būti ir toks atvejis), žavėtis Alleno Ginsbergo poezija grojant naujausiam avangardiniam džiazui, žinoti daugybės korporacijų prezidentų vardus ir nuolat sekti jų veiklą, akivaizdžiai niekinti kiekvieną, nieko negirdėjusį apie metafizinius poetus. Goldwaterio respublikonizmas, trockizmas, Dzen mokymas ar naujasis kriticizmas - visos šios *Weltanschauung* impozantiškos galimybės gali nulemti pasimatymus šešta-

* Dissent *(amer.)* - opozicija.

dienio vakarais, apnuodyti santykius su kambario draugais ar tapti tvirtos draugystės pagrindu su tais, kurių anksčiau vengta kaip maro. Ir jaunuolis atranda, kad vienas merginas gali palenkti sportine mašina, o kitas - Džono Dono poezija. Aišku, tik piktavalis sociologas gali nujausti, kad pasirinkimas - ar pro *Jaguaro* langą šmėkščiojantys vaizdai, ar poezijos vaizdai, bus nulemtas strateginio būtinumo.

Referentinės grupės teorija teigia, kad socialinė afiliacija ar disafiliacija paprastai sąlygoja pažintines nuostatas. Individas tampa vienos grupės nariu ir todėl "žino", kad pasaulis yra toks ir toks. Perėjęs iš šios grupės į naują, jis dabar "žino", kad anksčiau klydo. Kiekviena grupė, į kurią orientuojasi individas, turi savo poziciją pasaulyje. Už kiekvieno vaidmens slypi atitinkama pasaulėžiūra. Pasirinkdami tam tikrus žmones, mes pasirenkame tam tikrą pasaulio modelį. Žinojimo sociologija pateikia išsamų socialinio tikrovės konstravimo vaizdą, o referentinės grupės teorija leidžia pažvelgti mums į daugybę mažų dirbtuvėlių, kuriose pasaulio kūrėjų pulkeliai kala savo visatos modelius. Sociopsichologinis šio proceso variklis yra beveik toks pat, kaip ką tik matėme ir vaidmenų teorijos atveju - pirminis žmogaus poreikis būti pripažintam, priklausyti ir gyventi kartu su kitais.

Nemažai eksperimentų, kuriuos atliko socialinės psichologijos specialistai, nustatydami, kad grupės nuomonė veikia netgi fizinių objektų suvokimą, liudija minėto poreikio stiprumą. Žmogus, kuriam rodomas, tarkim, 30 colių ilgio daiktas, palengva keis savo pirminę teisingą nuomonę apie jo ilgį, jei pateks į eksperimentinę grupę, kurios visi nariai tvirtins, kad daiktas iš tikrųjų yra ne ilgesnis kaip 10 colių. Taigi mūsų visai neturėtų stebinti, kad grupinė nuomonė politikos, etikos ar estetikos klausimais daro dar didesnį spaudimą, kadangi jos gniuždomas individas negali griebtis kaip išeities kokiu nors matuokliu išmatuoti politinių, etinių

ar estetinių vertybių. Net jei jis ir bandytų tai, grupė, žinoma, nepriimtų, kad jo kriterijai yra labiausiai tinkantys. Vienos grupės teisingumo kriterijus yra kitos tamsuoliškumo matas. Kanonizacijos ir anatemos kriterijai gali būti sukeisti. Žmogus pasirenka savo dievus, pasirinkdamas žaidimo draugus.

Šiame skyriuje aptarėme keletą sociologinės minties krypčių, kurios padėjo sukurti visuomenės, egzistuojančios žmoguje, vaizdą ir taip papildyti mūsų ankstesnę žmogaus visuomenėje perspektyvą. Dabar ankstesnis visuomenės, kaip didelio kalėjimo, vaizdas nebeatrodys įtikinamas, nebent papildysime jį - kalinių grupėmis, kruopščiai saugojančiomis kalėjimo sienų neliečiamumą. Mūsų įkalinimas visuomenėje dabar atrodo daugiau nulemtas mūsų vidinio balso negu išorės jėgų poveikio. Socialinė tikrovė dabar panašiausia būtų į lėlių teatrą: pakilus uždangai, nematomų virvelių tampomos mažos marionetės džiaugsmingai vaidina joms skirtus nedidelius vaidmenis pastatytoje tragikomedijoje. Tačiau analogijos negalime tęsti per daug toli. Lėlių teatro Pjero neturi nei norų, nei proto. O socialinio spektaklio Pjero nenori nieko daugiau negu jam pagal scenarijų numatytos lemties, ir jis susikūręs ištisą filosofijos sistemą, kad patvirtintų tai.

Šiame skyriuje analizuojamą reiškinį sociologai susietų su internalizacijos sąvoka. Socializacijos proceso metu vaikas perima *[internalizuoja]* socialinį pasaulį. Panašūs procesai, tik gal ne tokie intensyvūs, vyksta visada, kai suaugęs žmogus yra priimamas į naują socialinę aplinką ar naują socialinę grupę. Taigi visuomenė nėra tik kažkas esantis "ten, išorėje", pagal diurkheimišką požiūrį, bet taip pat ir esantis "čia, viduje", mūsų giluminio, vidinio "aš" dalis. Tik suvokus internalizacijos reiškinį, galima suprasti tą neįtikėtiną dalyką, kad išorinė kontrolė beveik visą laiką veikia daugumą visuomenės narių. Visuomenė ne tik kontroliuoja

mūsų veiksmus, bet formuoja mūsų identitetą, mūsų mintis ir mūsų emocijas. Visuomenės struktūros tampa mūsų sąmonės struktūromis. Visuomenei nėra kliūtis mūsų kūnas. Ji įsiskverbia į mus taip pat stipriai kaip ir apglėbia. Mūsų vergiją visuomenei labiau įtvirtina sąmokslas su ja, o ne tai, kad ji nugali. Kartais, žinoma, mes priversti nuolankiai pasiduoti, tačiau daug dažniau mus į spąstus įstumia mūsų pačių socialinė prigimtis. Mūsų įkalinimo sienos jau buvo iki mums pasirodant, bet mes patys jas visada sutvirtiname. Mes leidžiamės suviliojami į nelaisvę.

6. SOCIOLOGINĖ PERSPEKTYVA - VISUOMENĖ KAIP DRAMA

Jei autoriui praeituose dviejuose skyriuose pavyko užmegzti ryšį su skaitytoju, tai šis galėjo patirti jausmą, kurį galbūt galima būtų pavadinti sociologine klaustrofobija. Skaitytojas turi moralinę teisę iš rašančiojo reikalauti išeities iš tokios padėties - patvirtinti žmogaus laisvę įvairių socialinių sąlygotumų akivaizdoje. Tačiau toks patvirtinimas kelia *a priori* sunkumų, bandant pateikti sociologinius argumentus. Todėl reikėtų trumpai aptarti šiuos sunkumus prieš tęsiant toliau.

Laisvė nėra empiriškai pasiekiama. Tiksliau tariant, nors laisvė gali atsiskleisti mums kaip tikras faktas kartu su kitais empiriniais faktais, jos neįmanoma įrodyti jokiais mokslíniais metodais. Jeigu remtumės Kantu, laisvė yra ir protu nepasiekiama, t.y. jos negalima atskleisti filosofiniais metodais, grindžiamais grynojo proto veikla. Tačiau palikime empirinio pažinumo problemą. Laisvės neapčiuopiamumą, turint omenyje mokslinę sampratą, sąlygoja ne tiek neišreiš-

kiamas šio fenomeno paslaptingumas (galų gale laisvė gali būti paslaptinga, bet su paslaptimis susiduriame kasdien), kiek mokslinių metodų ribotumas. Empirinis mokslas turi operuoti kai kuriomis prielaidomis, viena iš jų - universalus priežastingumas. Manoma, kad kiekvienas mokslinės analizės objektas turi pirminę priežastį. Savo paties priežastimi *esąs* objektas ar įvykis yra už mokslo erdvės ribų. Tačiau laisvė yra būtent tokio pobūdžio. Todėl joks mokslinis tyrinėjimas niekada neatskleis fenomeno, kurį galima įvardyti - laisvė. Ką individo subjektyvi sąmonė laikytų kaip laisvę, tai gali būti įtraukta į mokslinę schemą kaip tam tikra priežastingumo grandinės grandis.

Laisvė ir priežastingumas nėra logiškai prieštaringos sąvokos. Tačiau šios sąvokos priklauso visiškai skirtingoms nuostatų sistemoms. Štai kodėl neverta laukti, kad moksliniais metodais bus sugebėta atskleisti laisvės esmę naudojant tą pačią metodiką- eliminuojant, redukuojant įvairias priežastis tol, kol kažkas pasieks tą reiškinį, likusį kitus atėmus, kuris jau, rodosi, nebeturi priežasties ir todėl gali būti paskelbtas esąs laisvas. Laisvė nėra tai, kas yra kaip neprieţastinis dalykas. Panašiai, negalima rasti laisvės ieškant ten, kur mokslo pranašavimai bei apskaičiavimai žlunga, neįmanūs. Laisvę galima numatyti ir patvirtinti. Kaip atskleidė Weberis, kitokiu atveju beprotis būtų laisviausias žmogus. Individas, sąmoningai suvokiąs savo laisvę, nėra išstumtas iš priežastingumo ryšiais susieto pasaulio, o veikiau suvokia savo valios aktą kaip ypatingą kategoriją priežasties, skirtingą nuo kitų priežasčių, kurių jam reikia paisyti. Tačiau šio skirtumo neįmanoma moksliškai parodyti.

Čia gali būti pravarti štai tokia analogija. Laisvė ir priežastingumas, kaip ir naudingumas bei grožis, nėra priešingos, bet greičiau visai skirtingos, nesugretinamos sąvokos. Minėtų porų nariai logiškai neeliminuoja vienas kito. At-

skleidžiant vieno iš jų esmę, neįmanoma atskleisti antrojo esmės. Paimkime kaip pavyzdį baldą. Galima teigti, kad jis yra naudingas žmogui: ant jo galima sėdėti, valgyti, miegoti ir pan. Tačiau kad ir kaip išsamiai apibūdintume šio daikto naudą, nė truputėlį nepriartėtume prie klausimo, ar tikrai ta kėdė, stalas bei lova yra gražūs. Kitaip tariant, utilitariškumo ir estetiškumo sferos neįmanomos palyginti.

Socialinio mokslinio metodo atžvilgiu, individas susiduria su mąstymo būdu, *a priori* suponuojančiu, kad žmonių pasaulis yra uždara priežastinė sistema. Priešingu atveju metodas nebūtų mokslinis. Laisvė, kaip ypatinga priežasties kategorija, yra *a priori* pašalinama iš šios sistemos. Socialinius reiškinius analizuojantis mokslininkas turi pripažinti begalinį regresą priežasčių, kurių nė viena neturi privilegijuoto ontologinio statuso. Jeigu jis negali paaiškinti reiškinio priežasties remdamasis viena sociologinių kategorijų sistema, jis bandys tai padaryti remdamasis kita. Jei politinės priežastys atrodo neįtikinamos, jis ieškos ekonominių. Jeigu sociologinio konceptualinio pagrindimo nepakanka paaiškinti tą reiškinį, žmogus gali pasitelkti kitos mokslo srities, tarkim, biologijos ar psichologijos, argumentus. Tačiau ir šiuo atveju jis neperžengia mokslo erdvės ribų, taigi jis atras naujus priežasties ryšius, bet niekaip nesusidurs su laisve. Nėra būdo laisvei suvokti, nei savo, nei jokio kito žmogaus, kaip tik subjektyvus vidinis įsitikinimas, kuris subyra vos tik patiria mokslinės analizės ataką.

Autorius neturi net menkiausio ketinimo pasirodyti ištikimas tai pozityvizmo - vis dar populiaraus tarp kai kurių Amerikos sociologų - nuostatai, tikinčiai tik tais tikrovės fragmentais, kuriuos galima tirti moksliškai. Beveik visuomet tokio pozityvizmo rezultatai - vienokio ar kitokio pobūdžio intelektualinis barbariškumas, tai puikiai matyti iš Amerikos bihevioristinės psichologijos nesenos istorijos. Jei nenorite beviltiškai sugadinti savo intelektualinio peno, rei-

kia laikytis judaizmo košerio tradicijos, t.y. negalima subjektyvios įžvalgos pieno lieti ant mokslinės interpretacijos mėsos. Toks atskyrimas visai nereiškia, kad negalima mėgautis šiais abiem produktais, tik negalima jų maišyti vienoje lėkštėje.

Iš to plaukia: jei šioje diskusijoje norėtume išlikti tik sociologijos nuostatų, kurios yra būtent mokslinės, ribose, mes iš viso negalėtume kalbėti apie laisvę. Tada skaitytojui tektų pačiam ieškoti būdų, kaip galėtų išsikapanoti iš šios klaustrofobiją keliančios situacijos. Tačiau, laimei, šioms eilutėms nebus lemta patekti į sociologijos žurnalą, jos nebus cituojamos ceremoninguose sociologų susibūrimuose, todėl visai nebūtina čia būti asketais, kaip visi jie. Taigi mes aptarsime du etapus. Pirmiausia, neperžengdami ribų žmogiškosios egzistencijos modelio, kurį pateikia sociologinė perspektyva, pabandysime parodyti, kad ir vidinė, ir išorinė kontrolė nėra tokia neišvengiama, kaip atrodė iš pradžių. Antra, mes ištrūksime iš ankštų mokslo metodologinių nuostatų ir *postuluosime* laisvės realumą, o po to pabandysime pažvelgti, kaip atrodo sociologinis modelis, grindžiamas šiuo postulatu. Pirmajame etape pabandysime toliau pasigilinti į mūsų sociologinę perspektyvą. Antrajame - stengsimės suformuluoti humanistinę perspektyvą, remdamiesi sociologine perspektyva.

Prisiminkime mūsų pokalbį bei argumentus ano skyriaus gale, kur teigėme, kad mes patys savo noru ir dėdami tam pastangų žengiame į socialinę nelaisvę. Kokia gi to savanoriškumo esmė? Į šį klausimą galėtume atsakyti vėl pasitelkę Thomaso situacijos apibrėžties koncepciją. Galime tvirtinti, kad kokie bebūtų visuomenės vidiniai ir išoriniai varžymai, daugeliu atvejų mes patys turime būti bent jau socialinės situacijos apibrėžties bendrininkai. Taigi kokia bebūtų tos situacijos priešistorė, mes patys savo noru stengiamės išlaikyti tą jos apibrėžtį. Tačiau į anksčiau pateiktą klausimą

galima atsakyti ir kitaip, jeigu orientuosimės į kitą sociologinę konceptualinę sistemą, būtent Weberio. Mes manome, kad Weberio nuostatos bus gera atsvara diurkheimiškam požiūriui į socialinę egzistenciją.

Talcottas Parsonsas, palyginęs Weberio nubrėžtą sociologijos kryptį su kitomis, pavadino ją "voliuntaristine". Nors Weberio mokslinės metodologijos koncepcija per daug kantiška, kad galėtume manyti Weberį įtraukus laisvės idėją į savo sistemą, Parsonso terminas šiuo atveju labai tinkamas, norint pabrėžti Weberio požiūrio, akcentuojančio socialinio veiksmo sąmoningumą *[intensionalumą]*, skirtumą nuo diurkheimiškų nuostatų, šiai dimensijai skiriančių nedaug dėmesio. Kaip matėme anksčiau, Durkheimas pabrėžia socialinės tikrovės objektyvumą, išoriškumą ir panašumo su daiktais pobūdį (čia norėtųsi pavartoti scholastinę "esencijos" sąvoką). Priešingai jam, Weberis visada pabrėžia subjektyvias prasmes, veiklos motyvus ir interpretacijas - visa tai, kuo apgaubia kiekvieną socialinę situaciją joje dalyvaujantys veikėjai. Weberis, žinoma, taip pat nurodo, kad tai, kas iš tikrųjų vyksta visuomenėje, gali labai skirtis nuo veikėjų norų ar tikrųjų ketinimų. Tačiau jis tvirtina, kad būtina atsižvelgti į šią subjektyvumo dimensiją, norint įgauti adekvačią sociologinę sampratą (anglų kalbą vartojančių sociologų kalboje tai vadinama skolintu terminu *Verstehen*). Taigi sociologinė samprata apima ir visuomenėje įsigalėjusių reikšmių bei prasmių interpretavimą.

Kiekviena socialinė situacija yra palaikoma prasmių, kuriomis ją apgaubia jos dalyviai, struktūros. Aišku, kad pavienis individas, siūlydamas kitą apibrėžtį, negali labai smarkiai pakeisti situacijos, jei jos prasmę seniai įtvirtino tradicijos ir visuotinis susitarimas. Šiuo atveju jis gali tik pasitraukti iš situacijos. Tai, kad galima gyventi nusišalinus nuo visuomenės, tarsi jos pašalyje, jau rodo, kad visuotinai priimtos prasmės nėra visagalės, kad jų prievarta ribota. Dar

įdomesni tie atvejai, kai individams pasiseka pasiekti, kad jų visai skirtingos nusistovėjusio pasaulio interpretacijos prigyja bent jau šalininkų gretose.

Tokią galimybę sugriauti visuomenės priimtą "savaime suprantamą pasaulį" rutulioja Weberio charizmos teorija. Šis terminas, atėjęs iš Naujojo Testamento (kur, žinoma, jis vartojamas visai kita prasme), žymi visuomeninį autoritetą, grindžiamą ne tradicija ar teisėtumu, bet veikiau individualaus lyderio nepaprasta įtaka. Religinis pranašas, kuris meta iššūkį nustatytai tvarkai remdamasis absoliučia valdžia, suteikta jam dievišku palaiminimu, yra charizmatinio vado prototipas. Čia galima prisiminti tokias istorines figūras kaip Budą, Jėzų ar Mahometą. Tačiau charizma gali atsirasti ir pasaulietiniame gyvenime, ypač politiniame. O čia galime prisiminti tokius veikėjus kaip Cezarį ar Napoleoną. Jėzaus kartojami tvirtinimai "Jūs girdėjote sakant, kad..., bet aš sakau jums..." - štai pavyzdys, kaip charizmatinis autoritetas veikia eidamas prieš nustatytą tvarką. Šiame "bet" glūdi reikalavimas pakeisti tai, kas seniau buvo privaloma. Taigi charizma meta tikrai ugningą iššūkį senosioms definicijoms, pakeičia senąsias prasmes naujomis ir visiškai naujai apibrėžia žmogiškosios egzistencijos prielaidas.

Nereikia manyti, kad charizma yra lyg koks stebuklas, nieko bendra neturintis su tuo, kas jau vyko, ar su savo atsiradimo socialiniu kontekstu. Istorijoje nėra nieko laisvo, atpalaiduoto nuo saitų su praeitimi. Be to, kaip nuodugniai įrodo Weberio charizmos teorija, ta ypatinga charizmatinio judėjimo trauka retai išlieka ilgiau negu vienos kartos gyvenimas. Nekintanti charizma tampa, kaip Weberis pavadino, "rutinizuota", t.y. ji reintegruojama į visuomenės struktūras gerokai ne tokia radikalia forma. Pranašais seka popiežiai, o revoliucionieriais - valdininkai. Pasibaigus didiesiems religinių ar politinių revoliucijų kataklizmams ir žmonėms ėmus gyventi pagal nustatytą naująją tvarką, visada pasiro-

do, kad pokyčiai nebuvo tokie jau radikalūs, kaip atrodė iš pradžių. Kai pradeda vėsti sukilimų aistros, viršų ima ekonominiai interesai bei politinės ambicijos. Senieji įpročiai vėl išlenda ir charizmatinės revoliucijos sukurta tvarka pradeda įgauti nerimą keliančių panašumų su *ancien régime*, taip negailestingai nuverstu. Priklausomai nuo žmogaus vertybinių nuostatų, tai gali kai ką paguosti, o kai ką nuliūdinti. Tačiau mus domina ne tai, ar ilgai tęsiasi pasipriešinimas - tai jo silpnoji vieta, - bet būtent pati jo galimybė.

Čia vertėtų paminėti, kad Weberis charizmą laikė viena iš pagrindinių varomųjų jėgų istorijoje, nors jis aiškiai suvokė, kad charizma visada yra labai trumpalaikis reiškinys. Tačiau, nors senieji modeliai gali atsikartoti charizmai "rutinizuojantis", pasaulis niekada neišlieka visiškai toks, koks buvo. Net jei pokyčiai būtų gerokai mažesni, negu vylėsi revoliucionieriai, jų vis dėlto yra. Kartais tik iš laiko perspektyvos galima suvokti, kokie gilūs jie buvo. Štai kodėl nusilpsta beveik visos totalinių kontrrevoliucijų pastangos istorijos vyksme, tai liudija ir tokie susitarimai kaip Tridento* susirinkimas ar Vienos kongresas. Savo sociologinės perspektyvos tikslams iš viso to galime padaryti labai paprastą, gal net banalią, bet ne mažiau reikšmingą išvadą: galima drąsiai šaukti į dvikovą išankstinės apibrėžties *[predifinicijos]* pabaisą Leviataną. Arba galima šią išvadą suformuluoti kaip tik priešingai mūsų ankstesnėms mintims: mūsų pasidavimą istorijai įmanoma sustabdyti.

Iš dalies tas negailestingas įspūdis, kurį atskleidžia Durkheimas bei jo šalininkai, ir su tuo susijęs visuomenės vertinimas kyla dėl to, kad jie per mažai dėmesio kreipė į patį istorijos procesą. Nė viena socialinė struktūra, kokia didžiulė bei stipri ji dabar beatrodytų, neturėjo šios didystės savo

* Katalikų Bažnyčios XIX Visuotinis Susirinkimas, sušauktas 1545 m. Reformacijos padariniams įveikti.

gyvavimo aušroje. Visas jos išskirtines savybes laikui bėgant sugalvojo bei įdiegė žmonės: charizmatiniai pranašai, gudrūs apgavikai, pralaimėjimų nepripažįstantys didvyriai ar tiesiog valdžioje esantys asmenys - tie, kurie užčiuopė, jų nuomone, geresnius būdus socialiniam vaidinimui vadovauti. Kadangi visas socialines sistemas sukūrė žmonės, iš to plaukia, kad žmonės gali ir pakeisti jas. Iš tiesų anksčiau aptarti požiūriai į visuomenę (o tai - mes vėl pabrėžiame - suteikia pagrįstą socialinės tikrovės perspektyvą) yra riboti, nes remiantis jų teiginiais sunku paaiškinti pokyčius. Štai čia Weberio nubrėžtos krypties istorinė orientacija padeda nustatyti pusiausvyrą.

Durkheimo ir Weberio suformuluotos požiūrio į visuomenę nuostatos nėra logiškai prieštaringos. Jos yra antitezinės, nes akcentuoja skirtingus socialinės tikrovės aspektus. Visai teisinga teigti, kad visuomenė yra objektyvus faktas, verčiantis paklusti ir net kuriantis mus. Tačiau yra taip pat teisinga teigti, kad mūsų prasmingi poelgiai paremia visuomenės statinį ir kartais prireikus padeda pakeisti jį. Tiesą sakant, abu teiginiai drauge atskleidžia socialinės egzistencijos paradoksą: visuomenė apibrėžia mus, bet savo ruožtu ji yra apibrėžta mūsų. Apie šį paradoksą užsiminėme anksčiau, kalbėdami apie mūsų savanorį paklusimą ir bendradarbiavimą su visuomene. Pažiūrėjus taip į visuomenę, ji pasirodys esanti daug trapesnė, negu atrodė vertinant ją iš kitų pozicijų. Kad galėtume jaustis iš tiesų esą žmonėmis, kad turėtume savo savivaizdį ir identiškumą, mums būtina, kad visuomenė pripažintų mus. Tačiau visuomenei, kad ji apskritai galėtų egzistuoti, būtina, kad ją pripažintų daugelis panašių į mus. Kitaip tariant, ne tik mes patys, bet ir visuomenė egzistuoja apibrėžtumo dėka. Mūsų socialinė lokalizacija lemia, ar mūsų atsisakymas pripažinti kokį nors socialinės tikrovės reiškinį turės paveikią įtaką. Vergo atsisakymas pripažinti savo vergiją jam nedaug ką padės. Bet yra

visiškai kas kita, jei taip pareiškia šeimininkas, savininkas. Tačiau vergovės sistemos visada labai žiauriai reaguodavo į tokius iššūkius, net jei taip elgdavosi jų nuolankiausios aukos. Taigi atrodytų, kad visuomenėje nėra visiško bejėgiškumo, kaip nėra ir totalinės jėgos. Savininkai pripažįsta tai ir atitinkamai taiko savo kontrolės priemones.

Iš to plaukia, kad kontrolės sistemas nuolatos turi vis sutvirtinti ir palaikyti tie, kuriuos jos turėtų kontroliuoti. Yra įmanoma šį palaikymą atmesti įvairiais būdais, kiekvienas iš jų kelia grėsmę oficialiai apibrėžtai visuomenei. Mes čia stabtelsime prie kelių tokių galimybių - transformacijos, atsiskyrimo ir manipuliacijos.

Minėdami charizmą, jau parodėme, kaip gali atsirasti socialinių apibrėžčių transformacijos. Žinoma, charizma nėra vienintelis veiksnys, galintis sukelti pokyčius visuomenėje. Visi socialiniai pokyčiai yra susiję su naujomis tikrovės apibrėžtimis. Ir visos naujosios definicijos reiškia, kad kažkas pradeda elgtis priešingai senųjų apibrėžčių diktuojamiems lūkesčiams. Vergo šeimininkas tikisi, kad vergas nusilenks prieš jį, tačiau vietoj to gauna kumščiu į veidą. Nuo to, kaip dažnai tokie atsitikimai pasitaiko, žinoma, priklauso, ar mes kalbame apie individualią "devianciją" (neatitikimą visuomeninėms ar dorovinėms normoms) ar apie visuomenės "dezorganizaciją", jei vartotume įprastus sociologijos terminus. Kai vienas žmogus atsisako pripažinti ekonominių teisių visuomenines apibrėžtis, susiduriame su nusikaltimo reiškiniu, būtent su vienu iš tų deviantinių poelgių, kurie Federalinio tyrimų biuro suvestinėse vadinami "nusikaltimais prieš nuosavybę". Tačiau kai žmonių minios, politikų vadovaujamos, pareiškia tokį patį savo atsisakymą, tai jau yra revoliucija (nesvarbu, siekianti įtvirtinti socialistinę santvarką ar gerokai "švelnesnį" dalyką - visiškai naują mokesčių sistemą). Sociologiniai skirtumai tarp individualios deviancijos, tokios kaip nusikaltimas, ir visos so-

cialinės sistemos dezorganizavimo ar reorganizavimo, tokio kaip revoliucija, yra akivaizdūs. Mūsų argumentams abu atvejai yra reikšmingi, nes parodo, kad galima pasipriešinti išorinei ir (jei būtina) vidinei kontrolei. Iš tiesų, jei panagrinėsime revoliucijas, pamatysime, kad iki išoriškų veiksmų, nukreiptų prieš senąją tvarką, buvo matyti lojalumo bei ištikimybės seniesiems autoritetams nykimas. Pirma sudūžta karaliaus įvaizdis, o po to griūva sostas. Kaip teigė Albertas Salomonas, tokie istorijos fenomenai kaip Karalienės vėrinio istorija prieš Prancūzijos revoliuciją ir Rasputino atvejis prieš Rusijos revoliuciją gali būti pavyzdžiai, iliustruojantys, kaip žlunga valdovo vaizdinys žmonių akyse. Mūsų laikais tebesitęsiančio pietinių valstijų negrų maištavimo prieš segregacijos sistemą istorija nusidriekia toli į praeitį, kai senosios jų vaidmens apibrėžtys didesnės nacijos dalies buvo diskredituotos ir griaunamos pačių negrų sąmonėje (beje, šiame procese nemažą vaidmenį suvaidino socialinių mokslų atstovai, tarp jų ir baltieji iš pietinių valstijų). Kitaip tariant, ilgokai prieš tai, kai socialinės sistemos prievarta yra sugriaunamos, jos netenka ideologinės paramos - imamos negerbti, niekinti. Socialinių normų nepripažinimas ir priešingų apibrėžčių suteikimas visada skelbia revoliucijos galimybę.

Tačiau galime panagrinėti ir paprastesnius, kasdieniškesnius atvejus, kai socialinės situacijos gali būti transformuojamos arba bent jau sabotuojamos atsisakant priimti jų ankstesnes definicijas. Jei nieko blogo, kad pateiksime visai nemokslišką nuorodą, tai prisiminkime anglų humoristo Stepheno Potterio kūrinius, kaip puikius subtilaus socialinio sabotažo meno pavyzdžius. Potterio vartojamas žodis "triukas" tiksliai įvardija būdą, kaip situacija yra naujai apibrėžiama, - ne taip, kaip visi įpratę, todėl kiti dalyviai situacijoje tarsi užliūliuojami ir pasijunta bejėgiai atsakomajam puolimui. Pacientas, kuris taip apgalvotai supainioja telefono

skambučius, kad paverčia savo gydytojo priimamąjį verslo ofisu; į Angliją atvykęs amerikietis turistas, kuris skaito visą paskaitą šeimininkui anglui apie Londono senovės paminklus; niekada bažnyčios nelankantis namų svečias, sugebantis sekmadienio rytą visiškai sutrikdyti tų namų šeimininkus, uolius bažnyčios lankytojus, darydamas užuominas apie savo neaiškius ezoterinius religinius įsitikinimus, neleidžiančius jam prisidėti prie jų, - štai pavyzdžiai vadinamojo sėkmingo mikrosociologinio sabotažo, kuris yra mažmožis, palyginti su prometėjiškais revoliucijų *bouleversements*, tačiau jis taip pat akivaizdžiai liudija socialinės struktūros įgimtą sąlygiškumą. Jei skaitytojui leidžia jo moralinės nuostatos, jis pats gali lengvai patikrinti Potterio sociologinio griovimo (kurį taip pat galima būtų pavadinti, gražiai atsiprašius *Madison Avenue*, nuomonių skirtumo inžinerija) metodų veiksmingumą. Tegu jis apsimeta tolerantišku, bet nepalaužiamu abstinentu kokiame nors kokteilių vakarėlyje Niujorke arba kokio nors mistinio kulto pradininku metodistų bažnyčios narių iškyloje, arba psichoanalitiku per oficialius verslininkų draugijos priešpiečius - kiekvienu atveju jis tikriausiai pastebės, kad tokio dramatiško veikėjo pasirodymas visai neatitinka konkrečios pjesės scenarijaus ir labai trukdo veikėjams, derantiems pagal scenarijų, atlikti savo vaidmenis. Tai patyręs žmogus gali staigiai pakeisti savo požiūrį į visuomenę: iš pagarbią baimę keliančio masyvaus granitinio pastato ji pavirs žaisliniu nameliu, netvirtai sulipdytų iš *papier mâché*. Ši metamorfozė gali labai sutrikdyti žmones, kurie iki šiol nuoširdžiai tikėjo visuomenės stabilumu bei teisingumu, tačiau ji gali labai palengvinti gyvenimą tiems, kuriems visuomenė atrodė lyg milžinas, "atsisėdęs ant sprando", be to, nebūtinai šis milžinas palankiai nusiteikęs. Jiems dar labiau palengvėja, sužinojus, kad šis milžinas serga nerviniu tiku.

Jei negalima transformuoti ar sabotuoti visuomenės, tai galima vidujai nuo jos atsiriboti. Jau nuo Lao Dzė laikų atsiskyrimas buvo pasipriešinimo socialinei kontrolei metodas, o stoikai sukūrė ištisą tokio pasipriešinimo teoriją. Žmogus, kuris pasitraukia iš socialinės scenos į savo susikurtą intelekto, religijos ar meno pasaulį, nusineša į šią savanorišką tremtį kalbą, identiškumą ir žinių bagažą - visa tai, ką jis anksčiau gavo iš visuomenės. Yra įmanoma - nors dažnai didelėmis psichologinėmis pastangomis - susikurti minties rūmą, kuriame galima beveik visai ignoruoti kasdienius visuomenės lūkesčius. Kai tai pasiseka, šio rūmo intelektinį pavidalą vis labiau formuoja pats individas, o ne jį supančios socialinės sistemos ideologijos. Jei šis individas randa bendraminčių, norinčių prisidėti, tai jis gali iš tiesų kurti "kontravisuomenę", kurios santykiai su "teisėta" visuomene gali būti sumažinti iki diplomatinio minimumo. Beje, tokiu atveju psichologinė atsiskyrimo našta bus gerokai lengvesnė.

Tokios "kontravisuomenės", sukurtos kiek kitokių ar visai nepriklausomų apibrėžčių pagrindu, egzistuoja kaip sektos, kultai, "rateliai" ar kitokios grupės, kurias sociologai vadina subkultūromis. Jei norėtume akcentuoti tokių grupių normatyvinius bei kognityvinius skirtumus, geriau tiktų terminas "subpasaulis" *[subworld]*. Jis egzistuoja kaip deviantinių prasmių sala savo visuomenės jūroje, jei pritaikytume Carlo Mayerio žodžius, kuriais jis išraiškingai nusakė religinio sektantizmo socialinį pobūdį. Į tokį "subpasaulį" įžengęs žmogus labai aiškiai priverčiamas pajusti, kad pateko į visiškai skirtingą kalbos ir bendravimo erdvę. Ekscentriškas religingumas, ardomoji politinė veikla, netradicinis seksas, neteisėti malonumai - visa tai įmanoma kuriant "subpasaulį", atidžiai saugomą nuo fizinės ir ideologinės visuomenės didumos kontrolės. Todėl nūdienos Amerikos mieste gali gyvuoti gerai nuo visuomenės žvilgsnio pasislėpę teosofų,

Trockio šalininkų, homoseksualistų ar narkomanų savi pasaulėliai, kalbantys sava kalba ir savaip kuriantys visatą, nieko bendra neturinčią su jų bendrapiliečiams suprantamu pasauliu. Tiesą sakant, šiuolaikinio miesto anonimiškumas ir judėjimų laisvė yra palankūs tokiems "subpasauliams" atsirasti.

Tačiau būtina pabrėžti, kad ir ne tokia maištinga mąstysena taip pat gali didžia dalimi atpalaiduoti individą nuo jo visuomenės apibrėžčių sistemos. Žmogus, kuris paskiria savo gyvenimą matematikos, teorinės fizikos, asiriologijos ar zoroastrizmo aistringoms studijoms, gali beveik nekreipti dėmesio į kasdienius visuomenės reikalavimus, jei tik sugeba materialiai išgyventi. Tačiau svarbiau yra tai, kad tokia mąstymo linkmė, sąlygota pasirinktos srities, iš tikrųjų yra labai autonomiška *vis-à-vis* su tradiciniais intelektiniais modeliais, sudarančiais visuomenės pasaulėžiūrą. Čia galėtume prisiminti matematikų susibūrime pasakytą tostą: "Už grynąją matematiką! Ir tegu niekada ji neduoda niekam jokios naudos!" Skirtingai nuo kitų anksčiau minėtų pavyzdžių, šių "subpasaulių" atsiradimo nelemia pasipriešinimas visuomenei kaip tokiai, tačiau jie vis tiek sukuria autonomišką intelektinę erdvę, kurioje individas gali gyvuoti visai atsiskyręs, tarsi Olimpe. Kitaip tariant, yra įmanoma žmonėms, pavieniui ar grupėmis, konstruoti savo pasaulius ir tokiu pagrindu atsiskirti nuo pasaulio, kuriame gyventi jie buvo nuo pat pradžių ugdomi.

Aptardami "triukų" meną, mes priartėjome prie trečiojo būdo, kuriuo galima išvengti visuomenės tironijos - manipuliavimo. Šiuo atveju indĩvidas nebando pakeisti socialinių struktūrų ar pats atsiriboti nuo jų. Vietoj to jis bando apgalvotai pasinaudoti jomis įstatymų saugotojų nenumatytais būdais. Taip jis skinasi kelią per visuomenės brūzgynus vedamas savo tikslų. Ervingas Goffmanas, tyręs "įnamių" (psichiatrinių ligoninių pacientų, kalinių ar kitų prievartos

institucijų gyventojų) pasaulį, pateikia vaizdingų pavyzdžių, kaip galima "palenkti sistemą", t.y. pritaikyti ją savo tikslams tokiais būdais, kurių nenumato oficialus režimas. Kalėjimo skalbykloje dirbantis kalinys ima skalbyklos įranga skalbti savo kojines; ligonis įsigudrina personalo komunikacinę sistemą naudoti savo asmeninėms žinutėms perduoti; kareivis pradeda karinėmis mašinomis vežioti savo merginas - visi jie stengiasi "palenkti sistemą" savo tikslams ir taip demonstruoja savo sąlygišką nepriklausomybę nuo jos tironiškų reikalavimų. Būtų per daug skubota iš karto atmesti tokias manipuliacijas tik kaip patetiškas ir neefektyvias pasipriešinimo pastangas. Yra pamokančių atvejų, kai policininkai iš savo telefonizuotos mašinos sugebėdavo susekti telefono skambučius, pagal kuriuos iškviečiamos prostitutės; arba ligoninės pacientai panaudodavo ligoninės tarnybinių ryšių sistemą informacijai apie užstatus arklių lenktynėse rinkti. Šie dalykai slaptai tęsdavosi ilgą laiką. Pramonės sociologija galėtų pateikti daug pavyzdžių, kaip darbininkai gali panaudoti oficialią gamyklos tvarką tikslams, nesutampantiems, o kartais ir priešingiems, direkcijos intencijoms.

Žmonių sumanumas, padedantis jiems apgauti ir sunaikinti net labai kruopščiai parengtas kontrolės sistemas, yra veiksmingas sociologistinės depresijos priešnuodis. Tai tarsi išsilaisvinimas iš socialinio determinizmo. Štai kodėl dažnai jaučiame palankumą sukčiams, apsišaukėliams ar šarlatanams (žinoma, tol, kol jie neapgaudinėja mūsų pačių). Tokie asmenys simbolizuoja socialinį makiavelizmą, t. y. nuodugniai išstudijuojama visuomenė ir, atmetus visas iliuzijas, randamas būdas ja manipuliuoti savo tikslams. Literatūrinis tokių asmenų prototipas - Lafcadio iš André Gide'o kūrybos ar Th. Manno Feliksas Krulis. Gyvenimiškas pavyzdys galėtų būti Ferdinandas Waldo Demara, kuris mulkino daugybę įžymių įvairių sričių specialistų, laikiusių jį savo

kolega, sėkmingai apsimesdamas gerbtiną socialinį statusą turinčiu asmeniu: aukštosios mokyklos profesoriumi, karininku, kriminalistu ar net chirurgu. Stebint, kaip apsišaukėlis imasi įvairių respektabilios visuomenės vaidmenų, mums neišvengiamai kyla ne itin malonus įspūdis, kad tie, kurie "teisėtai" vaidina šiuos vaidmenis, galbūt pasiekė šią savo padėtį būdais, ne daug ką besiskiriančiais nuo tų, kuriais naudojosi apsišaukėlis. Žinant apie mulkinimą, apsimetinėjimą ir tuščias kalbas, kurie padeda, pavyzdžiui, profesoriaus karjerai, beveik galima daryti išvadą, kad visuomenė yra visų pirma apgaulė. Vienokia ar kitokia prasme, mes visi esame apsišaukėliai. Neišmanėlis apsimeta eruditu, apgavikas - doru, o skeptikas - kažkuo tikinčiu, ir joks normalus universitetas negalėtų gyvuoti be pirmojo iš minėtųjų, jokia verslo organizacija - be antrojo ir jokia bažnyčia - be trečiojo apgavysčių.

Šiame kontekste pravarti dar viena Goffmano sukurta teorija - apie vadinamąjį "vaidmens atstumą". Goffmanas turi galvoje, kad vaidmuo vaidinamas nenuoširdžiai, atmetant jo tikrą reikšmę ir turint kitų slaptų tikslų. Šį reiškinį sukuria kiekviena prievartos situacija. "Vietinis" valdininkėlis bendrauja su *pukka sahib* ("mieluoju ponu") kaip vietiniams ir pritinka, o tuo tarpu mąsto apie tą dieną, kai galima bus perpjauti gerkles visiems baltiesiems. Negras tarnas vaidina savęs nevertinančio klouno vaidmenį, o karo tarnybos naujokas - naujai iškeptą armijos fanatiką, tačiau jie abu puoselėja mintis, visiškai priešingas tai mitologijai, lemiančiai jų vaidmens prasmę, kurios jie iš tikrųjų nepripažįsta. Anot Goffmano, toks dvilypumas yra vienintelis būdas asmenims išlaikyti žmogiškąjį orumą tokiose situacijose. Tačiau Goffmano teoriją galima pritaikyti plačiau - ir visiems tiems atvejams, kai vaidmuo yra atliekamas nespontaniškai, apgalvotai, vidujai nesusitapatinus su juo, kitaip tariant, kai aktorius nustato tam tikrą vidinį atstumą tarp savo

sąmonės ir atliekamo vaidmens. Šie atvejai yra labai svarbūs sociologinei perspektyvai, nes jie skiriasi nuo normalaus modelio, tai yra - ką mes jau bandėme atskleisti - kai vaidmenys atliekami visiškai nesusimąstant, žaibiškai ir beveik automatiškai reaguojant į situacijos lūkesčius. Šiuo atveju šis nesąmoningumo rūkas yra netikėtai išsklaidomas. Dažnai tai gali neturėti matomo poveikio įvykių eigai, tačiau sukuria kokybiškai skirtingą egzistavimo visuomenėje formą. "Vaidmens atstumas" išskiria momentą, kai marionetė klounas virsta pajacu Bajaccio, - kai lėlių teatras tampa gyvų žmonių scena. Žinoma, ir šiuo atveju lieka scenarijus, režisūra ir repertuaras, lemiantis individo vaidmenį. Tačiau dabar jis vaidina šį vaidmenį visiškai sąmoningai. Kai šitai atsitinka, iškyla reali grėsmė, kad Bajaccio "užmirš" jam skirtą vaidmenį ir pradės vaidinti tragišką herojų, o Hamletas pradės verstis ore per galvą ir dainuoti nešvankias dainelės. Dar kartą prisiminkime mūsų ankstesnį tvirtinimą, kad visų revoliucijų pradžia - sąmoningumo transformacijos.

Į šį kontekstą reikėtų įtraukti ir "ekstazės" teoriją. Tačiau šį kartą ją vartosime norėdami apibūdinti ne nepaprastą sąmonės pakilumą mistine prasme, o veikiau visai pažodžiui - tokią poziciją, kai esama už *(ekstasis)* "savaime suprantamos", nusistovėjusios visuomenės tvarkos ribų. Kalbėdami apie "kaitos" procesus, mes paminėjome labai svarbią "ekstazės", mūsų prasme, formą - kai individas savo socialinės egzistencijos ribose gali tarsi peršokti iš vieno gyvenimo į kitą. Tačiau įmanoma užtikrinti atsiskyrimą bei atstumą savajame pasaulyje, net ir be minėto kaitaliojimo. Kai tik privalus vaidmuo atliekamas be vidinio įsipareigojimo, apsimetinėjant ir viską kruopščiai apgalvojant, veikėjas yra "ekstazinėje" padėtyje jo "savaime suprantamo pasaulio" atžvilgiu. Ką kiti žmonės mano esant likimu, jis tai laiko aplinkybėmis, kurių tiesiog privalu paisyti. Ką kiti žmonės pripažįs-

ta kaip esminį identitetą, jis laiko patogia kauke. Kitaip tariant, "ekstazė" transformuoja žmogaus sampratą apie visuomenę taip, kad tai, kas *nustatyta*, tampa tik *galimumu*. Nors iš pradžių šitai yra tik vidinė nuostata, tačiau aišku, kad anksčiau ar vėliau ją išduos ir veiksmai. Žiūrint įstatymų sergėtojų akimis, yra pavojinga, kai aplinkui tiek daug individų nenuoširdžiai, apsimesdami žaidžia socialinius žaidimus.

Atsižvelgdama į "vaidmens atstumą" ir "ekstazę", kaip galimus socialinės egzistencijos dėmenis, žinojimo sociologija kelia labai įdomų klausimą - ar egzistuoja toks socialinis kontekstas ar grupės, kurie palengvintų tą nuostatų naštą? Karlas Mannheimas, didžiai vertinęs tokį bandymą, kuris remiasi etiniu ar politiniu pagrindu (pažiūra, dėl kurios kai kas gali ginčytis), praleido daug laiko ieškodamas galimo socialinio pagrindimo. Žinoma, galima ginčytis dėl jo požiūrio, kad "laisvai plevenanti inteligentija" (t. y. intelektualų sluoksnis, mažiausiai susijęs visuomenėje su turto valdymo teisėmis) yra pagrindinė atpalaiduotų, laisvų nuostatų "reiškėja". Tačiau, antra vertus, neverta abejoti, kad kai kurios intelektualinės veiklos rūšys gali sąlygoti "ekstazę", kaip jau minėjome kalbėdami apie atsiskyrimo nuo visuomenės formas.

Pabandykime padaryti keletą apibendrinimų. Labiau tikėtina, kad "ekstazė" būdingesnė miesto, o ne kaimo kultūrai (*vide* klasikinis miestų, kaip politinės laisvės ir minties liberalumo centrų, vaidmuo), paribio, o ne centrinėms visuomenės grupėms (*vide* Europos žydų dalyvavimas įvairiuose intelektualiniuose judėjimuose arba, jau visiškai kita prasme, per visą Europą keliaujantys bulgarai samdiniai, pakeliui skleidžiantys manicheizmo erezijas); taip pat įtikėtina, kad tai būdingiau grupėms, kurios jaučiasi nesaugios savo socialinėje padėtyje, negu toms, kurios jaučiasi saugios (*vide* naujai besiformuojančios klasės, kurios turi kovoti su

oficialiąja visuomenės sankloda, kuria pastarąją nuvainikuojančias ideologijas; kylanti prancūzų buržuazija XVII-XVIII a. - puikiausias pavyzdys). Tokia reiškinio socialinė lokalizacija dar kartą primena, kad netgi totaliniai pasipriešinimai negali vykti socialiniame vakuume be ankstesnių definicijų. Net ir nihilizmas yra apibrėžiamas tų struktūrų, kurias jis neigia, atžvilgiu, pvz., prieš atsirandant ateizmui, turėjo būti Dievo idėja. Kitaip tariant, kiekvienas atsipalaidavimas nuo socialinių vaidmenų vyksta tam tikruose apribojimuose, kurie patys yra socialiniai. Nepaisant to, įvairių "ekstazės" formų aptarimas parodė takelį iš determinizmo aklavietės, į kurią mus buvo įvarę ankstesnieji argumentai.

Taip mes priartėjome prie trečiojo visuomenės vaizdinio - prieš tai ji buvo vaizduojama kaip kalėjimas, po to - kaip lėlių teatras, - dabar matome visuomenę kaip sceną, kurioje veikia gyvi aktoriai. Šis trečiasis paveikslas nesunaikina anų dviejų, tačiau jis tiksliau atspindi visuomenę atsižvelgiant į ką tik aptartą socialinį reiškinį. Naujasis visuomenės, kaip dramos, modelis, ties kuriuo dabar apsistojome, neneigia, kad dramos aktorius scenoje varžo visos galimos išorinės kontrolės sistemos, nustatytos impresarijaus, ir vidinė paties vaidmens kontrolė. Vis dėlto jie turi pasirinkimą: atlikti vaidmenį su entuziazmu ar niūriai, su vidiniu įsitikinimu ar išlaikant "vidinį atstumą", arba kartais visai atsisakyti vaidinti. Į visuomenę žvelgiant per draminio modelio prizmę, ženkliai pakinta mūsų pagrindinė sociologinė perspektyva. Dabar atrodo, kad socialinė tikrovė yra atsitiktinai sukurpta bendradarbiaujant daugeliui paskirų aktorių, o turbūt dar geriau būtų - daugeliui akrobatų, atliekančių rizikingus ekvilibristinius veiksmus stengiantis išlaikyti siūbuojančią socialinio pasaulio struktūrą.

Scena, teatras, cirkas ar net karnavalas - štai vaizdiniai mūsų dramos modeliui, suvokiant visuomenę kaip sunkiai prognozuojamą, kupiną atsitiktinumų ir netikrumo. Visuo-

menės institucijos, nors jos mus iš tiesų varžo bei verčia paklusti, atrodo esančios tik dramos susitarimai, netgi fikcijos. Jas sugalvojo praeities impresarijai, o ateities impresarijai gali nublokšti į nebūtį, iš kur jos iškilo. Vaidindami socialinę dramą mes nuolat apsimetinėjame, kad šie netvarūs susitarimai yra amžinos tiesos. Mes vaidiname taip, *lyg* nebūtų kitų būdų būti žmogumi, politikos subjektu, tikinčiuoju ar tam tikros profesijos atstovu, nors kartais kiekvienam iš mūsų, netgi bukiausiam, šmėkšteli mintis, kad galėtume užsiimti visiškai kitais dalykais. Jei socialinė tikrovė yra kuriama pagal dramos principus, tai ji turi būti ir kaip drama lanksti, lengvai formuojama. Taigi dramos modelis suteikia galimybę ištrūkti iš griežto determinizmo, į kurį mus iš pradžių atvedė sociologinė mintis.

Prieš paliekant ankštokus sociologinius argumentus, derėtų paminėti su ką tik aptartais dalykais susijusią socialumo teoriją, sukurtą vokiečių sociologo Georgo Simmelo, Weberio amžininko, kurio požiūris į sociologiją labai skyrėsi nuo pastarojo. Simmelas teigė, kad socialumas *[draugumas]* (įprasta šio žodžio reikšme) yra žaidiminė socialinio bendravimo forma. Susibūrime žmonės "žaidžia visuomenę", t.y. jie bendrauja tarpusavyje, atmesdami įvairių socialinės sąveikos formų įprastinį rimtumą. Socialumas rimtą bendravimą pakeičia niekuo neįpareigojančiu pokalbiu, *eros* - koketavimu, etiką - manieromis, o estetiką - skoniu. Kaip Simmelas įrodo, socialumo sukurtas pasaulis yra netvirtas ir dirbtinis kūrinys, kuris gali bet kuriuo momentu suirti, jei kas nors atsisako dalyvauti žaidime. Žaidimą gali sugadinti asmuo, pradedantis vakarėlyje aistringus debatus, vyras, kuris flirtą sumaišo su atviru gundymu (vakarėlis juk *nėra* orgija), ar žmogus, kuris prisidengdamas nereikšmingu pokalbiu, pradeda rimtai spręsti verslo reikalus (suėjimo pokalbiai turi bent jau atrodyti nesuinteresuoti). Tokios lengvo bendravimo situacijos dalyviai laikinai pamiršta savo "rimtuosius"

identitetus ir pasineria į trumpalaikį fantazijos pasaulį, kur jie juokauja ir žaismingai vaidina, kad jų neslegia padėties, nuosavybės bei aistrų įprastinė našta. Jei kas nors atsineša "rimtojo" pasaulio interesų sunkumą (ir trauką), šis trapus fantazijos kūrinys iš karto sudūžta. Štai kodėl visiškas socialumas yra retas dalykas, išskyrus tas situacijas, kai susirenka socialiai lygūs žmonės. Priešingu atveju reikia padėti labai daug pastangų, kad būtų išlaikomas žaismingas apsimetinėjimas, - tai akivaizdžiai liudija visi oficialūs pobūviai.

Mus nelabai domina socialumo reiškinys, paimtas atskirai, bet dabar galime susieti Simmelo požiūrį su anksčiau aptarta Meado nuomone, kad socialinių vaidmenų mokomės žaisdami. Mes tvirtiname, kad socialumas iš viso negalėtų egzistuoti, kadangi tai yra apsimetinėjimas, jei visa visuomenė nebūtų linkusi apsimetinėti. Kitaip sakant, socialumas yra atskiras "žaidžiame visuomenę" atvejis, dar daugiau sąmoningai išgalvotas, mažiau susijęs su individo karjeros ambicijomis, bet vis tiek tai yra tos pačios socialinės medžiagos, su kuria irgi galima žaisti, dalis. Juk būtent šitaip žaisdamas, kaip jau minėjome, vaikas išmoksta savo "rimtųjų" vaidmenų. Susibūrimuose mes trumpam sugrįžtame į vaikystės maskaradą - vadinasi, galbūt ir jos malonumą.

Nereikėtų manyti, kad yra labai didelis skirtumas tarp "rimtojo" pasaulio ir šio žaismo pasaulio kaukių. Štai vakarėlyje žmogus vaidina puikų *raconteur*, o darbo metu - tvirtos valios vyrą. Draugijoje būtinas taktiškumas lengvai virsta politiniu diplomatiškumu, o įžvalgumas biznyje beveik garantuoja išradingas bendravimo manieras. Arba, jei norite, egzistuoja ryšys tarp "žavių manierų" ir pagrindinių socialinių įgūdžių. Šis faktas sociologiškai paaiškina tiek diplomatų, tiek debiutančių* mokymą "elgtis visuomenėje".

* Turima omenyje pirmasis mergaičių pasirodymas visuomenėje.

"Žaisdamas visuomenę" žmogus mokosi būti didžiosios socialinės scenos aktoriumi, nes ir pati visuomenė primena vaidinimą. Kaip puikiai pavaizdavo danų istorikas Johanas Huisinga knygoje *Homo ludens*, neįmanoma iš viso suvokti žmogiškosios kultūros, jei nežvelgiame į ją *sub specie ludi* - atsižvelgdami į žaidimo ir žaismingumo aspektą.

Šiomis mintimis priartėjome prie ribų, ką dar galima pasakyti, neperžengiant socialinių mokslinių nuostatų. Jei norime likti mokslo ribose, nebegalime palengvinti determinizmo naštos, kurią ankstesnieji argumentai užkrovė ant skaitytojo pečių. Palyginti su anais argumentais, tai, kas pasakyta šiame skyriuje, gali atrodyti gana silpna ir vargu ar pretenduoja į apibendrinimus. Tai neišvengiama. Dar kartą kartojame, kad neįmanoma *a priori* suvokti laisvės plačiąja prasme, naudojant mokslinius diskursus. Mes tesugebėjome atskleisti, tam tikrose situacijose, kas yra laisvė nuo socialinės kontrolės sistemų. Turbūt negalime atrasti laisvės veikti socialiai, remdamiesi moksliniais būdais. Net jei mes galėtume atrasti skylių sociologinėje determinizmo grandinėje, tai psichologas, biologas ar kas kitas ateis ir užkimš mūsų skylę savuoju deterministiniu audeklu. Kadangi šioje knygoje nežadėjome asketiškai apsiriboti mokslo logika, tai dabar galime pažvelgti į socialinę egzistenciją visai iš kitos pusės. Mes nesugebėjome išsiaiškinti laisvės sociologiškai ir supratome, kad niekada to negalėsime. Ką gi, tebūnie taip. Pabandykime pažvelgti į patį mūsų sociologinį modelį iš kitos pozicijos.

Kaip jau minėjome anksčiau, tik intelektualinis barbaras gali manyti, kad tikrovė yra tik tai, kas gali būti užčiuopiama moksliniais metodais. Kadangi bandėme atsiriboti nuo tokio apibrėžimo, mūsų sociologizavimas rėmėsi kitu požiūriu į žmogiškąją egzistenciją, kuris nėra grynai sociologinis ar net mokslinis. Nėra šis požiūris labai išskirtinis, tai greičiau bendra (nors ir skirtingai išplėtota) antropologinė nuostata, pripažįstanti žmogaus galimumą būti laisvu. Akivaizdu, kad

filosofinė diskusija apie tokį antropologinį požiūrį visiškai sugriautų šios knygos struktūrą ir todėl išeitų už autoriaus kompetencijos ribų. Kadangi nepateiksime jokio filosofinio įvado į žmogaus laisvės problemas, būtina tarti nors keletą užuominų apie tai, kaip įmanoma mąstyti sociologiškai neatmetant laisvės sąvokos ir, dar daugiau, kaip požiūris į žmogų, pripažįstantis laisvės idėją, gali aprėpti ir socialines dimensijas. Tvirtiname, kad tai svarbi filosofijos ir socialinių mokslų dialogo tema, kad čia plyti beribės nepaliestos žemės. Siūlome pasidomėti Alfredo Schuetzo darbais ir dabartiniais Maurice Natansono bandymais, kurie gali padėti nuspėti šios diskusijos kryptis. Mūsų pastabos tolesniuose puslapiuose bus labai paviršutiniškos. Tačiau tikimės, kad jų pakaks skaitytojui suvokti, jog sociologinė mintis nebūtinai nugrimzta į pozityvizmo liūną.

Dabar pradėsime postulatu, kad žmonės yra laisvi, ir iš šio išeities taško grįšime prie tos pačios, socialinės egzistencijos, problemos. Čia mums labai pravers kelios egzistencializmo filosofų išplėtotos koncepcijos (tačiau jas vartosime be jokių doktrinierišku ketinimų). Skaitytoją kviečiame atlikti epistemologinį *salto mortale* ir vėl grįžti prie tų pačių dalykų.

Sugrįžkime atgal ten, kur nagrinėjome Gehleno institucijų teoriją, teigiančią, prisiminkime, kad institucijos reguliuoja žmogaus elgesį panašiai, kaip instinktai nulemia gyvūnų elgesį. Aptardami šią teoriją atkreipėme dėmesį, kad yra esminis skirtumas tarp instinktų ir institucijų poveikio. Gyvūnas, jei pamąstytų apie jį valdančius instinktus, pasakytų: "Aš neturiu pasirinkimo". Žmonės sako lygiai tą patį, aiškindami, kodėl paklūsta instituciniams imperatyvams. Skirtumas yra toks, kad gyvūnas sakytų teisybę, o žmonės apgaudinėja patys save. Kodėl? O gi todėl, kad jie *gali* pasakyti "ne" visuomenei ir yra dažnai taip padarę. Jei žmogus pasirenka tokį kelią, gali būti labai nemalonių padarinių. Tačiau žmogus dažnai net nesusimąsto, kad yra tokia

galimybė, nes savo paklusnumą laiko savaime suprantamu dalyku. Institucijų sąlygotas identiškumas gali atrodyti vienintelis įmanomas, o bet kokia alternatyva - beprotybė. Tai nekeičia teiginio, kad sakydamas "Aš privalau" žmogus iš tikrųjų apgaudinėja save beveik kiekvienoje socialinėje situacijoje.

Atsižvelgdami į antropologines nuostatas, pripažįstančias žmogų esantį laisvą, šiai problemai galime pritaikyti tai, ką Jean-Paul Sartre'as pavadino "apgaulingu tikėjimu". Labai paprastai sakant - tai apsimetinėjimas, kad privaloma tai, kas iš tiesų yra savanoriška. "Apgaulingas tikėjimas" yra bėgimas nuo laisvės, apgavikiškas išsisukinėjimas nuo "pasirinkimo kančios". "Apgaulingas tikėjimas" pasireiškia įvairiausiose žmogaus gyvenimo situacijose - nuo kasdieniškiausių iki katastrofiškų. Kavinės padavėjas, kasdien mindamas begalinius ratus aplink jam paskirtus staliukus, apgaulingai tiki, kad padavėjo vaidmuo atitinka jo tikrąją egzistenciją, kad tomis valandomis, kurioms jis pasamdytas, jis yra padavėjas. Moteris, kuri nekalto pokalbio metu pamažu leidžiasi sugundoma, persmelkta "apgaulingo tikėjimo", kad ji negali kontroliuoti savo kūno. Teroristas, užmušęs žmogų, pats sau teisinasi, kad neturėjo kito pasirinkimo, nes partija liepusi žudyti. Jis apgaulingai tiki, kad jo egzistencija neatsiejama nuo partijos, o juk iš tiesų ši priklausomybė yra jo pasirinkimo rezultatas. Nesunku pastebėti, kad "apgaulingas tikėjimas" apgaubia visuomenę lyg melo migla. Jau pati "apgaulingo tikėjimo" galimybė atskleidžia laisvės realybę. Žmogus gali rinktis "apgaulingą tikėjimą" tik todėl, kad yra laisvas ir nenori matyti savo laisvės. "Apgaulingas tikėjimas" - žmogaus laisvės šešėlis. Pastanga išvengti tos laisvės pasmerkta pralaimėti. Kaip puikiai pasakė Sartre'as, mes esame "nulemti laisvei".

Jei šią sampratą pritaikytume savo sociologinei perspektyvai, mus pritrenktų stulbinanti išvada. Tie visi vaidmenys,

kurių ribojami mes egzistuojame visuomenėje, dabar atrodo tarsi didžiulis "apgaulingo tikėjimo" aparatas. Kiekviename vaidmenyje glūdi "apgaulingo tikėjimo" galimybė. Kiekvienas žmogus, sakantis "Aš neturiu pasirinkimo", turėdamas omenyje socialinio vaidmens jam keliamus reikalavimus, yra šio "apgaulingo tikėjimo" auka. Mes galime nesunkiai įsivaizduoti situaciją, kai šis tvirtinimas yra teisingas ta prasme, kad nėra pasirinkimo to konkretaus vaidmens ribose. Tačiau individas turi pasirinkimą peržengti tą vaidmenį. Žinoma, tiesa, kad tam tikromis aplinkybėmis verslininkas "neturi pasirinkimo", kaip tik negailestingai triuškinti savo konkurentą, jei nenori subankrutuoti pats, tačiau jis yra būtent tas, kuris renkasi žiaurius veiklos metodus, o ne bankrotą. Tiesa tai, kad žmogus "neturi pasirinkimo", kaip tik atsisakyti homoseksualinių ryšių, jei nori išlaikyti savo padėtį respektabilioje visuomenėje, tačiau šiuo atveju jis renkasi: tvirti homoseksualiniai ryšiai ar respektabilumas. Žinoma, kai kuriais atvejais teisėjas "neturi pasirinkimo", kaip tik nuteisti nusikaltėlį myriop, - to reikalauja teisėjo profesija, kurią jis pats sąmoningai pasirinko, žinodamas, kad gali tekti skirti tokią bausmę, ir jis renkasi ištikimybę profesijai, kai tenka priimti šį galbūt jam nemalonų nuosprendį. Žmonės atsako už savo veiksmus. Jie yra "apgaulingo tikėjimo" aukos, kai savo pasirinkimą įvardija kaip neišvengiamą būtinumą. Net pati teisė, ši "apgaulingo tikėjimo" tvirtovė, pradėjo pripažinti šį faktą nagrinėdama nacistų karinius nusikaltimus.

Sartre'as meistriškai pavaizdavo "apgaulingo tikėjimo" piktybiškiausią stadiją, pateikdamas antisemito, kaip žmogaus tipo, portretą. Antisemitas karštligiškai stengiasi sutapatinti save su mitologiniais vaizdiniais ("nacija", "rase", *"Volk"*) ir taip atsikratyti žinojimo apie savąją laisvę. Antisemitizmas (ar bet kuri kita rasizmo ar fanatiško nacionalizmo forma) yra "apgaulingas tikėjimas" *par excellence*, nes suta-

patina žmonių visumą su jų socialinėmis charakteristikomis. Žmonija tampa elementų sistema, neturinčia laisvės. Žmogus myli, neapkenčia ir žudo mitologiniame pasaulyje, kur visi žmonės yra tik savo socialinių paskirčių raiška, pavyzdžiui, SS žmogų išreiškia jo emblema bei skiriamieji ženklai, o žydas yra niekinimo simbolis, prisiūtas ant jo koncentracijos stovyklos kalinio drabužio.

"Apgaulingas tikėjimas", besireiškiantis tokia kraštutine žalingumo forma, neapsiriboja vien Kafkos plunksnos vertu nacizmo ar jo totalitarinių analogijų pasauliu. Jis egzistuoja mūsų visuomenėje kaip saviapgaulės formos. Mirties bausmė toliau vykdoma tariamai humaniškose visuomenėse daugybės tokių "apgaulingo tikėjimo" veiksmų dėka. Nūdienos budeliai, kaip ir nacistiniai, prisistato kaip nuolankūs visuomenės tarnai, nepriekaištingos ar bent pusėtinos moralės, kuriems tenka nugalėti savo silpnumą, kad galėtų atlikti savo pareigas.

Nenagrinėsime dabar "apgaulingo tikėjimo" etinės pusės. Palikime tai kitam skyriui. Geriau grįžkime prie to stulbinančio visuomenės vaizdo, kuris iškilo kaip šių svarstymų rezultatas. Kadangi visuomenė yra tarsi socialinių vaidmenų raizginys, o kiekvienas iš šių vaidmenų gali tapti pastoviu ar laikinu jo atlikėjo pasiteisinimu nenorint prisiimti atsakomybės, tai galime teigti, kad apgaulė ir saviapgaulė yra socialinės realybės šerdis. Tai nėra atsitiktinė visuomenės savybė, kurią būtų galima išrauti su šaknimis viena ar kita moralės reforma. Socialinėse struktūrose glūdinti apgaulė yra funkcinis imperatyvas. Visuomenė gali išsilaikyti tik tada, jei jos fikcijos (jos "tarytum" pobūdis, jei vartotume Hanso Vaihingerio terminą) turi ontologinį statusą, kurį palaiko nors keli jos nariai kurį nors laiko tarpą arba, tarkim taip, visuomenė tokia, kokią mes ją pažinome per žmonijos istoriją.

Visuomenė pateikia individui būdą, padedantį nuslėpti nuo savęs savo laisvę. Tačiau visuomenė, parodydama "apgaulingo tikėjimo" slėptuvę, suteikia ir laisvės galimybę, įmanomą tik visuomenės dėka. Mes esame socialios būtybės, ir mūsų egzistenciją riboja socialinė lokalizacija. Tos pačios socialinės situacijos, galinčios tapti "apgaulingo tikėjimo" spąstais, taip pat gali būti vartais į laisvę. Kiekvieną socialinį vaidmenį galima atlikti sąmoningai arba aklai. Jei jis atliekamas sąmoningai, jis gali tapti mūsų sprendimų varomąja jėga. Kiekviena socialinė institucija gali būti mūsų bėgimo nuo savo laisvės pasiteisinimu ir įrankiu. Tačiau bent jau kai kurios institucijos gali tapti laisvo žmogaus veiklos apsauginiais skydais. Taigi "apgaulingo tikėjimo" samprata nebūtinai pateikia visuomenės, kaip iliuzijų karalystės, vaizdinį, o greičiau - išryškina socialinės egzistencijos paradoksalumą ir sąlygiškumą.

Kita mūsų diskusijai pravarti egzistencialistinės filosofijos koncepcija - Martino Heideggerio pavadinta *das Man*. Šis vokiškas žodis tiesiogiai neišverčiamas. Jis vartojamas vokiečių kalboje tais pačiais atvejais kaip ir *one* yra vartojamas angliškuose beasmeniuose neapibrėžtuose sakiniuose, pvz., "Taip nedaroma" *("One does not do that", "Man tut das nicht")*. Ta pačią prasmę perteikia prancūzų *on,* o José Ortega y Gassetas puikiai pagavo Heideggerio mintį ispanų kalba perteikdamas šią prasmę *lo que se hace*. Kitaip sakant, *Man* žymi miglotą žmonių apibendrinimą. Taip nedaro ne šis, ne anas žmogus, ne tu, ne aš, - tam tikra prasme taip nedaro visi žmonės, tačiau tai toks apibendrinimas, kuris gali ir visiškai nereikšti jokio žmogaus. Ta prasme vaikui sakoma, kad "prie žmonių niekas nekrapšto savo nosies". Konkretus vaikas, kurį erzina būtent jo nosis, priskiriamas tai anoniminei beveidei bendrijai,- ir tai, beje, daro didelę įtaką vaiko elgesiui. Iš tiesų (ir tai turėtų leisti mums atsi-

kvėpti) Heideggerio *Man* labai primena tai, ką Meadas vadino "apibendrintas kitas".

Heideggerio filosofinėje sistemoje *Man* koncepcija yra susijusi su jo nagrinėjama autentiškumo ir neautentiškumo problema. Egzistuoti autentiškai - tai gyventi gerai suvokiant savo individualybės nepakartojamumą, išskirtinumą bei unikalumą. Ir priešingai, neautentiška egzistencija - tai savęs praradimas anoniminiame *Man*, savo unikalumo iškeitimas į socialiai sukurtas abstrakcijas. Tai ypač lemia žmogaus laikyseną mirties akivaizdoje. Aišku, kad miršta vienas, konkretus, nepakartojamas žmogaus. Tačiau visuomenė guodžia velionio artimuosius ir visus, kurie taip pat mirs, priskirdama kiekvieną mirtį bendroms kategorijoms, kurios skirtos sušvelninti mirties siaubui. Žmogus miršta, o mes sakome: "Taip, mes visi kada nors tenai turėsime iškeliauti". Šis "mes visi" yra tikslus sąvokos *Man* perteikimas - tai yra visi ir todėl niekas konkrečiai, o po šiuo apibendrinimu slepiamės nuo neišvengiamo fakto, kad ir mes mirsime, t. y. mirs konkretus asmuo. Heideggeris rėmėsi L.Tolstojaus apsakymu "Ivano Iljičiaus mirtis", kaip literatūros kūriniu, geriausiai išreiškiančiu neautentišką laikyseną mirties akivaizdoje. Autentiškumą kančios momentu geriausiai iliustruoja nepamirštamas Federico García Lorca eilėraštis apie matadoro mirtį "Rauda, netekus Ignacio Sanches Mejias".

Heideggerio *Man* teorija tinka mūsų požiūriui į visuomenę ne tiek normatyviniu, kiek pažintiniu aspektu. "Apgaulingas tikėjimas" atskleidė mums visuomenę kaip mechanizmą, suteikiantį alibi mūsų bėgimui nuo laisvės. *Man* samprata pateikia visuomenės, kaip gynybos nuo nerimasties, baimės, paveikslą. Visuomenėje egzistuoja "savaime suprantamos" struktūros (čia galėtume kalbėti apie "viskas gerai" pasaulį *[okey world]*), kurios, jei tik laikomės taisyklių, apsaugo mus nuo atviros gyvenimo nerimasties. Šiame pasaulyje, kur "viskas gerai", yra įsitvirtinę standartiniai

veiksmai bei ritualai, organizuojantys visas baimes taip, kad galime ramiau į jas reaguoti.

Visos įšventinimo apeigos iliustruoja šią funkciją. Gimimo stebuklas, geismo paslaptis, mirties siaubas - visi jie yra kruopščiai užmaskuojami: mes einame iš vienos pakopos į kitą natūralia ir savaime suprantama seka; visi gimstame, subręstame bei turime mirti, ir todėl kiekvienas iš mūsų gali būti apsaugotas nuo šių įvykių neįtikėtino stebuklo. *Man* koncepcija leidžia mums gyventi neautentiškai, ignoruojant metafizinius klausimus, kuriuos iškelia mūsų egzistencija. Mus supa tamsa iš visų pusių, kai skubame per savo trumputį gyvenimą neišvengiamos mirties link. Kankinantis klausimas "kodėl?", anksčiau ar vėliau kylantis kiekvienam savo padėtį apmąstančiam žmogui, yra tuoj pat numalšinamas atsakymais-klišėmis, kuriuos parengusi visuomenė. Visuomenė pateikia mums jau gatavas religijos sistemas bei socialinius ritualus ir atpalaiduoja mus nuo tokio klausinėjimo. "Savaime suprantamas" pasaulis, socialinis pasaulis, kuris teigia mums, kad viskas yra labai gerai, yra mūsų neautentiškos būties vieta.

Panagrinėkime tokį pavyzdį. Žmogus atsibunda naktį nuo košmariško sapno - sapnavo netekęs savo identiškumo ir padėties nuovokos. Net atsibudimo momentu jo būties bei jo pasaulio tikrovė jam atrodo į sapną panaši fantasmagorija, kuri gali išnykti ar pasikeisti akimirksniu. Žmogus guli lovoje lyg metafizinio paralyžiaus sukaustytas, jausdamasis tik per žingsnį nutolęs nuo išnykimo, kuris buvo grėsmingai pasirodęs košmariškame sapne. Kurį laiką būdamas skausmingai aiškios sąmonės, jis beveik užuodžia lėtą mirties artėjimą, o kartu su ja - ir nebūties dvelksmą. Po to jis griebiasi cigaretės ir, kaip sakoma, "sugrįžta atgal į tikrovę". Jis primena sau savo vardą, pavardę, adresą, profesiją ir rytdienos planus. Žmogus atsikelia, vaikšto po namus, kupinus praeities bei dabarties identiškumo įrodymų. Jis pasi-

klauso gatvės garsų, galbūt budina žmoną ar vaikus ir nusiramina, kai šie pyksta žadinami. Greitai, juokdamasis iš savęs, jis atmeta savo naujus išgyvenimus kaip didžiausią kvailystę, nueina į virtuvę, ieško šaldytuve kokio kąsnio ar išlenkia stiklelį ko nors stipresnio ir eina miegoti, pasiryžęs sapnuoti malonius dalykus, pavyzdžiui, naujas pareigas.

Kol kas viskas gerai. Tačiau kas gi iš tikrųjų yra ta "tikrovė", į kurią jis ką tik grįžo? Tai jo socialiai sukonstruoto pasaulio "tikrovė", to "viskas gerai" pasaulio, kuriame metafiziniai klausimai visada juokingi, jeigu jų prieš tai neapdorojo "savaime suprantami" religiniai ritualai. Tiesą sakant, ši "tikrovė" yra labai trapi ir sąlygiška. Vardai, adresai, profesijos bei žmonos gali staiga pradingti ar pasikeisti. Visi planai galiausiai suyra. Visi namai kada nors ištuštėja. Jei mes ir nugyventume visą savo gyvenimą be kankinančių klausimų, kas esame ir ką darome, vis tiek pabaigoje teks susidurti su tuo vidurnakčio košmaru, kada pasijusime netekę visų vardų bei identitetų. Maža to, mes patys šitai žinome, - tai ir skubina mus ieškoti priedangos neautentiškume. Visuomenė suteikia mums vardus, kad apsaugotų nuo nebūties. Ji sukuria mums pasaulį, kuriame galime gyventi, ir taip apsaugo nuo chaoso, supančio mus iš visų pusių. Ji duoda mums kalbą ir prasmes, kad šis pasaulis atrodytų įtikinamas. Ir ji parūpina nuolatinį balsų chorą, kuris patvirtintų mūsų tikėjimą bei nuramintų mumyse slypinčias abejones.

Šiame truputį pasikeitusiame kontekste mes dar kartą turėtume prisiminti "apgaulingą tikėjimą". Iš tikrųjų visuomenė, turint omenyje jos *Man* aspektą, yra sąmokslas neautentiškai egzistencijai kurti. Visuomenės sienos - tai sienos Potiomkino kaimelio, pastatyto ant būties gelmės krašto. Jos saugo mus nuo baimių, sukuria reikšmių bei prasmių visumą, sąlygojančią, kad mūsų gyvenimai taptų prasmingi. Tačiau taip pat teisinga, jog autentiška egzistencija įmano-

ma tik visuomenėje. Visos prasmės perduodamos socialiniuose procesuose. Žmogus gali būti žmogiškas, autentiškas arba neautentiškas, tik visuomenėje. Ir visos mintys - religinio, filosofinio ar estetinio pobūdžio, - kurios veda mus prie būties apmąstymų, yra socialiai lokalizuotos. Visuomenė gali padėti bėgti nuo laisvės arba pasiekti ją, visuomenė taip pat gali palaidoti mūsų metafizinius ieškojimus arba nubrėžti kontūrus jiems plėtotis. Taigi dar kartą susiduriame su, tarsi dviveidžiu Janu, mūsų socialinės egzistencijos paradoksu. Turbūt neabejotina, kad didesnei žmonių daliai visuomenė yra tarsi pasiteisinimas, tarsi tas Potiomkino kaimelis, o ne išsivadavimo kelias. Nors tvirtiname, kad įmanomas autentiškumas visuomenėje, visai neteigiame, kad šia galimybe iš tiesų naudojasi daug žmonių. Kokia bebūtų mūsų pačių socialinė padėtis, jei apsidairytume aplinkui, įsitikintume tuo.

Šiais samprotavimais dar kartą priartėjome prie etinių svarstymų, kuriuos norime atidėti kitai progai. Šiuo metu norėtume akcentuoti, kad "ekstazė", kaip mes ją apibrėžėme, turi tiek metafizinę, tiek ir sociologinę prasmę. Norint suvokti žmogaus padėtį be paguodžiančių mistifikacijų, būtina peržengti "savaime suprantamą" visuomenės rutiną. Tai nereiškia, kad tik atskalūnas arba maištininkas gali būti autentiškas. Tai reiškia, kad laisvei būtina sąmonės nepriklausomybė. Kad ir kokias laisvės galimybes turėtume, jų negalėsime įgyvendinti, jei ir toliau manysime, kad šis "viskas gerai" visuomenės pasaulis yra vienintelis. Visuomenė aprūpina mus šiltais, pakankamai patogiais urvais, kuriuose galime spaustis kartu su draugais, garsiai mušdami būgnus, nustelbiančius hienas, gūdžiai staugiančias mus supančioje tamsoje. "Ekstazė" - tai individo pasiryžimas vienam išlįsti iš urvo ir pasitikti naktį.

7. PRIEDAS: SOCIOLOGINIS MAKIAVELIZMAS IR ETIKA (ARBA: KAIP SUDERINTI SĄŽINĖS SKRUPULUS SU APGAUDINĖJIMU)

Autorius jau anksčiau minėjo kai kuriuos sociologinės minties etinius akcentus, lemiamus krikščioniško požiūrio į žmogų. Tačiau šia knyga jis nesiekia primesti skaitytojui savo religinių įsitikinimų. Autorius mano, kad šiai knygai turi pakakti pasaulietinės griaunamosios pozicijos, visai nesiekiant išklibinti visuotinai priimtų, amžinųjų, tiesų - ką gali sukelti simpatijos vienai ar kitai religijai. Etikos problemas mūsų knygos kontekste galime aptarti tik labai glaustai. Kadangi ankstesniuose savo svarstymuose, ypač paskutiniajame skyriuje, paminėjome keletą svarbių etikos klausimų, skaitytojas turi teisę reikalauti bent jau užuominos, kaip galima atsakyti į juos.

Anuose puslapiuose buvo pateikta pakankamai daug patvirtinimų išvadai, kad sociologinė perspektyva nėra nukreipianti į besiplėtojantį, apimlų požiūrį, greičiau ji padeda daugiau ar mažiau atkerėti nuo to, kaip socialinė tikrovė aiškinama sekmadieninėse pamokose ar civilinės teisės paskaitose. Tai tinka bet kuriuo atveju, ar liktume prie ką tik aptarto visuomenės, kaip dramos, vaizdinio, ar grįžtume prie dar anksčiau minėtų gerokai griežtesnių deterministinių modelių. Beje, oficialiųjų ideologijų požiūriu, visuomenę traktuoti kaip karnavalą yra blogiau negu ją laikyti kalėjimu. Akivaizdu, kad toks sociologinis iliuzijų išsklaidymas suponuoja makiavelizmo galimybes. Nors pozityvizmo vizija, kad žinojimas visada grindžia kelius į valdžią, yra gana utopiška, visgi teisinga, jog įžvalgumas padeda įgyti reiškinių kontrolę. Tai ypač teisinga kalbant apie įžvalgumą

visuomeniniuose reikaluose, ką gerai žinojo ir mokė Machiavelli.

Tik tas, kuris perpranta žaidimo taisykles, gali sukčiauti. Laimėjimo paslaptis - nenuoširdumas. Tas žmogus, kuris nuoširdžiai atlieka visus savo vaidmenis, kuris negalvodamas reaguoja į lūkesčius, jų smulkmeniškai netyrinėdamas, negali būti "ekstazinėje" padėtyje ir todėl yra visai nepavojingas tiems, kurie rūpinasi taisyklių saugojimu. Mes bandėme parodyti, kaip sociologija gali praversti lyg preliudija į "ekstazę" ir, potekstėje, kaip sistemos apgaudinėjimo būdas. Neskubėkite daryti išvados, kad šis siekis visada etiškai smerktinas. Galų gale tai priklauso nuo to, kaip žmogus vertina esamos sistemos etinį statusą. Turbūt niekas neprieštaraus, jei tironijos aukos bandys panaudoti keletą gudrybių už tirono nugaros, kad palengvintų savo gyvenimą. Vis dėlto egzistuoja bloga lemianti, etine prasme, galimybė žinoti taisyklių "mechanizmus". Paplitęs nepasitikėjimas socialiniais mokslais, bent jau iš dalies, grindžiamas teisinga, nors ir neaiškiai formuluojama tokios galimybės nuojauta. Šia prasme kiekvienas sociologas yra ir potencialus sabotuotojas ar apgavikas, ir numanomas priespaudos talkininkas.

Kaip jau buvome minėję gerokai anksčiau, su šia etiškai keblia padėtimi susiduria ne tik visuomenę tyrinėjantis mokslininkas, bet ir jo kolegos gamtos mokslų atstovai, - tai pakankamai aiškiai visai neseniai paliudijo branduolinės fizikos panaudojimas politiniams tikslams. Politiškai kontroliuojamų mokslininkų, dirbančių abiejose Geležinės uždangos pusėse, pozicija nelabai aiški. Fizikai užsidegę kuria pasaulio sunaikinimo projektus, o socialiniam mokslininkui gali būti patikėta mažesnė misija - formuoti tam pasaulio sutikimą. Tačiau turbūt beveik visi sutiks, kad negalima užbaigti šių pasvarstymų, fizikos mokslą paskelbiant visai praradusį moralę. Viskas priklauso ne nuo mokslo pobūdžio, o nuo mokslininko asmenybės. Tas pats pasakytina

apie sociologą, nors ta jo galia atrodytų niekingai maža, palyginti su pragaištingu gamtos mokslų arsenalu.

Makiavelizmas, politinis ar sociologinis jis būtų, yra nuostata pati savaime etiškai neutrali. Makiavelizmas įgauna neigiamos moralinės energijos, kai jį taiko žmonės be etinių skrupulų ar užuojautos. Friedrichas Meinecke'as savo pateiktoje politinio makiavelizmo istorijoje įtikinamai parodė, kad *raison d'état* - italo, didžiojo valstybės diagnostiko vartojama prasme - yra suderinami su svarbiausiais etikos dalykais. Sociologinis makiavelizmas yra toks pat. Pavyzdžiui, Maxo Weberio gyvenimas - tikra pamoka, kaip nekompromisinė sociologinė samprata gali būti derinama su skrupulingais ieškojimais, siekiant įgyvendinti etikos idealus. Tačiau vis tiek išlieka ta nelemta galimybė, kad makiavelizmo instrumentai gali patekti į rankas žmonių, turinčių nehumaniškų kėslų arba neturinčių visai jokių tikslų, išskyrus siekį tarnauti esamai valdžiai. Sociologijos žinių pritaikymas politinei propagandai ir kariniam planavimui Amerikoje yra pakankamai nemalonus. Jis tampa tikru košmaru totalitarinės visuomenės atveju, kaip ir kai kurių sociologijos aspektų panaudojimas dabar pramonės valdyme, visuomeniniuose santykiuose ir etiškai labai tendencingoje reklamoje. Vien tai, kad daug sociologų, nagrinėdami šias problemas, nekelia etinių klausimų, pakankamai aiškiai įrodo, kad sociologinė perspektyva *ipso facto* neskatina žengti į aukštesnę etinio jautrumo pakopą. Maža to, visiškai ciniškas tyrinėtojas kartais gauna daug tikslesnius duomenis negu jo kolega, slegiamas skrupulų bei moralės nuostatų, nes šis gali pasibaisėti kai kuriais tyrimo metu išryškėjusiais dalykais. Deja, negalime pasiguosti mintimi, kad geresni (mokslinės kompetencijos prasme) yra tie socialinių mokslų atstovai, kurie labiau rūpinasi etikos dalykais.

Turint tai omenyje, įdomu žvilgterėti, kaip pati sociologinė samprata gali tapti "apgaulingo tikėjimo" kuriamąja jėga.

Tai atsitinka tada, kai ši samprata tampa alibi dėl neprisiimtos atsakomybės. Mes jau užsiminėme, kad taip gali atsitikti, pirmame skyriuje, aptardami sociologo įvaizdį - tai bejausmis ir niekam neįsipareigojąs stebėtojas. Pavyzdžiui, pietinėse valstijose apsigyvenęs sociologas gali pradėti savo karjerą turėdamas tvirtų asmeninių nuostatų nepripažinti Pietų rasinės sistemos ir gali būti, kad jis bandys išreikšti savo požiūrį kokiais nors politiniais ar socialiniais veiksmais. Tačiau po kurio laiko jis tampa, tarkim, rasinių problemų ekspertu, *qua* sociologu. Dabar jis įsitikinęs, kad perpranta šią sistemą. Atsidūrus *vis-à-vis* su moralės problemomis, kartais pasirenkama tokia pozicija - šaltakraujiško mokslininko komentatoriaus. Dabar sociologas mano, kad jo išmanymas išreiškia jo santykius su reiškiniu ir išvaduoja jį nuo bet kokių veiksmų, kurie paliestų jį kaip asmenį. Tokiais atvejais mokslinio objektyvumo ir moralės sąlygoto subjektyvumo sąsają galima įsivaizduoti remiantis Søreno Kierkegaardo panaudota analogija Hėgelio idėjoms išreikšti: žmogus pasistato puikiausius rūmus, tiesiog stebuklą akiai, tačiau ir toliau tebegyvena lūšnoje netoliese. Čia būtina pabrėžti, kad toks mokslinis neutralumas visai nėra etiškai smerktinas ir, galimas daiktas, kad tam tikrose situacijose labai įsitraukęs, angažuotas sociologas gali jausti, kad būtent mokslinis neutralumas leistų daugiausia pasiekti. Etinė problema iškyla tada, kai šis neutralumas iškeliamas vietoj asmeninių įsipareigojimų visos sociologo egzistencijos atžvilgiu. Tokiu atveju mes turime teisę kalbėti apie "apgaulingą tikėjimą" Sartre'o termino prasme.

Mes sutinkame su sociologijos kritikais, kad iš tiesų yra pagrindas nerimauti dėl etinių dalykų. Tačiau tvirtiname, kad egzistuoja ženklūs etikos raiškos galimumai, glūdintys pačioje sociologinėje sampratoje. Iš karto reikia paaiškinti, kad mes negalime priimti ar atnaujinti senosios Comte'o vilties, kurią išlaikė prancūzų sociologijos diurkheimiška

linkmė, kad sociologijos mokslas pajėgs pasivyti objektyviąją moralę (prancūzai pavadintų *science des moeurs*), kurios pagrindu galima būtų sukurti savotišką sekuliarinį katekizmą. Tokios viltys - kai kurios rado atgarsį Amerikoje - pasmerktos žlugti, nes nepaisoma, jog mokslinė bei etinė sampratos iš esmės yra visiškai skirtingos. Moksliniai metodai negali paaiškinti, koks turėtų būti teisingas gyvenimas, lygiai kaip jie neįstengia žvelgti į laisvę kaip empirinį reiškinį. Tikėtis tokių žygdarbių iš mokslo - tai visiškai nesuvokti jo savitumo esmės. Iš čia plaukiantis nusivylimas aptemdo galimybę matyti, kokie yra tikrieji humanistiniai mokslo nuopelnai.

Mes tvirtiname, kad sociologija yra pajėgi padėti individui humanizuoti savo požiūrį į socialinę tikrovę. Tai yra pasakytina labai rezervuotai, kadangi jau pripažinome, kad nėra tokio būtinumo. Tačiau jei žmogui priimtini ankstesnių skyrių argumentai, susiję su sociologine perspektyva, šis humanizavimas tampa jam bent jau intelektualiai įtikimas. Sociologinė samprata vis grįžta prie visuomenės absoliutumo ir santykinumo paradokso. Galime pakartoti, kad visuomenė apibrėžia žmogų, o ji savo ruožtu yra žmogaus apibrėžta. Šis paradoksas susijęs su pačia žmogaus situacijos problema. Būtų iš tiesų labai keista, jei ši perspektyva neturėtų jokios etinės svarbos; tokią prielaidą galėtume daryti tik tada, jei etikos sritį visiškai atskirtume nuo empirinio pasaulio, kuriame gyvena žmonės.

Tai, ką čia vadiname humanizacija, galima iliustruoti trimis pavyzdžiais, kurie iš tikrųjų turi tam tikrą paradigminę reikšmę, - rasės, homoseksualizmo ir mirties bausmės problemos. Kiekvienu iš šių atvejų galima matyti, kaip sociologinė samprata pagilina, išplečia paprastai paviršutinišką požiūrį į šiuos reiškinius. Iš tikrųjų sociologai labai nemažai nuveikė gvildendami kiekvieną šią problemą. Sociologų indėlis yra tas, kad jie demaskavo su rase susijusią mitologi-

ją: atskleidė tokių mitų išnaudotojišką funkciją bei parodė, kaip veikia rasinė sistema Amerikos visuomenėje, ir tokiu būdu iškėlė minčių, kaip būtų galima šią sistemą efektyviai pakeisti. Kalbėdami apie homoseksualizmą, sociologai linkę palikti šio fenomeno esmės interpretaciją psichologams bei psichiatrams, tačiau jie sukaupė duomenų apie šio reiškinio paplitimą ir socialinį pjūvį, tuo remdamiesi paneigė moralistinį homoseksualizmo apibrėžimą - esą tai mažos išsigimėlių grupės yda, o teisines nuostatas, susijusias su šiuo reiškiniu, pavertė diskutuotinais dalykais. Kalbėdami apie mirties bausmę, sociologai sugebėjo įtikinamai parodyti, kad ji visai neatbaido nuo nusikaltimų, už kuriuos yra skiriama, ir kad mirties bausmės panaikinimas visiškai nesąlygoja tų pražūtingų padarinių, kaip pranašauja jos šalininkai.

Be jokios abejonės, šie sociologų nuopelnai yra labai svarbūs formuojant protingą visuomenės elgseną bei požiūrį į minėtus reiškinius. Jau vien šių nuopelnų pakaktų, kad galėtume patvirtinti sociologo pretenziją, jog jo veikla turi etinę vertę. Tačiau teigtume, kad kiekvienu iš šių trijų atvejų sociologija turi atlikti daugiau, - tai glaudžiai susiję su tuo, ką pavadinome humanizacija, ir suaugę su jau anksčiau aptarta paradoksalia socialinės tikrovės samprata.

Sociologija parodo žmogaus - tokio, kokį jį padarė visuomenė, ir žmogaus, neryžtingai, atsargiai, o kartais aistringai bandančio būti kuo nors kitu, pagal savo norą, - paveikslą. Sociologija atskleidžia visišką visų socialiai suteikiamų identitetų santykinumą. Sociologinės perspektyvos, kaip mes ją suprantame, esmė yra nesuderinama su požiūriais, visiškai sutapatinančiais žmones su jiems socialiai suteiktais identiškumais. Kitaip sakant, sociologas turėtų gerai suvokti, kaip režisūros mechanizmai veikia kiekvieno veiksmo metu. Jis turėtų permanyti tą akrobatiką - aktoriai įlenda į savo kostiumus tik konkrečiam vaidmeniui, ir dėl to jam turėtų būti labai sunku suteikti šiam maskaradui ontologinį statu-

są. Todėl sociologui tenka vargti su visomis tomis kategorijomis, kurios pavadina žmones: "negrai", "baltieji", "kaukaziečiai", "žydai", "nežydai", "amerikiečiai" ar "vakariečiai". Vienaip ar kitaip, daugiau ar mažiau pragaištingai, visi šie įvardijimai stumia prie "apgaulingo tikėjimo", vos tik jiems suteikiamos ontologinės prasmės. Sociologija moko mus suvokti, kad "negras" - tai asmuo, kurį taip įvardijo, "pažymėjo", visuomenė, kad šis "pažymėjimas" pateisina suvaržymus, kuriais siekiama paversti jį iš anksto sukonstruotu įvaizdžiu, taip pat, kad šie suvaržymai yra sąlygiški, niekuo nemotyvuoti ir, kas svarbiausia, pasireiškiantys iš abiejų pusių.

Jei į žmogų žiūrėsime tik kaip į "negrą" - tai bus "apgaulingo tikėjimo" apraiška, nesvarbu, rasisto ar rasinio liberalo požiūris. Tiesą sakant, verta pabrėžti, kad liberalai taip pat dažnai pasiduoda toms socialine prasme savaime suprantamoms fikcijoms, kaip ir jų politiniai oponentai, tik skirtingai jas vertina. Čia galima paminėti, kad manantieji, jog jiems priskiriami neigiami identitetai, yra linkę priimti tas kategorijas, kurias sugalvojo jų engėjai, paprasčiausiai minuso ženklą, siejamą su jų identitetu, pakeisdami pliuso ženklu. Žydų reakcijos į antisemitizmą - klasikiniai tokio proceso pavyzdžiai: žydai pateikia savo identiteto kontraapibrėžtis paprasčiausiai pakeisdami priešingais ženklus, susijusius su antisemitinėmis kategorijomis, tačiau iš esmės neprieštaraudami pačioms šioms kategorijoms. Grįžkime prie negro pavyzdžio: negras ima jausti "pasididžiavimą savo rase" vietoj anksčiau buvusios gėdos; taip sukuriamas atsakomasis juodasis rasizmas, kuris tėra baltojo prototipo šešėlis. Sociologinė samprata visų pirma paaiškintų, kad pats "rasės" konceptas yra ne kas kita, o fikcija, ir turbūt padėtų suvokti, kad tikroji problema - kas yra žmogus. Tai visai nepaneigia, kad priešingi dariniai, kaip šie ką tik minėti, gali

būti funkcionalūs organizuojant pasipriešinimą priespaudai ar gali būti politiškai pagrįsti kaip ir daugelis kitų mitų. Tačiau vis vien jų šaknys glūdi "apgaulingame tikėjime", kurio griaunamoji energija galiausiai išsireikalaus jai priklausančią duoklę, o tada tie, kurie taip sunkiai įgijo "pasididžiavimą savo rase", supras, kad tai tėra muilo burbulas.

Sociologija tokiu atveju nukreipia į egzistencinę poziciją, kurią sunku suderinti su rasiniais prietarais. Deja, tai visai nereiškia, kad ji eliminuoja juos. Tačiau sociologas, kuris atkakliai laikosi tokių prietarų, yra dvigubos "apgaulingo tikėjimo" dozės auka: "apgaulingo tikėjimo", kuris yra bet kokio rasistinio požiūrio neatskiriama dalis, ir jam pačiam būdingo "apgaulingo tikėjimo", kuriuo jis atskiria savo sociologinį požiūrį nuo visos kitos savo egzistencijos visuomenėje. Sociologas, kuris neatskiria savo intelektinės veiklos nuo savo gyvenimo, suvokdamas tų išgalvotų socialinių kategorijų santykinumą, sieks tokios moralinės bei politinės padėties, kuri nebūtų beviltiškai fiksuota kokios nors vienos pagarbiai traktuojamų kategorijų sistemos. Kitaip sakant, jis nepatikliai žiūrės į visus socialiai nustatytus identitetus, taip pat ir į savo paties.

Tokią pačią logiką galima pritaikyti ir homoseksualizmo atveju. Dabartinis savaime suprantamas vakariečių požiūris į homoseksualizmą bei jo raiška įstatymuose ir *mores* grindžiami prielaida, kad pati gamta paskiria lytims vaidmenis, kad vienas lytinių santykių modelis yra normalus, sveikas ir pageidautinas, o kitas - nenormalus, nesveikas ir bjaurus. Sociologinis požiūris kelia klausimą ir šiai prielaidai. Lyties vaidmenys kuriami toje pačioje santykinumo bei nepatikimumo aplinkumoje, kaip ir visa socialinė struktūra. Įvairių kultūrų seksualinio elgesio lyginimai liudija mums nepaprastai didelį lankstumą, kurį vyrai sugeba parodyti, organizuodami šią savo gyvenimo sritį. Kas yra normalu ir įprasta vienoje kultūroje, kitoje gali būti laikoma patologija. Šis

lytinių vaidmenų sampratos reliatyvizmas, žinoma, neatpalaiduoja individo nuo būtinybės susirasti moraliai priimtiną kelią. Tai dar vienas "apgaulingo tikėjimo" pavyzdys - objektyviai esančio reliatyvumo griebiamasi norint pateisinti subjektyvią būtinybę rasti tas lemiamas nuostatas, kuriomis individas grindžia visą savo egzistenciją. Pavyzdžiui, galima puikiai žinoti, kad būdai, kuriais vyrai organizuoja savo seksualinį gyvenimą, yra labai įvairūs, tiesiog tai susitarimo (santykinis) dalykas, ir vis dėlto pasirinkti kitą saviraiškos erdvę - tik savo santuoką. Tokiam įsipareigojimui nereikia jokios ontologinės paramos. Taip pasirenkama ir elgiamasi sprendimų naštos neperkeliant gamtai ar būtinybei.

Homoseksualizmo persekiojimas taip pat išreiškia "apgaulingą tikėjimą" kaip rasiniai prietarai ar rasinė diskriminacija. Abiem atvejais individo netvirtą, vibruojantį identitetą laiduoja jam priešingas įvaizdis niekinamojoje grupėje. Kaip parodė Sartre'as pavaizduodamas antisemitą, individas įteisina save nekęsdamas ir niekindamas tą asmenį, kurį laiko sau priešingu. Baltaodis niekina negrą ir taip patvirtina savo paties identitetą, suteikiantį jam teisę reikšti šią panieką. Lygiai taip pat individas ima įtikėti savo abejotinu vyriškumu tada, kai spjauna į homoseksualistą ir visaip jį niekina. Jei šiuolaikinei psichologijai ir pavyko ką nors išaiškinti - tai kaip tik *homme sexuel moyen* sintetinį vyriškumą, to paties erotiškojo miesčionio, kuris mėgsta vaidinti Torkvemados* vaidmenį persekiodamas seksualines erezijas. Nereikia griebtis psichologinių vingrybių, kad suvoktume tą stingdančią paniką, kuri tūno po šiurkščiu tokio tipo vyrų elgesiu. Persekiojimą suponuojančio "apgaulingo tikėjimo" šaknys yra tos pačios: bėgimas nuo savo laisvės, apimančios ir tą bauginančią laisvę (kuri, šiaip ar taip, gąsdina persekiotoją) geisti vyro, o ne moters. Būtų naivu

* Torquemada (1420-1498) - Ispanijos inkvizicijos vadovas.

tvirtinti, kad sociologai neturi sugebėjimų būti tokie neautentiški. Mes dar kartą teigiame, kad sociologinė šių reiškinių perspektyva pripažįsta ir jų reliatyvų pobūdį, ir humanizuoja juos. Ji skeptiškai žiūri į tą konceptualinį aparatą, kurio dėka visuomenė vienus žmones priskiria tamsai, o kitus - šviesai (tai apima ir nūdienos modifikaciją, tapatinančią tamsą su "patologija"). Taigi galėtume daryti išvadą, kad visi grumiasi su gundančia galimybe patiems susikurti savo identitetą tokį, kuriam nuolat grėstų pavojai ir būtų tuo brangesnis bei saugotinesnis tą trumpą laiko tarpą, kuris jiems priklauso.

Mirties bausmė - tai "apgaulingo tikėjimo" ir nehumaniškumo derinio pavyzdys, nes kiekvienas šio baisaus proceso (kuris tebevykdomas Amerikoje) žingsnis yra "apgaulingo tikėjimo" veiksmas - socialiai suformuoti vaidmenys yra tarsi pasiteisinimas dėl asmeninio bailumo bei žiaurumo. Kaltintojas teigia, jog jam tenka nuslopinti gailestį, kad galėtų atlikti šią rūsčią pareigą, tą patį tvirtina prisiekusieji ir teisėjas. Teismo salėje vykstančioje dramoje, kai nagrinėjamas mirties bausmės atvejis, visi tie asmenys, rengiantys kaltinamajam galimą egzekuciją, yra įsitraukę į apgavystės veiksmą - apgaulę, kad jie veikia ne kaip individai, bet tik atlieka teisinės sistemos paskirtą vaidmenį. Taip apsimetinėjama iki pat paskutiniojo dramos veiksmo - pačios egzekucijos, kurios metu paskiriančius mirties bausmę, prižiūrinčius šio sprendimo vykdymą ir atliekančius patį nuosprendį asmenis nuo asmeninės atsakomybės atleidžia fikcija, kad iš tikrųjų ne *jie* atlieka šiuos veiksmus, bet anoniminės būtybės, atstovaujančios "įstatymui", "valstybei" ar "žmonių valiai". Šios fikcijos yra tokios galingos, kad žmonės net užjaučia vargšus kalėjimo viršininkus ar prižiūrėtojus, kurie pareigų verčiami "privalo" elgtis taip negailestingai. Šių pareigūnų pasiteisinimas, kad jie "neturi jokio pasirinkimo", yra visiškas melas, kuriuo grindžiamas "apgaulingas tikėjimas".

Jis tik kiekybiškai skiriasi nuo nacistinės teroro sistemos oficialių žudikų pasiteisinimų. Teisėjas, kuris teisinasi būtinybe nuteisti žmogų myriop, yra melagis, kaip ir kalėjimo pareigūnas, vykdantis tą egzekuciją, ar valstijos gubernatorius, atsisakantis ją sustabdyti. O teisybė yra tokia: teisėjas gali atsistatydinti, kalėjimo pareigūnas gali atsisakyti vykdyti įsakymą, o valstijos gubernatorius - stoti humanizmo pusėn, net ir prieštaraudamas įstatymui. "Apgaulingas tikėjimas" mirties bausmės atveju yra košmariškas ne dėl didžiulės apgaulės (ji klesti ir kitur), o baisi tos apgavystės vykdoma funkcija - sunaikinti žmogų su preciziškai apskaičiuotu žvėriškumu, ir taip, kad niekam už tai nereikėtų prisiimti atsakomybės.

Šiandien daug žmonių įsitikinę, kad mirties bausmė yra baisus nehumaniškumas, peržengiantis civilizuotos bendrijos moralinės tolerancijos ribas. Šį įsitikinimą sąlygoja požiūris į žmogaus būtį, o šio požiūrio tikrai negalima tapatinti su sociologine perspektyva. Jis grindžiamas esminiu žmogiškumo ir "nežmogiškumo" pripažinimu, jei vartotume Martino Buberio terminus, paminėtus jo garsioje kalboje, smerkiančioje Adolfui Eichmannui įvykdytą mirties bausmę. Tai tokia būti žmogišku nuostata, pagal kurią galima tam tikromis aplinkybėmis, ir labai nenoriai, žudyti, bet niekada neleidžiama kankinti. Trumpai sakant, mirties bausmė pripažįstama kaip kankinimas. Čia ne vieta spėlioti, ką galėtų pakeisti tokia žmogaus būties samprata. To negalima primesti sociologijai. Šiuo momentu mes turime daug kuklesnę, tačiau labai reikšmingą užduotį. Sociologinė samprata negali būti tarsi užuojautos mokykla, tačiau ji gali atskleisti mistifikacijas, kurios paprastai dangsto negailestingumą. Sociologas supranta, kad visos socialinės struktūros yra susitarimai, sukurti fikcijų ir apgaulės būdu. Jis pripažįsta, kad kai kurie iš šių susitarimų yra naudingi, ir nelinkęs jų

keisti. Tačiau jam derėtų turėti ką pasakyti, kai tie susitarimai tampa žudymo priemonėmis.

Turbūt pakankamai buvo pasakyta parodant galimybę, kad jei egzistuoja kažkas panašaus į sociologinę antropologiją, turėtų egzistuoti kažkas panašaus į sociologinį humanizmą. Aišku, pati sociologija negali sąlygoti humanizmo, kaip kad ji pati negali sukurti kompetetingos antropologijos (kaip bus matyti iš paskutinio šios knygos skyriaus). Tačiau sociologinė samprata gali tapti svarbiu gyvenimo pajautos - modernios, kupinos savaip suvokiamos užuojautos ir galinčios būti tikrojo humanizmo pagrindu - elementu. Šis humanizmas, prie kurio sociologija gali daug prisidėti, neskuba mojuoti transparantais, nepatikliai žiūri į per didelį entuziazmą ir per didelį tikrumą. Jis neramus, susirūpinęs ir dvejojantis, suvokiantis savo santykinumą ir apdairiai išsakantis bet kokius pareiškimus ar tvirtinimus moralės klausimais. Tačiau tai nereiškia, kad jis lieka nuošalyje, atsidavęs nestoja į kovą ten, kur paliečiamos esminės žmogaus egzistencijos nuostatos. Trys anksčiau iškeltos problemos ir žymi tris esmines žmogaus egzistencijos apraiškas. Šis humanizmas protestuoja, priešinasi ir maištauja prieš teisėjus bei tribunolus, pasmerkiančius žmogų pažeminimui už jo rasę ar seksualumą ar nuteisiančius mirčiai. Žinoma, yra ir tokių sričių, kai atjauta gali tapti revoliucijos prieš mitų palaikomą nehumaniškumą pradžia. Daugeliu kitų klausimų, kurie ne taip lemiamai susiję su žmogiškuoju orumu, mūsų siūlomas sociologinis humanizmas dažniausiai užima ironizuojančią poziciją. Dar norėtume pabaigai pridurti keletą pastabų.

Sociologinė samprata gerokai prasklaido iliuzijas. Žmogus be iliuzijų nesukelia didelės rizikos nei konservatyviesiems, nei revoliuciniams judėjimams. Pirmiesiems jis nepavojingas todėl, kad nėra toks lengvatikis, jog patikėtų *status quo* ideologijomis, o antriesiems - todėl, kad skeptiškai žiūri į utopinius mitus, kurie visada yra revoliucionierių penas.

Žodžiu, iliuzijų netekęs žmogus nėra nei dabartinio, nei būsimo režimo uolus tarnas, tačiau jis nebūtinai tampa nuo visko atsiribojusiu ciniku. Žinoma, gali atsitikti ir taip. Tokios pozicijos dažnai laikosi Amerikos jaunesniosios kartos sociologai, kurie puola nustatinėti radikalias visuomenės diagnozes nenorėdami prisiimti radikalių politinių įsipareigojimų. Tai juos nubloškia į mazochistinį blogybių ieškotojų kultą, kurio nariai vienas kitą ramina, kad vargiai begali būti blogiau. Mes manome, kad ši ciniko poza yra naivi ir kad dažniausiai jai ypač trūksta istorinės perspektyvos suvokimo. Ciniškas požiūris į visuomenę - ne vienintelis galimas pasirinkimas, atmetus lengvatikybę, lankstų prisitaikymą prie šios socialinės eros ar patiklumą laukiant naujos.

Kitas pasirinkimas, mūsų nuomone, yra tikėtiniausias sociologinės sampratos rezultatas. Čia puikiai dera užuojauta, ribotas įsipareigojimas ir humoristinis požiūris į žmonių socialinį karnavalą. Šiuo atveju tenka užimti poziciją *vis-à-vis* visuomenei, pastarąją suvokiant kaip komediją, kurioje žmonės žygiuoja pirmyn ir atgal, pasidabinę akį rėžiančiais rūbais, keičia skrybėles bei vardus, daužo vienas kitą turimomis ar tariamomis lazdomis, kurių buvimu reikia įtikinti kolegas aktorius. Ši komiškumo persmelkta perspektyva nepaleidžia iš akių ir tokio fakto, kad neegzistuojanti lazda gali padaryti tikrą žaizdą, bet iš to ji neskuba daryti neteisingų išvadų ir Potiomkino kaimelio laikyti Dievo Miestu. Jei žmogus į visuomenę žiūri kaip į komediją, tai nedvejodamas ją apgaudinėja, ypač tada, jei šitaip gali nors truputį palengvinti širdgėlą ar šiek tiek praskaidrinti gyvenimą. Individas nesutiks rimtai priimti žaidimo taisyklių, išskyrus tuos atvejus, kai jos gina tikrus žmones ir puoselėja tikras žmogiškąsias vertybes. Taigi sociologinis makiavelizmas yra visiškai priešingas ciniškajam oportunizmui. Tai būdas, kuriuo laisvė gali realizuotis socialiniuose veiksmuose.

8. SOCIOLOGIJA KAIP HUMANISTINĖ DISCIPLINA

Nuo pat pradžios sociologija laikė save mokslu. Knygos pradžioje aptarėme keletą tokio savęs supratimo metodologinių padarinių. Šiose paskutinėse pastabose neapsistosime prie metodologijos, o aptarsime tokios akademinės disciplinos kaip sociologija humanistinę reikšmę. Ankstesniuose skyriuose bandėme pavaizduoti, kaip sociologinė perspektyva padeda geriau suvokti žmogaus socialinę egzistenciją. Paskutiniajame priede trumpai aptarėme, kokios gali būti tokios perspektyvos etinės išvados. Baigsime dar kartą pažvelgę į sociologiją kaip į vieną iš daugelio disciplinų tame socialinio karnavalo užkampyje, kurį vadiname erudicija.

Iš kolegų - gamtos mokslų atstovų - sociologai gali pasimokyti vieno labai svarbaus dalyko - žiūrėti į savo discipliną šiek tiek kaip į žaidimą. Gamtos mokslų atstovai ilgainiui išmoko sofistiškai traktuoti savo mokslų metodus, ir tai leidžia pastaruosius laikyti reliatyviais bei ribotų galimybių. Socialinių mokslų atstovai vis dar bando traktuoti savo discipliną be jokio humoro jausmo, magiškai kartodami tokius terminus kaip "empirinis", "duomenys", "teisėtumas" ar "faktai", tarsi kokie burtininkai, stengdamiesi iššaukti jiems pavaldžias piktąsias dvasias. Kadangi socialiniai mokslai iš entuziazmo kupino brendimo amžiaus suka į brandą, galima tikėtis panašaus bešališkumo žaidžiamo žaidimo atžvilgiu ir, reikia pripažinti, jau yra tokių ženklų. Taigi sociologiją priimsime kaip vieną iš daugelio žaidimų, reikšmingą, tačiau vargu ar lemiamą kalbėjimą apie žmogaus gyvenimą, - tada galima būti ne tik tolerantiškam, bet domėtis ir kitomis žmonių epistemologinėmis pramogomis.

Toks brandesnis savęs suvokimas jau pats savaime suponuoja žmogiškąją svarbą. Galima netgi teigti, kad intelektualinei disciplinai būdingas ironiškas skepticizmas savo užmojų atžvilgiu yra jos humanistinio pobūdžio ženklas. Tai labai svarbu sociologiniams mokslams, susiduriantiems su tais juokingais, absurdiškais reiškiniais, kurie sukuria visuomenės "žmogiškąją komediją". Išties galima teigti, kad tas socialinių mokslų atstovas, kuris nesuvokia socialinės tikrovės komiškojo elemento, greičiausiai nepastebės jos esminių savybių. Neįmanoma perprasti politikos pasaulio, jei nelaikome jo konfidencialiu žaidimu, arba sunku suprasti stratifikacijos sistemą, jei nepastebime jos maskaradinio pobūdžio. Taip pat neįmanoma sociologiškai suvokti religijos institucijų, jei neįstengiame prisiminti, kaip vaikystėje, užsidėję kaukę bei atitinkamai sušukę, mirtinai išgąsdindavome savo bendraamžius. Sunku suprasti erotikos paslaptis, jei neužčiuopsime jos pagrindinės savybės - bendrumo su *opéra bouffe* (į tai būtinai turėtų atkreipti dėmesį rimtieji jauni sociologai, skaitantys paskaitas apie "draugystę, santuoką ir šeimą" visiškai be šypsenos ir su tokiu rimtumu, kuris vargiai tinka mokslinei studijai, kurios kiekvienas aspektas susijęs su, taip sakant, tokia žmogaus anatomijos dalimi, kurią itin sunku traktuoti rimtai). Sociologas negali suprasti teisės, jei neatsimena Karalienės iš "Alisos Stebuklų šalyje" teisės mokslų. Šiomis pastabomis mes anaiptol nemenkiname rimtų visuomenės studijų, tik norime pasiūlyti - šioms studijoms labai praverstų ir tos gelmės, kurios pasiekiamos tiktai juokiantis.

Sociologijai ypač patartina nesieti savęs su grynuoju moksliškumu *[scientizmu]*, kuriam visai svetimas humoro jausmas, kuris kurčias ir aklas socialinio spektaklio bufonadai. Jei sociologija pasirenka būtent šį - grynojo mokslo - kelią, gali paaiškėti, kad ji įgijo paprastą, patikimą, visada funkcionalią metodologiją tik tam, kad prarastų tą reiškinių

pasaulį, kurį jai kaip tik reiktų tirti - liūdnas likimas, kaip ir to burtininko, galų gale atradusio būdą, kaip išleisti galingąjį džiną iš butelio, tačiau niekaip neprisimenančio, ko gi jis norėjo paprašyti. Antra vertus, ir vengdamas grynojo moksliškumo sociologas galės atskleisti žmogiškąsias vertybes, susijusias tik su moksline metodika - tiek socialinių, tiek gamtos mokslų. Tokios vertybės - tai nuolankumas prieš begalinį tiriamo pasaulio įvairiapusiškumą bei spalvingumą, savojo "aš" ignoravimas siekiant supratimo, sąžiningumas ir metodo tikslumas, pagarba garbingai pasiektiems atradimams, kantrybė bei pasiryžimas pripažinti savo klaidas ir naujai peržiūrėti savo teorijas, galų gale itin svarbu - bendradarbiavimas su kitais žmonėmis, pripažįstančiais šias vertybes.

Sociologų naudojama mokslo metodika suponuoja keletą tik šiai disciplinai būdingų vertybių. Viena iš jų - atidus dėmesys dalykams, kurie kitiems mokslininkams atrodo nuobodūs ir neverti būti mokslinio tyrimo objektais, tai galima būtų pavadinti sociologinių tyrimų demokratišku domesio fokusavimu. Visa, ką žmonės daro ar kuo yra, - nesvarbu, kiek tai įprasta bei kasdieniška, - gali būti reikšminga socialiniam tyrimui. Kita tokia specifinė vertybė yra susijusi su būtinybe išklausyti kitus, neprimetant jiems savo pažiūrų. Menas mokėti išklausyti, ramiai ir atidžiai, yra tai, ko turi išmokti kiekvienas sociologas, norintis atlikti empirinius tyrinėjimus. Žinoma, nereikia perdėti svarbos to, kas dažniausiai tėra tik tyrimo būdas, tačiau toks elgesys pats savaime turi žmogišką reikšmę, ypač mūsų nervingame bei plepiame amžiuje, kada beveik niekas neberanda laiko atidžiai išklausyti kitą. Galų gale dar viena specifinė žmogiška vertybė - tai sociologo atsakomybė vertinti gautus duomenis (kiek jis sugeba psichologiškai) neatsižvelgiant į savo simpatijas ir antipatijas, išankstines nuostatas, viltis bei baimes. Žinoma, ši atsakomybė būtina ne tik sociologui, bet ir ki-

tiems mokslininkams, tačiau to ypač sunku laikytis šios disciplinos, taip glaudžiai susijusios su žmogiškosiomis aistromis, atveju. Akivaizdu, kad šis tikslas ne visuomet pasiekiamas, tačiau jau pačių pastangų moralinės reikšmės negalima lengvabūdiškai atmesti. Tai ypač patrauklu, jei palyginame sociologo sugebėjimą išklausyti visų aplinkui nepuolant išsakyti savo nusistatymo, kas yra gerai, o kas blogai, su normatyvinių disciplinų, pvz., teologijos ar teisės, metodika - nuolatinėmis pastangomis įsprausti tikrovę į siaurus kieno nors vertybinių sprendimų rėmus. Taigi sociologiją galėtume palyginti su apaštališku kartezianizmo "gilaus ir išsamaus suvokimo" ieškojimų įpėdiniu.

Be šių žmogiškųjų vertybių, kurios neatsiejamos nuo moksliškojo sociologijos aspekto, ši disciplina turi daug bendrybių su humanitariniais mokslais, o kartais dėl šių bruožų atrodo, jog ją galima tapatinti su pastaraisiais. Anuose skyriuose dėjome daug pastangų bandydami atskleisti šiuos bruožus, kuriuos visus galėtume apibendrinti teigdami, kad sociologija gyvybiškai susijusi su tuo, kas yra pagrindinis humanitarinių mokslų objektas - žmogaus egzistencija kaip tokia. Santykis su visuomene yra lemiama žmogaus egzistencijos dimensija, todėl sociologija nuolatos sugrįžta prie esminio klausimo: ką reiškia būti žmogumi ir ką reiškia būti žmogumi tam tikroje situacijoje. Šį klausimą dažnai aptemdo, supainioja mokslinio tyrimo metodai bei anemiškas žodynas, kurį sociologija sukūrė norėdama įteisinti savo mokslinį statusą. Tačiau sociologijos žinios yra taip glaudžiai susijusios su žmogaus gyvenimo esme, jog šis klausimas nuolat iškyla, bent jau tiems sociologams, kuriems rūpi jų veiklos žmogiškoji prasmė. Toks rūpestis, kaip jau aptarėme, nėra tik papildoma ar pageidautina savybė šalia kitų, sociologui privalomų profesinių kvalifikacijų (kaip, tarkim, gera muzikinė klausa ar subtilus skonio jautimas), bet jis tiesiogiai susijęs su pačiu sociologiniu suvokimu.

Toks sociologijos humanistinio vaidmens suvokimas reiškia minties atvirumą ir regėjimo lauko universalumą. Nesunku suvokti, kad tokią poziciją galima užimti tik atsisakius uždaros sociologinės sistemos logikos. Mūsų pačių diskusija gali būti gluminantis šio silpnumo pavyzdys. Šios knygos ketvirtame ir penktame skyriuose pateikta mąstymo slinktis logiškai galėtų būti susieta su teorine sociologizavimo sistema (t.y. sistema, kuri visą žmogaus tikrovę aiškina nuosekliai ir išimtinai tik sociologijos požiūriu, nepripažindama jokių kitų priežastinių faktorių ir savo priežasties struktūrose nepalikdama nė menkiausios spragos). Tokia sistema yra labai tvarkinga, "nušlifuota", netgi kelia estetinį pasitenkinimą. Jos logika vienmatė ir uždara. Kad toks intelektinės veiklos tipas yra labai priimtinas daugeliui tvarkingų ir metodiškų protų, iliustruoja žavėjimasis pozityvizmu - visomis jo formomis nuo pat pradžių. Marksizmo bei froidizmo traukos bei populiarumo priežastys beveik tos pačios. Pradėdami sociologinę diskusiją, o po to nukrypdami nuo logiškai plaukiančių sociologinių išvadų, atrodome esą nenuoseklūs ir daugiau negu netikslūs, tai skaitytojas galėjo pastebėti, kai mes pasukome tarsi ir į kitą taką šeštajame skyriuje. Mes pripažįstame tai, tačiau teigiame, kad šio nenuoseklumo priežastis - ne tyrėjo mąstymo trūkumai, o paties gyvenimo, kurį jam tenka stebėti, paradoksalus daugiabriauniškumas. Atvirumas begalinei žmogaus gyvenimo įvairovei nebeleidžia laikytis griežto sociologizavimo ir verčia sociologą pripažinti, kad esama "plyšių" jo uždarose teorinėse schemose, pro kuriuos žvelgiant galima nujausti egzistuojant įmanomus horizontus.

Atvirumas humanistiniam sociologijos akiračiui toliau numato nenutrūkstamą bendradarbiavimą su kitomis disciplinomis, gyvybiškai susijusiomis su žmogaus egzistencijos tyrinėjimu. Pačios svarbiausios iš jų - istorija ir filosofija. Galima būtų nesunkiai išvengti kai kurių, ypač Amerikos,

sociologinių darbų lėkštumo bei bukumo, jei jų autoriai turėtų nors kiek daugiau žinių iš minėtų sričių. Daugumos sociologų - galbūt dėl savo temperamento ar profesinės specializacijos - domėjimasis tik nūdienos įvykiais, nepaisant jų istorinės perspektyvos, yra nusižengimas ne tik klasikiniam vakarietiškam civilizuoto žmogaus idealui, bet ir pačiam sociologiniam samprotavimui, būtent tai atšakai, kuri susijusi su predefinicijos reiškiniu. Humanistinė sociologijos samprata sąlygoja beveik simbiozę su istorija ar net tai, kad sociologija ima laikyti save istorijos disciplina (tokia nuomonė yra dar vis svetima daugeliui Amerikos sociologų, bet visai įprasta Europoje). Didesnis filosofijos išmanymas ne tik padėtų kai kuriems sociologams išvengti metodologinio naivumo, bet ir pagelbėtų geriau suvokti pačius reiškinius, kuriuos sociologas ketina tirti. Viso to nereikia interpretuoti kaip statistinių metodų ir kitų tyrinėjimo būdų, kuriuos sociologija pasiskolino iš nehumanitarinių šaltinių, menkinimo. Tačiau jų panaudojimas būtų gerokai rafinuotesnis, tobulesnis, taip pat (jei taip galima pasakyti) civilizuotesnis, jei juos gaubtų humanistinių nuostatų fonas.

Humanizmo sąvoka nuo Renesanso laikų glaudžiai siejama su intelekto laisve. Ankstesniuose šios knygos puslapiuose buvo pateikta pakankamai įrodymų, kad sociologija seka šia tradicija. Tačiau galėtume paklausti, kaip Amerikoje sociologija, kaip veikla (pati sudaranti socialinę instituciją ir profesinę subkultūrą), gali imtis šios humanistinės misijos. Tai nenaujas klausimas - jį ne kartą kėlė socio' >gai Florianas Znanieckis, Robertas Lyndas, Edvardas Shilsas ir kiti. Tačiau problema pakankamai svarbi ir todėl turime ją aptarti prieš baigdami savo pokalbį.

Jei godus princas įkalina alchemiką ir reikalauja daug aukso tuojau pat, tai vargu ar alchemikas sudomins savo pavergėją didingu Filosofinio Akmens simbolizmu. Sociologai, dirbantys vyriausybinėse agentūrose ir įvairiose pramo-

nės šakose, dažnai atsiduria panašioje padėtyje. Nėra lengva įtraukti žmogiškąjį, humanistinį, matą į tyrimus, kurių tikslas - nustatyti optimalią naikintuvo įgulos sudėtį ar atrasti faktorius, skatinančius apsnūdusias namų šeimininkes pirkti vienus, o ne kitus kepimo miltelius, arba rekomenduoti personalo direkcijai, kaip efektyviausiai galėtų neutralizuoti profsąjungų įtaką gamykloje. Nors sėkmingai tokį darbą dirbantys sociologai savo pačių džiaugsmui gali įrodyti, kad toks profesijos pritaikymas nekelia jokių etinių abejonių, tačiau laikydami šią veiklą humanistinėmis pastangomis, iškrėstume tarsi ideologizavimo *tour de force*. Antra vertus, negalima visai atmesti, kad sociologinių mokslų pritaikymas vyriausybės ar pramonės procesuose gali vis dėlto turėti tam tikrą humanistinę reikšmę. Pavyzdžiui, sociologų darbas įvairiose sveikatos apsaugos, gerovės kėlimo ar miestų planavimo programose arba vyriausybės agentūrose, susijusiose su rasinės diskriminacijos panaikinimu, neleidžia mums daryti skubotų išvadų, kad valstybinis darbas sociologui gali reikšti tik bedvasę nelaisvę politinio pragmatizmo rėmuose. Net pramonėje pasitaiko tokių atvejų, kad prie pažangiausių bei protingiausių vadybos idėjų (ypač administravimo srityje) yra labai prisidėjusi sociologija.

Jei sociologą laikome makiavelistine figūra, tai jo sugebėjimai gali būti pritaikyti ir kilniausiems, ir niekingiausiems tikslams. Jei leidžiama pavartoti spalvingą metaforą, galima žiūrėti į sociologą tarsi į socialinio suvokimo *condottiere**.

Kai kurie *condottieri* kovoja žmonių engėjų pusėje, kai kurie - jų išvaduotojų. Jei pasidairytume po Ameriką ir už jos ribų, tai galėtume patikėti, kad nūdienos pasaulyje yra vietos ir pastarojo tipo *condottiere*. O sociologinio makia-

* Kondotjeras (*it.*).

velizmo visiškas nešališkumas nėra jau toks nereikšmingas indėlis situacijose, kuriose žmones drasko prieštaringos fanatiškos idėjos, turinčios bendrą svarbią savybę - ideologiškai kvailinti žmones apie visuomenės prigimtį. Geriau apsiriboti žmogiškaisiais poreikiais, nei imtis grandiozinių politinių programų, pasirinkti sau kokias nors atskiras veiklos sritis ir veikti ekonomiškai, o ne paaukoti save kokiam nors totalitariniam tikėjimui, būti užjaučiančiam ir skeptiškam tuo pačiu metu, siekti supratimo be tendencingumo - visa tai yra egzistencinės sociologijos raiškos galimybės, kurias vargu ar galima pervertinti daugelyje šiuolaikinio pasaulio situacijų. Be to, sociologija pajėgi įgyti politinio orumo bei svarbos, bet ne todėl, kad ji galėtų pasiūlyti konkrečią savo politinę ideologiją, o kaip tik todėl, kad ji neturi tokios. Ji gali padėti ypač tiems, kurie nusivylė mūsų amžiaus aistringomis politinėmis eschatologijomis, parodydama jiems politinio užsiangažavimo galimybes, nereikalaujančias paaukoti savo sielos ar humoro jausmo.

Tikra tiesa, kad daugelis Amerikos sociologų tebedirba akademinėse institucijose. Atrodo, ši situacija nesikeis artimoje ateityje. Todėl bet kokie apmąstymai apie humanistinį sociologijos potencialą susiduria su akademiniu kontekstu, derančiu didžiajai Amerikos sociologijos daliai. Akademinių sluoksnių kai kurių atstovų nuomonė, kad tik tie, kuriems algas moka politinės ar ekonominės struktūros, tampa *les mains sales*, yra absurdiška ir atlieka ideologinę funkciją jų pačių pozicijai pateisinti. Šiandien mokslinių tyrimų ekonomika yra tokio pobūdžio, kad pats akademinis pasaulis yra persmelktas šių išorinių struktūrų pragmatinių interesų. Nors yra daug sociologų, kurie nesemia lengva ranka tūkstančių iš valstybės ar verslo organizacijų (dažniausiai savo begaliniam nusivylimui), tačiau mokslo institucijų administratoriams žinomos priemonės, pvz., "fondų išlaisvinimas" (kuris piktai vadinamas "cigarečių dėžutės metodu"), lai-

duoja, kad net akademiškiausius, visai siaurus, profesorių tyrinėjimus gali penėti trupiniai, nubyrantys nuo valstybės ar verslininkų stalų.

Vis dėlto jei ir atsidedama grynai akademinei veiklai, nedera šaipytis iš tokio akademinėje aplinkoje besidarbuojančio sociologo. Universitetuose vykstantis rungtyniavimas dažnai yra dar žiauresnis už visiems žinomą *Madison Avenue* konkurenciją, nes pirmojo nirtulį bei negailestingumą maskuoja mokslininkų etiketas ir ištikimybė pedagoginiam idealizmui. Kol dešimt metų žmogus stengiasi iš trečiarūšio koledžo patekti į prestižinį universitetą, vėliau pastarajame tiek pat laiko siekia profesoriaus vardo, humanistinis sociologijos akstinas patirs bent jau tiek įtampos, kiek ir neakademinėje veikloje besidarbuojančių sociologų. Akademiškumo siekiantis sociologas rašys tokius dalykus, kuriuos galėtų skelbti tinkamuose, reikalinguose leidiniuose; bandys susitikti su tokiais žmonėmis, kurie nuolat sukinėjasi akademiškoje įtakingųjų aplinkoje; užpildys spragas trumpame savo gyvenimo apibūdinime su tokiu politiniu uolumu, kuris būdingas karjerą darantiems žemesnio rango vadovams; ir galų gale jis patyliukais nekęs savo kolegų bei studentų taip stipriai, kaip galima neapkęsti tik tų, su kuriais esi įkalintas vienoje kameroje. Štai tiek apie akademinį pretenzingumą.

Aišku, jei sociologija yra humanistinio pobūdžio, tai jis turėtų pasireikšti ir akademinėje aplinkoje, bent jau taip sąlygotų statistika. Manome, kad, nepaisant ką tik išsakytų nemalonių pastabų, tai visai įmanoma. Universitetas savo jautrumu šio pasaulio gundymams labai primena bažnyčią. Universiteto žmones, kaip ir dvasininkus, graužia kaltės jausmai, jei nesugeba atsispirti šiems gundymams. Pagal seną vakarietišką tradiciją, universitetas yra laisvės bei tiesos buveinė. Ši tradicija buvo ginama ir krauju, ir rašalu, ji įstengia nelengvu sąžiningumu patvirtinti šias savo pretenzijas. Būtent šios gyvybingos akademinės tradicijos dėka

humanistiniai sociologijos impulsai gali rasti savo raiškos erdvę nūdienos situacijoje.

Akivaizdu, kad šios problemos įgauna kiek kitokį pobūdį, jei jos susiję su aukštąja mokykla, besirūpinančia naujos sociologų kartos parengimu, ir jei - su pirmosios pakopos* studijų situacija. Pirmuoju atveju problema atrodo gana nesudėtinga. Autorius mano, kad šioje knygoje pateikta sociologijos koncepcija bus pravarti "ugdant" ateities sociologus. Reikšmė to, kas buvo pasakyta apie humanistinį sociologijos aspektą, antrosios pakopos studijų programoms yra akivaizdi. Pakanka pasakyti, kad humanistinis raštingumas kartais pasiekiamas metodologinio profesionalumo dėka. Žinoma, kad sociologijos, kaip disciplinos, koncepcija lemia nuostatą, ko ir kaip reiktų mokyti sociologus. Tačiau kokia bebūtų koncepcija, ji bus priimtina tik kai kuriems studentams. Deja, ne kiekvienas gali tapti tikru sociologu, o tas, kuris tampa, jei grįsime mūsų argumentais, pasiekia tai iliuzijų išsklaidymo kaina ir privalo susirasti savo kelią pasaulyje, apraizgytame mitų. Mes jau pakankamai esame kalbėję apie tai, kaip, mūsų nuomone, to įmanoma pasiekti.

Visiškai kitaip problema sprendžiama koledžuose. Sociologas, kuriam tenka dėstyti koledže (o dauguma sociologų tą veikia), žino, kad tik keletas jo studentų vėliau tęs šios srities studijas. Greičiausiai vos keli iš tų, kuriems sociologija buvo profilinė disciplina, pasiners į socialinį darbą, žurnalistiką, verslo administravimą ar kitas sritis, kuriose vertinamas sociologinis išmanymas. Eiliniame koledže dėstantis sociologas, matydamas, kaip vaikinai ir merginos desperatiškai siekia socialinio mobilumo, kaip jie atkakliai skinasi kelią per įskaitų sistemą ir užsispyrę reikalauja ge-

* Remiamasi Amerikos atveju: aukštosios mokyklos suteikia mokslo laipsnį (bakalaurą, magistrą, daktarą), 1-osios pakopos studijos (universitetų koledžai ir pan.) nesuteikia mokslo laipsnio.

resnių pažymių, suprasdamas, kad paskaitos jų visiškai nedomina, kad jie reaguotų lygiai taip pat, jei jų metu skaitytų telefonų abonentų knygą, kad jie rūpinasi tik privalomomis įskaitomis, - anksčiau ar vėliau turės susimąstyti: "Ką gi aš čia veikiu?" Net ir "kilmingesnėje, aristokratiškesnėje" aplinkoje dėstančiam sociologui, kuris užtikrina intelektualų laiko leidimą tiems, kurių statusas yra iš anksto nulemtas ir išsilavinimas yra veikiau privilegija, o ne priemonė įgyti tą statusą, gali taip pat iškilti klausimas apie sociologijos vietą šioje situacijoje. Žinoma, valstybiniuose universitetuose, kaip ir Ivy League* koledžuose, visuomet pasitaiko keletas studentų, kurie iš tikrųjų domisi savo studijomis, iš tikrųjų supranta, o tada verta dėstyti vien dėl jų. Tačiau ilgainiui ši mintis mažai teguodžia, ypač jei dėstytojas abejoja, ar naudinga, ką jis dėsto. Tai ir yra klausimas, iškylantis morališkai jautresniam sociologui, dėstančiam 1-osios pakopos mokymo įstaigose.

Ne tik sociologai, bet ir kitų disciplinų dėstytojai susiduria su ta pačia problema: jiems tenka dėstyti studentams, įstojusiems į koledžą tik todėl, kad jį baigę galėtų įsidarbinti pasirinktose bendrovėse, arba todėl, kad to iš jų laukia socialinė aplinka. Tačiau šiuo atveju sociologui iškyla ir specifinė problema, susijusi su demaskuojančiu, išsklaidančiu iliuzijas sociologijos pobūdžiu, kaip jau aptarėme. Galėtume paklausti, kokią teisę turi sociologas skleisti tokias pavojingas tiesas jaunoms galvoms, kurios greičiausiai neteisingai supras ar neteisingai pritaikys tai, ką dėstytojas siekia jiems perduoti. Viena yra skleisti sociologijos nuodus aukštųjų mokyklų studentams, kurių polinkis šiems nuodams jau susiformavęs, t.y. kurie rimtai atsidėjo sociologijai ir todėl intensyviai studijuodami gali suprasti gydomąsias šių nuodų galimybes. Visiškai kita yra neatsakingai barstyti

* Prestižinių privačių universitetų asociacija.

juos žmonėms, kurie neturi galimybių ar poreikio siekti gilesnio šių tiesų išmanymo. Kokią teisę turi žmogus griauti kitų žmonių "savaime suprantamus" įsitikinimus? Kodėl jis turėtų skatinti jaunimą matyti dalykų, kuriuos jie laikė labai tvariais, santykinumą? Kodėl juos turi paveikti kritiškos mąstysenos erozija? Ir apskritai, kodėl gi nepalikus jų ramybėje?

Aišku, viena vertus, viską sąlygoja dėstytojo atsakomybė ir kvalifikacija. Jis negali kalbėti pirmakursių auditorijai to, ką teigia magistrantams per seminarus. Antra vertus - "savaime suprantamos" struktūros yra per daug stipriai įsitvirtinusios sąmonėje, kad jas galima būtų lengvai sugriauti keliomis paskaitomis, skaitomomis, tarkim, antrame kurse. "Kultūrinį šoką" nėra taip lengva sukelti. Dauguma žmonių, kurie yra nepasirengę jų "savaime suprantamos" pasaulėžiūros reliatyvizmui, negali rimtai priimti iš šio fakto plaukiančių išvadų ir laiko jas įdomiu intelektualiniu žaidimu, žaidžiamu per sociologijos paskaitas lygiai taip, kaip jie žaidžia filosofijos seminarų metu, diskutuodami, ar objektas egzistuoja tada, kai į jį nežiūrime. Taigi jie žaidžia ir nė minutei rimtai nesuabejoja savo ankstesnės perspektyvos, kurią jiems pateikia sveikas protas, besąlygišku galiojimu. Šis neišsamus atsakymas gana neblogas, tačiau vargu ar pateisina sociologijos dėstymą, jei panaudojamas tik kaip argumentas, kad sociologijos dėstymas nepasiekia savo tikslo.

Mes tikriausiai pateisintume sociologijos dėstymą prielaida, kad laisvamaniškas, liberalus išsilavinimas yra susijęs glaudesne negu tik etimologine sąsaja su intelekto laisve. Jei šios prielaidos nėra, jei išsilavinimas vertinamas tik profesiniu ar techniniu požiūriu, sociologiją galima išmesti iš mokymo plano. Juk ji tik trukdytų nepriekaištingam jo vykdymui, žinoma, jei nebūtų supaprastinta pagal dominuojančias mokymo nuostatas. Tačiau ten, kur minėta prielaida gyva, sociologijos dėstymą pateisina įsitikinimas, kad ge-

riau sąmoningumas negu nesąmoningumas ir kad sąmoningumas yra laisvės sąlyga. Pastangos įgyti gilesnį supratimą, podraug ir didesnę laisvę, pareikalauja kančių, net rizikos. Švietimo procesas, šito vengiantis, tampa paprastu mechaniniu mokymu ir nebeturi nieko bendra su civilizuotos minties plėtra. Mūsų manymu, šio amžiaus civilizuotas protas turi būti susipažinęs su ypač šiuolaikine, modernia kritiško mąstymo forma, kurią vadiname sociologija. Net ir tie, kurie nesutinka šioje intelektualinėje veikloje savojo demono, kaip pavadino Weberis, nuo šios pažinties gal nebe taip tvirtai laikysis įsikibę įsisenėjusių nuostatų, truputį atidžiau žiūrės į savo įsipareigojimus ir truputį skeptiškiau - į kitų, ir galbūt bus truputį gailestingesni savo kelionėse po visuomenę.

Dar kartą prisiminkime lėlių teatro įvaizdį, kuris mums susidėstė. Mes matome lėles, šokančias miniatiūrinėje scenoje: traukomos virvelių jos šokinėja aukštyn ir žemyn - taip atlieka joms skirtus įvairius nedidelius vaidmenis. Mes išmokstame suprasti šio teatro logiką ir patys pasijuntame dalyvaujantys jame. Mes lokalizuojame save visuomenėje ir supančioti jos nematomų virvelių pripažįstame savo padėtį. Kurį laiką iš tikrųjų jaučiamės esą lėlės. Bet po to pagaunname įtikinantį skirtumą tarp lėlių teatro ir savosios dramos. Skirtingai nuo lėlių, mes galime patys sustoti judėję, pamatyti ir suprasti mechanizmus, mus verčiančius judėti. Šis mūsų poelgis - tai pirmasis žingsnis į laisvę. Ir galutinis sociologijos, kaip humanistinės disciplinos, pateisinimas.

BIBLIOGRAFINIAI KOMENTARAI

Ši knyga - tarsi kvietimas apsilankyti kokiame suėjime. Įteikiant kvietimą, nepriimta pateikti dosjė visų žmonių, kuriuos būsimasis svečias čia sutiks. Vis dėlto jis turbūt norėtų šį bei tą žinoti apie tuos žmones ar bent jau, kur galėtų tai išsiaiškinti. Būtų visiškai neprotinga baigti šią knygą didžiuliu bibliografiniu sąrašu įvairiais minėtais sociologijos klausimais. Tačiau manome, kad reikia pateikti šiek tiek bibliografinės informacijos skaitytojui, kurį sudomino mūsų kvietimas ir kuris nori bent truputį giliau susipažinti su šiuo dalyku. Čia pateikiamų bibliografinių komentarų tikslas - pasiūlyti keletą įdomių klausimų, kuriuos galima toliau vaisingai tyrinėti. Be to, tekste be išsamių paaiškinimų buvo minimos įvairių mokslininkų pavardės. Komentaruose norime pristatyti skaitytojui šiuos mokslininkus kiek artimiau. Žinoma, skaitytojas pats nuspręs, kiek jis norės atsiliepti į mūsų kvietimą - ką ir kiek sužinoti. Jau perspėjome jį, kad jo pasiryžimas gana rizikingas.

1 SKYRIAUS KOMENTARAI

Jei skaitytojas nėra studentas ar netgi jeigu yra, jis gali jausti giliai įsišaknijusią antipatiją vadovėliams, pradėdamas pažintį su nauju dalyku. Gana dažnai šią antipatiją galima visiškai pateisinti, tačiau būna dėmesio vertų išimčių. Klasikinis sociologijos vadovėlis, kurį ir šiandien verta perskaityti - Robert M.McIver *Society* ("Visuomenė", New York, Farrar and Rinehart, 1937). Jei skaitytojas pageidautų vadovėlio, daugiau dėmesio skiriančio Amerikos visuomenės problemoms, rekomenduotume Robin M.Williams, Jr. *American Society* ("Amerikos visuomenė", New York, Alfred A.Knopf, 1951). Iš vėlesnių vadovėlių galėtume pa-

minėti ypač suprantamai parašytą Ely Chinoy *Society* ("Visuomenė", New York, Random House, 1961).

Maxas Weberis (1863-1920) - vienas iš sociologijos milžinų. Savo laiku jis buvo glaudžiai susijęs su Vokietijos intelektualine aplinka, tačiau jo idėjos bei įtaka toli peržengė gimtosios šalies ribas. Weberio sociologinėms nuostatoms būdingas filosofinis subtilumas, tvirtas pagrindimas istorinėmis žiniomis, tiesiog stulbinantis akiratis, kurį liudija kultūrų, kuriomis remiamasi analizėse, įvairovė. Weberio koncepcija apie sociologiją, kaip mokslo discipliną, vaizdžiai išdėstyta jo esė *Science as a Vocation* ("Mokslas kaip pašaukimas"), angliškąjį vertimą galima rasti knygoje *The Methodology of the Social Sciences* ("Socialinių mokslų metodologija", Chicago, Free Press, 1949), kurios sudarytojai bei vertėjai Edward A.Shils, Henry A.Finch. Toje pačioje knygoje galima susipažinti su kitomis svarbiomis mintimis apie Weberio mokslinio metodo sampratą.

Alfredas Schuetzas (1899-1959) - fenomenologinės mokyklos filosofas, didesnę savo darbų dalį paskyręs sociologijos, kaip mokslo, filosofiniam pagrindimui. Gimė Austrijoje. Nacistams ją okupavus, išvyko į Ameriką ir visą gyvenimą dėstė Niujorko naujajame socialinių tyrimų institute (New School for Social Research). Jo įtaka dabartiniams sociologams kol kas nėra didelė, tačiau ji neabejotinai stiprės, kai jo darbai taps prieinamesni. Olandų leidėjas Martinus Nijhoff dabar rengia trijų tomų Schuetzo darbų rinktinę anglų kalba.

2 SKYRIAUS KOMENTARAI

Albertas Salomonas knygoje *The Tyranny of Progress* ("Progreso tironija", New York, Noonday Press, 1955) glaustai išdėsto savo sampratą apie Prancūzijos sociologijos istorinius šaltinius ir kilmę. Paulas Radinas yra amerikiečių antropologas, išleidęs daug darbų apie pirmykštę visuome-

nę. Pradėti gilintis į šiuos veikalus geriausia nuo knygos *Primitive Man as Philosopher* ("Pirmykštis žmogus kaip filosofas", New York, D.Appleton and Co., 1927). Klasikinis veikalas apie socialinės minties, taip pat ir sociologijos raidą - Howard Becker, Harry E. Barnes *Social Thought from Lore to Science* ("Socialinė mintis nuo žinių iki mokslo", Washington, D.C., Harren Press, 1952). Glaustesnis įvadas į sociologinės minties istoriją būtų Nicholas S.Timasheff *Sociological Theory* ("Sociologinė teorija", Garden City, N.Y., Doubleday and Co., 1955).

Jei skaitytojas norėtų geriau susipažinti su sociologijos polinkiu įžvelgti, kas glūdi po reiškinių išoriniu apvalkalu, jam siūlome Floyd Hunter *Community Power Structure* ("Bendruomenės valdžios struktūra", Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1953), o jei jį domintų protestantų denominacijų organizacijos formų sąsajos su biurokratija, tai - Paul M.Harrison *Authority and Power in the Free Church Tradition* (Princeton, Princeton University Press, 1959).

Weberio knyga *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* ("Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia") yra vienas iš svarbiausių kada nors publikuotų sociologijos darbų. Ji ne tik turėjo lemiamą įtaką pačios sociologijos raidai, bet buvo labai reikšminga ir istorikams, besidomintiems šiuolaikinių Vakarų ekonomikos bei kultūros istorijos santykiais. Weberio nuostatos apie protestantizmą ir kapitalizmą buvo ypač reikšmingos, kritikuojant marksistinį ekonominį determinizmą. Ši knyga pirmą kartą pasirodė 1905 m. vokiečių kalba. Anglų kalba ji išleista 1930 m. Nesunku gauti Scribnerio 1958 m. išleistą jos leidimą.

Émile Durkheimas (1858-1917) buvo reikšmingiausias prancūzų sociologas šios disciplinos formavimosi periodu. Apie žurnalą *Année sociologique* jis subūrė didelę mokyklą, kurios nariai domėjosi įvairiomis socialinių mokslų proble-

momis; ši mokykla gyvavo ir po Durkheimo mirties. Durkheimo sociologija tęsia Comte'o pozityvizmo tradicijas, jai būdingas dėmesys nesubjektyviosioms socialinių reiškinių ypatybėms; pirmoji pradėjo naudoti statistinius duomenis, ji glaudžiai susijusi su etnologija ir ideologiškai gimininga prancūzų respublikonizmo dvasiai. Durkheimo sociologijos sampratą galima suvokti perskaičius jo programinį veikalą *The Rules of Sociological Method* ("Sociologinio metodo taisyklės", Chicago, Free Press, 1950).

Robertas K.Mertonas iš Kolumbijos universiteto kartu su Talcottu Parsonsu iš Harvardo yra išskirtinės asmenybės tarp kitų šiuolaikinių amerikiečių sociologijos teoretikų. Mertono samprotavimus apie "akivaizdžias" bei "latentines" funkcijas, taip pat ir kitas reikšmingas mintis apie tai, ką jis laiko funkcionalistiniu požiūriu į visuomenę, galima rasti jo knygoje *Social Theory and Social Structure* ("Socialinė teorija ir socialinė struktūra", Chicago, The Free Press of Glencoe, 1957).

Ideologijos sąvoką sukūrė prancūzų filosofas Destutt de Tracy, o Marxas ją pavartojo labiau apibrėžta sociologine prasme. Vėliau sociologijoje ši sąvoka gerokai pakito, palyginti su Marxo prototipu. Vilfredo Pareto (1848-1923) - italų mokslininkas, didesnę gyvenimo dalį praleidęs dėstydamas Šveicarijoje - garsėja sukūręs sociologinę sistemą, kuri grindžiama būtent ideologijos konceptu. Pagrindinius Pareto darbus galima rasti keturių tomų angliškame leidinyje, pavadintame *The Mind and Society* ("Mintis ir visuomenė", New York, Harcourt, Brace and Co., 1935). Tai iš tiesų labai didelis darbas žmogaus smegenims, tačiau jis vertas ryžtingo skaitytojo pastangų. Pareto veikalus amerikiečių sociologams pristatė savo knygoje Talcott Parsons *The Structure of Social Action* ("Socialinio veiksmo struktūra", Chicago, Free Press, 1949). Skaitytojas, kuris mano neįveiksiantis didingos Pareto prozos, pagrindinių jo idėjų santrauką ras

Parsonso knygoje. Ideologijos sąvoka labiausiai šiandien remiasi vadinamoji žinojimo sociologija, apie kurią kai kas pasakyta šios knygos penktajame skyriuje. Daugiausia informacijos apie tai rasite Karlo Mannheimo knygoje *Ideology and Utopia* ("Ideologija ir utopija", New York, Harcourt, Brace and Co., 1955).

Thorsteinas Veblenas (1857-1929) - vienas spalvingiausių ankstyvųjų Amerikos sociologų. Jo sociologinėms nuostatoms būdinga negailestinga demaskuojanti orientacija, daugiausia dėmesio ekonominiams socialinės raidos faktoriams ir radikali kapitalistinės visuomenės kritika. Jo *The Theory of the Leisure Class* ("Niekuo neužsiėmusios klasės teorija", New York, Modern Library, 1934), kurioje analizuojamos Amerikos aukštesniosios klasės, tapo pačiu įtakingiausiu jo bendrosios sociologijos teorijos darbu. Kita jo knyga - *The Higher Learning in America* ("Aukštasis mokslas Amerikoje", New York, B.W.Huebsch, 1918) yra vienas iš kandžiausių kada nors parašytų sociologinių darbų. Atrodo, kad kiekvienas puslapis trykšta nuodais - tai iškalbingai liudija begalinį Veblenо nusivylimą Amerikos universitetiniu gyvenimu.

Vadinamoji "Čikagos mokykla" (Chicago School) - tai sąjūdis sociologų, susibūrusių apie Robertą Parką Čikagos universitete, kurie paliko daugybę mokslinių darbų apie trečiojo dešimtmečio miesto visuomenę. Ji padarė didelę įtaką urbanistinei sociologijai, bendruomenių tyrinėjimams ir užimtumo (profesijų) sociologinei analizei. Parko sociologinės pažiūros aptariamos Maurice R.Stein *The Eclipse of Community* ("Bendruomenės nykimas", Princeton, Princeton University Press, 1960). Žymiausi darbai apie amerikiečių bendruomenę - tai gyvenimo ir papročių Muncyje, Indianoje, tyrinėjimai, kuriuos du kartus atliko Robert S. ir Helen Lyndai: prieš pat Didžiąją depresiją ir iš karto po jos - *Middletown* (New York, Harcourt, Brace and Co., 1929) ir

Middletown in Transition (New York, Harcourt, Brace and Co., 1937). Lyndų ryžtu įsiskverbti po apgaulinga bendruomenės ideologijos išore seka Arthur J.Vidich ir Joseph Bensman. Jų *Small Town in Mass Society* ("Mažas miestelis masinėje visuomenėje", Princeton, Princeton University Press, 1958; arba Doubleday Anchor Books, 1960) - tai pažintis su Niujorko valstijos šiaurinės dalies kaimo bendruomenės socialinės struktūros vidine puse.

Danielis Lerneris dėsto sociologiją Masačiusetso technologijos institute. Kartu su Lucille W.Pevsner parašė knygą *The Passing of Traditional Society* ("Tradicinės visuomenės nykimas", Chicago, The Free Press of Glencoe, 1958), kurioje rasime puikią Artimųjų Rytų sociologinę apžvalgą, taip pat ji itin svarbi, nes pateikiami samprotavimai apie modernųjį mąstymą kaip senesnių tradicinių modelių tąsą.

3 SKYRIAUS KOMENTARAI

Kaip ten bebūtų, šios knygos autorius turi prisiimti atsakomybę už šiame priede pateiktas mintis. Tačiau šioms autoriaus mintims labai didelę įtaką padarė Alfredo Schuetzo mokymas ir kai kurios Maurice Halbwachs'o idėjos.

4 SKYRIAUS KOMENTARAI

Šiuolaikinėje sociologijoje yra daug prirašyta apie stratifikacijos problemas. Skaitytojas galėtų pradėti pažintį nuo antologijos - Reinhard Bendix, Seymour M.Lipset (red.) *Class, Status and Power* ("Klasė, statusas ir valdžia", Chicago, Free Press, 1953). Glaustai įvairios stratifikacijos problemos apžvelgiamos Kurt B.Mayer *Class and Society* ("Klasė ir visuomenė", Garden City, N.Y., Doubleday, 1955).

Amerikos sociologas Williamas I.Thomasas kartu su Florianu Znanieckiu parašė didžiulį veikalą apie imigraciją - *The Polish Peasant in Europe and America* ("Lenkų valstietis

Europoje ir Amerikoje"), kurio pirmoji dalis išleista 1919 m. (Boston, Richard G.Badger). Daug Thomaso vertingų sociologinės teorijos minčių randama šio monumentalaus veikalo išnašose ir prieduose - žavi, bet ne visuomet tinkama vieta tokioms mintims. Šis darbas, beje, žymi amerikiečių sociologijos empirinio periodo (dėl kurio ribotumo negalima kaltinti nei Thomaso, nei Znanieckio) pradžią.

Arnoldas Gehlenas - šiuolaikinis vokiečių socialinių mokslų atstovas ir filosofas. Kartu su Helmutu Schelsky jis padarė ženklią įtaką sociologijos atgimimui Vokietijoje po Antrojo pasaulinio karo. Šios knygos autoriaus žiniomis, anglų kalba dar nėra išleistas nė vienas Gehleno darbas.

5 SKYRIAUS KOMENTARAI

Charles Horton Cooley - vienas iš ankstyvųjų Amerikos sociologų. Jis buvo teorinės orientacijos mokslininkas, smarkiai veikiamas europietiško mąstymo. Jo svarbiausias veikalas - *Human Nature and the Social Order* ("Žmogaus prigimtis ir visuomenės santvarka", New York, Charles Scribner's Sons, 1922). George Herbertas Meadas buvo turbūt svarbiausia figūra Amerikos socialinės psichologijos raidai. Daugelį metų jis dėstė Čikagos universitete, jo svarbiausias darbas buvo paskelbtas netrukus po jo mirties. Tai - *Mind, Self and Society* ("Protas, aš ir visuomenė", Chicago, University of Chicago Press, 1934). Meadas yra labai sunkiai skaitomas autorius, tačiau būtinas, norint suvokti vaidmenų teorijos pagrindus. Naujesni ir bendresni darbai apie vaidmenų teoriją yra šie: Hans H.Gerth ir C.Wright Mills *Character and Social Structure* ("Charakteris ir socialinė struktūra", New York, Harcourt, Brace and Co., 1953); Erving Goffman *The Presentation of Self in Everyday Life* ("Savasis "aš" kasdieniame gyvenime", Garden City, N.Y., Doubleday Anchor, 1959); Anselm L.Strauss *Mirrors and Masks* ("Veidrodžiai ir kaukės", New York, The Free Press of Glencoe, 1959). Labai

įtaigi grupinės terapijos poveikio analizė pateikta Goffman *Asylums* ("Prieglobsčio namai", Garden City, N.Y., Doubleday Anchor, 1961).

Maxas Scheleris - vokiečių filosofas, patyręs stiprią fenomenologijos įtaką, šio amžiaus trečiajame dešimtmetyje suformulavo žinojimo sociologijos (kurią pavadino *Wissenssoziologie*) idėją. Nors kai kurie Schelerio darbai yra išversti į anglų kalbą, tačiau patys svarbiausi šia tema dar neišversti. Scheleris didelę įtaką padarė sociologui Karlui Mannheimui, kurio svarbiausias darbas - jau čia minėtas *Ideology and Utopia,* buvo išleistas Vokietijoje. Nacizmui atėjus į valdžią Vokietijoje, Manheimas išvyko į Angliją ir čia daug nuveikė akademinėje sociologijos srityje. Puikų žinojimo sociologijos įvadą skaitytojas ras anksčiau minėtame Roberto Mertono darbe. Įvairiapusiškesnį traktavimą galima rasti Werner Stark *The Sociology of Knowledge* ("Žinojimo sociologija", Chicago, The Free Press of Glencoe, 1958).

Helmutas Schelsky, dabar dėstantis Miunsterio universitete, yra parašęs ne vieną straipsnį apie šiuolaikinio žmogaus religines nuostatas, tuo sukeldamas ne tik socialinių mokslų atstovų susidomėjimą, bet ir Vokietijos teologų įtūžį. Deja, šie straipsniai neišversti į anglų kalbą. Thomas Luckmannas, kuris dėsto Naujajame sociologinių tyrimų institute *(The New School for Social Research)*, netrukus paskelbs labai įtaigų darbą ta pačia tema.

Talcottas Parsonsas iš Harvardo universiteto yra garsiausios šiandieninės amerikiečių teorinės sociologijos mokyklos kūrėjas. Parsonsas pradėjo jungti klasikines Europos sociologijos teorijas su kitų socialinių mokslinių disciplinų, ypač antropologijos, psichologijos ir ekonomikos, teoriniais pagrindais. Parsonso pažiūrų sistema, žinoma kaip "veiksmo teorija", yra daug dėmesio ir ginčų Amerikos sociologijoje sukėlęs objektas. Parsonsas buvo produktyvus rašytojas, jo pažiūrų trumpiausią santrauką galima rasti jo knygoje

The Social System ("Socialinė sistema", Chicago, Free Press, 1951).

Puikų referentinių grupių teorijos įvadą ir jos apimlesnes sociologines išvadas pateikia Mertonas anksčiau minėtame savo veikale. T.Shibutani kryptingame straipsnyje *Reference Groups as Perspectives* ("Referentinės grupės, kaip perspektyvos", išspausdintame 1955 m. *American Journal of Sociology*) puikiai interpretuoja referentinės grupės teoriją kaip vaidmenų teorijos ir žinojimo sociologijos sąsają.

6 SKYRIAUS KOMENTARAI

Vienas geriausių sociologijos metodologinių problemų įvadų - Felix Kaufmann *Methodology of the Social Sciences* ("Socialinių mokslų metodologija", New York, Oxford University Press, 1944). Jau minėtame Parsonso veikale galima susipažinti su mintimis apie Weberio ir Durkheimo sociologijos santykį.

Su Weberio samprotavimais apie charizmą šiek tiek galima susipažinti Hans H.Gerth ir C.Wright Mills *From Max Weber* ("Nuo Maxo Weberio", New York, Oxford University Press, Galaxy Book, 1958). Carlas Mayeris dėsto sociologiją Naujajame socialinių tyrimų institute. Jo darbas apie religines sektas, išleistas šio amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje Vokietijoje, nėra išverstas į anglų kalbą.

Goffmanas interpretuoja "įnamio" likimą anksčiau minėtame veikale *Asylums*. Jo "vaidmens atstumo" koncepcija toliau plėtojama jo knygoje *Encounters* ("Susidūrimai", Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1961).

Georgas Simmelis (1858-1918) - kitas vokiečių sociologijos klasikas. Jam būdingos tvirtos filosofinės nuostatos, susijusios su katalikiška pasaulėjauta, analizuojant įvairias sociologijos problemas. Simmelis laikomas vadinamosios formalistinės sociologijos linkmės pradininku, po jo mirties Vokietijoje tai plėtojo Leopold von Wiese ir kiti. Geriausia

Simmelio raštų antologija anglų kalba - Kurt H.Wolff (red.) *The Sociology of Georg Simmel* ("Georgo Simmelio sociologija", Chicago, Free Press, 1950). Šioje knygoje taip pat galima rasti Simmelio socialumo teoriją.

Johano Huizinga'o šokiruojančią knygą *Homo ludens* anglų kalba 1955 m. išleido Beacon Press, Boston. Maurice Natansonas, buvęs Alfredo Schuetzo mokinys, dabar dėsto filosofiją Šiaurės Karolinos universitete. Išėjo jo straipsnių rinktinė *Literature, Philosophy and the Social Science* ("Literatūra, filosofija ir socialiniai mokslai", The Hague, Nijhoff, 1962).

7 SKYRIAUS KOMENTARAI

Tekste remiamasi ir šio autoriaus knyga *The Precarious Vision* ("Trapioji vizija", Garden City, N.Y., Doubleday and Co., 1961). Šioje knygoje iš krikščioniškų pozicijų aptariama sociologinės minties prasmė ir išvados, taip pat plėtojamos šiame priede paliestos etinės problemos, ypač jų santykis su religijos sociologija.

8 SKYRIAUS KOMENTARAI

Sociologijos, kaip mokslo disciplinos, vaidmuo moderniajame pasaulyje išsamiai aptariamas šiose knygose: Robert S.Lynd *Knowledge for What?* (Princeton, Princeton University Press, 1939) ir Florian Znaniecki *The Social Role of the Man of Knowledge* ("Apsišvietusio žmogaus socialinis vaidmuo", New York, Columbia University Press, 1940). Naujų samprotavimų apie tą patį objektą, gana artimų čia pateiktam požiūriui (nors greičiausiai nėra žengta taip toli, kai sociologija suprantama kaip priklausanti humanitariniams mokslams), gali rasti Edward A.Shils *The Calling of Sociology* ("Sociologijos šauksmas"), kurį galima rasti Talcott Parsons (red.) *Theories of Society* ("Visuomenės teorijos", New York, The Free Press of Glencoe, 1961).

RODYKLĖ

Akademinis gyvenimas, 11-12; vokiečių įtaka, 17; sociologai jame, 174-179
"Akivaizdžios" funkcijos koncepcija, 43
Amerika, sociologija joje, 3,11, 15,45
Antisemitizmas, 104-105; žydų reakcija į, 160; Sartre'as apie, 147-148
"Apgaulingas tikėjimas", 146-148; įvardijimai ir, 160; supratimas ir, 156-157
Apkalbos, 74,75
Asmenybė, sociologinis požiūris, 107-108 *žr. t. p.* Vaidmenų teorija
"Asmens atranka", 111-112
"Aš": budistų psichologija, 108; apgaulė, 148; apibūdinimas, 101; vientisumas, 107

Barnes, Harry E., *Social Thought from Lore to Science*, 182
Becker, Howard, *Social Thought from Lore to Science*, 182
Bendix, Reinhard, *Class, Status and Power*, 185
Bensman, Joseph, *Small Town in Mass Society*, 185
Berger, *Precarious Vision*, 186
Bergson, Henri, 59
Biografija: kaita, 56-68; vaidmens teorija, 107
Blaivus mąstymas, 67
Burber, Martin, 164
Buda, 129
Charizma: teorija, 129-130; samprotavimai apie, 188
Chinoy, Ely, *Society*, 181
Comte, Auguste, 9,157; pozityvizmas, 186
Cooley, Charles H., 96; *Human Nature and the Social Order, 186;* "savasis" aš, 101

"Čikagos mokykla", 49,184

Demara, Ferdinand W., 137
Demaskavimo veiksnys, 41-45, 177
De Tocqueville, Aleksis, 45
Drama, visuomenė kaip, 124-154
Durkheim, Émile, 42-43,93,117, 123,128,157; biografija, 182-183; *Rules of Sociological Method*, 183; objektyvumas, 128
Dzenbudizmas, 121; *Satori*, 64

Egzistencializmas, 64,146
Eichman, Adolf, 164
Ekonomika: "niūrus mokslas", 94; būtinumas, 28; sankcijos, socialinės kontrolės, 73-74
Ekonomistas, 22-23,30; ir sociologas, perspektyvų skirtumai, 30
"Ekstazė", 155; teorija, 139-140; prasmė, 153; sociologija kaip preliudija į, 155
Emocijos, vaidmuo ir, 98
Etika: ir makiavelizmas, 154-166; mokslinis neutralumas, 156
Europa: klasių sistema, 85; sociologija, 172; žinojimo sociologija, 121
Fasadai, 32-39
Filosofija, sociologija ir, 171,172

Finch, Henry A., *Methodology of the Social Sciences*, 181
Froidizmas, trauka ir populiarumas, 171
Funkcionalizmas, 43

García Lorca, Federico, 150
Gehlen, Arnold, 186; institucijos teorija, 90,92,145
Gerth, Hans, 111; *Character and Social Structure, 186; From Max Weber*, 188
Geografinis mobilumas, 60-62
Gide, Andre, 137
Goffman, Erving, 106,136,138; *Asylums*, 187-188; *Encounters*, 188; *Presentation of Self in Everyday Life*, 186
Granet, Marsel, 117
Grupė: dinamika, 75; nuomonės, 122-123; pirminė g., 74; terapija, 106,187
Grupės, *žr.* Referentinės grupės teorija

Halbwachs, Murice, 185
Harrison, Paul M., *Authority and Power in the Free Church Tradition*, 182
Heidegger, Martin, *das Man* koncepcija, 149-151
Hyman, Herbert, 120
Homoseksualizmas: "apgaulingas tikėjimas", 162; samprata, 161-163
Huges, Everett, 49
Huizinga, Johan, *Homo ludens*, 189
Humanistinė disciplina, 167-179
Humanizacija, 158-159
Humanizmas, 172; sociologija ir, 164-165 *žr. t. p.* Humanistinė disciplina
Hunter, Floyd, 35; *Community Power Structure*, 182

Idėjos, socialinė lokalizacija, 112 *žr.* Žinojimo sociologija
Identitetas, 51; afiliacija, 103; atskyrimas, 109; įgyjimas, 100-102; palaikymas, 100,102-103; pobūdis, 102; pripažinimas ir, 131-132; psichoanalizėje, 105-106; transformavimas, 60-61,100,105. *žr.* Vaidmenų teorija
Ideologija, 113-114; koncepcija, 43-44,113,183-184; "latentiškas" funkcionavimas, 114-116
Iliuzijų išsklaidymas, sociologinė samprata, 165-166
Induizmas: kastų sistema, 85; pasaulio vaizdas, 117; sielų persikėlimas, 108
Intelektualai ir konversija, 53
Internalizacija, 123-124
Instinktai ir institucijos, panašumai, 90-91
Institucijos: apibrėžtis, 89-90; "asmens atranka", 111-112; imperatyvai, 90-92; teorija, 145
"Istoricizmas", 45
Istorija: ironiškasis aspektas, 42; i. ir sociologija, 171-172; saitai su praeitimi, 129
Istorikai: evoliucija ir, 58; "periodizacija", 57; i. ir sociologai 23
Įvardijimai, "apgaulingas tikėjimas", 160

Juodieji musulmonai, 55
James, William, 96

Kaita (alternacija), 54-55; biografija ir, 56-68; ekstazė, 139; indentitetas, 105; *žr. t. p.* Atsivertimas
Katalikybė, 54; intelektualinė trauka, 53; "ugdymas", 99
Kaufmann, Felix, *Methodology of the Social Sciences*, 188

Kierkegaar, Søren, 157
Kinsey tyrimai, 11,14
Klasių sistema: deviancijos, 84; sąvoka, 81-85
Komunistų partija: marksistinė ideologija, 114
Komunizmas, 54; intelektualinė trauka, 53
Kontravisuomenės, 135
Kontrolė: individuali ir masinė deviancija, 132-133; *žr. t. p.* Socialinė kontrolė
Kontrolės sistemos, būtinas palaikymas, 132; sąsaja su vaidmenų teorija, 111-112
Kosmopolitizmo veiksnys, 55-56
"Kultūrinis atsilikimas", 6,100
"Kultūrinis šokas", 26,178

Laisvė, 124-126; nuo socialinės kontrolės, 144; realumas, 127; žmogaus pasirinkimas, 145-146
Larner, Daniel, 51; *Passing of Traditional Society*, 51,185; *Society of Middle East*, 85
Lynd, Helen, 49,184
Lynd, Robert, 49,172; *Knowledge for What?* 189; *Middletown*, 49,184; *Middletown in Transition*, 185
Lipset, Seymour M., *Class, Status and Power*, 185
Luckmann, Thomas, 119,187

Mayer, Carl, 135,188
Mayer, Kurt B., *Class and Society*, 185
Makiavelizmas, 173; etika ir, 154-166
Manipuliacija, 132,136-138
Mann, Thomas, 137
Mannheim, Karl, 112,140; *Ideology and Utopia*, 184,187
Marx, Karl, 44-45,183
Marksizmas, trauka ir populiarumas, 171
McIver, Robert M., *Society*, 180
Mead, George H., 96; "apibendrintas kitas", 101; *Mind, Self and Society*, 186; socialumas, 143
Meinecke, Friedrich, 156
Merton, Robert, 43,114,120; *Social Theory and Social Structure*,
Metodologija, 15-16,20
Miestų (urbanistiniai) tyrimai, 48-49,184; "ekstazė", 140; vaidmenų atskyrimas, 108; sociologija ir, 9; "subpasauliai", 135
Mills, C. Wright, 111; *Character and Social Structure, From Max Weber*, 186,188
Mirtis, *das Man* sąvoka, 150
Mirties bausmė, 163-165
Mobilumas, 52-53; *žr.* Socialinis mobilumas,
Mokslo metodika, 169-170
Moralė, ir socialinė kontrolė, 77
Musil, Robert, 111

Natanson, Maurice, 145,189; *Literature, Philosophy and the Social Sciences*, 189
Negrai, 47; prietarai ir, 104; *žr.* Rasė: sistema
Nepagarbumo veiksnys, 46-50,55
Nietzsche, Friedrich, 33,112
Nihilizmas, apibrėžtis, 141
Nuoširdumas, 111
Nusikaltimas, apibrėžtis, 132

Ortega y Gasset, José, 149
Orumas: dvilypumas ir, 105; socialinis susitarimas, 138

Padėtis: žmogaus visuomenėje, 68-94,103; taisyklės, 70; socialinė padėtis (socialinė lokalizacija), 94-95

Pareto, Vilfredo, 44; *Mind and Society*, 183
Park, Robert, 48,184
Parsons, Talcott, 120; biografija, 187; *Social System*, 188; *Structure of Social Action*, 183; *Theories of Society*, 189
Pasaulėžiūra: individo, 119; vaidmenys ir, 122
Periodizacija, 57; atsivertimas ir, 64
Perkėlimas, 105; *žr.* Kaita
Potter, Stephen, 133-134
Pozityvizmas, žavėjimasis p., 171
Praeitis, perkūrimas, 59
Pramonės sociologija, 37; humanizmas, 172-173; manipuliacijos, 137
Prancūzija: diurkheimiškoji mokykla, 42-43; sociologija, 9,15, 45,157-158
Prancūzų revoliucija, 45
Prievarta (jėga), 71-73
Priklausymas socialinei grupei (afiliacija): identitetas ir, 103; referentinės grupės teorija, 122
Pripažinimas, 103-105; būtinumas, 131; vaidmens dermė, 109
Problemos, sociologinės, 39-41
Profesija: kontrolė ir, 78-79; sociologiniai tyrimai, 49
Protestantizmas: fundamentalizmas, 115-116; *žr.* Weber, Max
Psichoanalizė, kaita, 105-106; biografija ir, 65; p. ir konversija, 53; identitetas ir, 106; perkėlimas, 105
Psichologas, 21; populiarus įvaizdis, 3-4; "selektyvusis suvokimas", 59
Psichologija: biheviorizmas, 126; budistų, 108
Radin, Paul, 33; *Primitive Man as Philosopher*, 182
Rasė: sąvoka, 160-161; samprata, 158-159; sistema, 85-86; sociologijos paskaita, 25; teorija, 113-115
Referentinės grupės teorija, 120
Reliatyvizmas, 51-54; savo kultūros r., 52
Riesman, David, 44,84,111
Rusijos revoliucija, 133

Salomon, Albert, 32-33,133; *Tyranny of Progress*, 181
Santuoka (vedybos), 38-39; s. institucija, 90-92; praeitis ir, 87-89
Sartre, Jean Paul, 146; apie antisemitizmą, 147-148; "apgaulingas tikėjimas", 157
Savižudybė, Durkheimas apie, 42
Scheler, Max, 112,187
Schelsky, Helmut, 119,186-187
Schuetz, Alfred, 27,87,119,145, 185,189; biografija, 181
Selektyvusis suvokimas, 59
Shibutani, Tamotsu, 120; *"Reference Groups as Perspectives"*, 188
Shils, Edward, 172; *"Calling of Sociology"*, 186; *Methodology of the Social Sciences*, 181
Simmel, Georg, 142-143, 188-189
Situacija, 96-97,133
Socialinė egzistencija, paradoksas, 131
Socialinė kontrolė, 71-80; išplėtimas, 76; apgaulė kaip pagrindas, 76; laisvė nuo, 144; mechanizmai, 71-77,84; pasipriešinimas, 135
Socialinė padėtis, "dovanos", 81;
Socialinė tikrovė, 123; apgaulė, 148; humanistinis požiūris į, 159; perspektyva, 130-131; saviapgaulė, 148

Socialinė stratifikacija, 71-81; praeitis ir, 87-89
Socialiniai santykiai, 67
Socialinis darbas, 5-6,10,40
Socialinis mobilumas, 60,62-63,176; klasinė visuomenė, 82; rezultatas, 61-62
Socializacija, 100-101
Socialumas, teorija, 142-143,189
Sociologas: veikla, 22; sritys, 4-5; ir istoriko santykiai, 23; "idealus tipas", 18-20; įvaizdis, 3-5,8,10-11,14,17-18; interesai, 20-21; esmė, 21-22; "visuomenės reformatorius", 8-10
Sociologija: kaip aistra, 27; kaip humanistinė disciplina, 161-179; humanistinis pateisinimas, 26; "laisva nuo vertinimų", 7-8; metodologija, 15-16; kaip mokslas, 15; pritaikymas, 9-10,20; sąmoningumo forma, 28-56; dėstymas, 75-79; studijavimas, 3-4
Sociologinė perspektyva, 68; ir etika, 156; socialinė kontrolė, 71-80; socialinė stratifikacija, 80-87; visuomenė kaip drama, 124-153; visuomenė žmoguje, 94-124; žmogus visuomenėje, 68-94
Sociologinis mąstymas, 33-34
Sociologinis sąmoningumas, 41, 44,49-50,56; dimensijos, 55; nuostatos, 68
Sociologizavimas, 171
Stark, Werner, *Sociology of Knowledge*, 187
Statistiniai metodai ir priemonės, 10-14,20
Statuso simbolika, 82
Stein, Maurice R., *Eclipse of Community*, 184
Stoikai 135
Stratifikacija: klasių sistema, 81; literatūra, 185; prasmė, 80-81; sistemos, 81,168 *žr.* socialinė stratifikacija
Strauss Anselm L., *Mirrors and Masks*, 186
Subkultūros, 135-136,172

"Šeimos teorija", socialinė kontrolė, 80

Teisininko ir sociologo perspektyvų skirtumai, 31-32
Terminija, 16-17,20,28-30
Teologija, būtinybė, 28
Thomas, William I., 86; situacijos apibrėžimas, 96,120,127; *Polish Peasant in Europe and America*, 185
Tikrovė: apibrėžtys, 131; pozityvizmas, 126; "viskas gerai" pasaulis, 150-152; *žr.* Socialinė tikrovė
Timasheff, Nicholas S., *Sociological Theory*, 182
Totalitarizmas: grupės apmokymas, 106; sociologija ir, 50
Transformacija: dažnis, 108; socialinių apibrėžčių, 132
"Triukas", 133-134

Universalus priežastingumas, 125
Universitetai, 175-176; ir bažnyčios panašumas, 175; Weblenas apie, 184; *žr.* Akademinis gyvenimas

Vaidmens atlikimas: "apgaulingas tikėjimas", 146-148
"Vaidmens atstumas", 140; teorija, 138-140,188
Vaidmenų teorija, 95-112,120, 122,186; automatiškumas, 110; darnumas, 109-110
Vaidmuo: apibrėžtis, 97; identitetas ir, 99-100; kaita, 100; vaikas ir, 101; vidinė disciplina, 99

Vaihinger, Hans, 148
Veblen, Thorstein, 47-48; biografija, 184; *Higher Learning in America*, 48,184; *Theory of the Leisure Class*, 47,184
Vidich, Arthur J., *Small Town in Mass Society*, 185
Visuomenė: "apgaulingas tikėjimas", 146-148; galia, 95; kaip drama, 124-153; kaip komedija, 166; reikalingų žmonių sukūrimas, 112; sąvokos prasmė, 28-29; sabotavimas, 133-134; šiuolaikinė prasmė, 32; "viskas gerai" pasaulis, 150-152; vieta, 123-124; žmoguje, 94-124; žmogaus padėtis 68-94; viduramžių krikščioniškame pasaulyje, 32-33
Visuomenės reformatorius, 8-10
Vokietija: istoricizmas, 112; įtaka Amerikos akademiniam gyvenimui, 17; nacizmas, 50,106, 110-111,147,164; sociologija, 15,45,80

Weber, Max, 7,20,41-42,117, 125,179; biografija, 156,181-182; charizmos teorija, 129-130; istorinė orientacija, 131; klasė, jos apibrėžimas, 82; *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 41; "socialinė" situacija, 30; subjektyvumas, 128-129
Weltanschauung, 49,53,64,66, 68,121
Wiese, Leopold von, 188
William, Jr., Robin M., *American Society*, 180
Wolff, Kurt H., *Sociology of Georg Simmel*, 189

Znaniecki, Florian, 172; *Polish Peasant in Europe and America*, 185; *Social Role of the Man of Knowledge*, 189

"Žaisti visuomenę", 142-143
Žinojimo sociologija, 44,95,112-120,140,187; esmė, 112; kilmė, 112; tendencija, 116
Žmogus: Heidegerio *Man* koncepcija, 149-151; noras paklusti, 95; visuomenė ž-je, 94-124; visuomenėje, 68-94

Berger P.L.

Be 256 Sociologija / P.L. Berger/ -. K.: Litterae Universitatis, 1995. - 195 p. - (Pažintis)

ISBN 9986-475-08-2

JAV mokslininkas pasakoja apie sociologiją, jos svarbiausias kryptis, jos reikšmę žmonių pastangoms suprasti savo gyvenimą ir veiklą.

Serija "Pažintis"
Peter L.Berger
SOCIOLOGIJA
Iš anglų kalbos vertė Rita Dedonienė

Redaktorė Urtė Urbaitė
Viršelio dailininkas Audrius Klimas

SL 1242, 1995. 11. 01 12 leidyb. aps. l.
12,75 sp. l. Užsakymas 1561

Išleido UAB "Litera",
Vileikos g. 8, 3035 Kaunas
Iš užsakovo pateiktų pozityvų
spaudė "Spindulio" spaustuvė,
Gedimino 10, 3000 Kaunas

ISBN 9986-475-08-2

Kaina sutartinė 8 L+ ·

Serija PAŽINTIS

Peter L. Berger

SOCIOLOGIJA

"Skirtingai nuo lėlių, - rašo autorius, - mes galime patys sustoti judėję, pamatyti ir suprasti mechanizmus, verčiančius mus judėti. Šis mūsų poelgis - tai pirmasis žingsnis į laisvę". Profesorius Peteris L. Bergeris nuodugniai ištiria šią mūsų - sąmoningų būtybių - savybę, tyrinėdamas socialinių institucijų veiklą ir jų įtaką žmonėms.

PAŽINTIS - serija nedidelių verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos Fondui. Serijoje pristatomos humanitarinių ir socialinių mokslų kertinių temų šiuolaikinės sampratos.

ISBN 9986-475-08-2